

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Յ. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ,
Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

12-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ (ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)
1922 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՁԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ
ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Երկրորդ՝ լրանշակված հրատարակություն

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2016

Հաստատված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից՝ որպես դասագիրք ավագ դպրոցի 12-րդ դասարանի ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի համար

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց72
Հ 282

Խմբագիրներ՝	ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
Հեղինակներ՝	ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս (Ներածություն) ՅՈՒՐԻ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ (Բաժին 1. Գլուխ 1, Բաժին 3. Գլուխ 2) ԷԴԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու, դոցենտ (Բաժին 1. Գլուխ 2, Բաժին 3. Գլուխ 1, Բաժին 4. Գլուխ 1) ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր (Բաժին 1. Գլուխ 3, 4, Բաժին 4. Գլուխ 2) ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր (Բաժին 2. Գլուխ 1, 2, Բաժին 3. Գլուխ 3, Բաժին 4. Գլուխ 3)
Մեթոդական մասի հեղինակներ՝	ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
Քարտեզագիր՝	ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 12-րդ դասարան:

Հ 282 **Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքերի դասագիրք** / Երկրորդ՝ լրամշակված հրատարակություն: Ա. Մելքոնյան, Յ. Հովսեփյան, Է. Գևորգյան, Ա. Վիրաբյան, Է. Մինասյան.— Եր.: «Զանգակ» հրատ., 2016.— 128 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075.3)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց72

ISBN 978-99941-1-924-0

© Ա. Մելքոնյան, Յ. Հովսեփյան, Է. Գևորգյան, Ա. Վիրաբյան, Է. Մինասյան, 2016 թ.
© «Զանգակ-97» ՍՊԸ, 2016 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես գիտեք, 1918 թ. մայիսի վերջին Արևելյան Հայաստանում թուրքական զորքերի դեմ հայ ժողովրդի տարած փառահեղ հաղթանակներով բացվեց Հայոց պատմության նորագույն ժամանակաշրջանի առաջին էջը: Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմքի վրա 1920 թ. վերջին ստեղծվեց Խորհրդային Հայաստանը: Իր գոյության առաջին տարիներին, հատկապես մինչև 1922 թ. Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնելը, ՀՍԽՀ-ն պահպանում է իր հարաբերական ինքնիշխանությունը, ազգային պետության որոշ հատկանիշներ: Որքան էլ քաղաքական համակարգով ՀՍԽՀ-ն տարբերվում էր Առաջին հանրապետությունից (զուրկ էր անկախ քաղաքականություն իրականացնելու, ժողովրդավարական արժեքներ կրելու ու գործնականում կիրառելու հնարավորություններից), այն պետականության որոշակի դրսևորում էր և երաշխիքներ էր ապահովում հայ ժողովրդի ազգային անվտանգության, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար:

Սույն դասագիրքն ընդգրկում է Հայոց պատմության նորագույն շրջանի երկրորդ մասը՝ 1922 թ. մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակաշրջանը: Ներկայացված են Խորհրդային Հայաստանի 1922–1991 թթ., Երրորդ հանրապետության և Արցախի հանրապետության պատմու-

թյունը, հայկական Սփյուռքը և նորագույն շրջանի հայ մշակույթը:

1920–1930-ական թվականներին ինչպես ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում հաստատվում է միակուսակցական, բռնատիրական վարչակարգ: Բազմաթիվ անմեղ հայ մարդիկ զոհ են դառնում ստալինյան բռնություններին: Դրանք սաստկանում են հատկապես 1930-ական թվականներին, երբ երկրի ղեկավարությունը, հրաժարվելով տնտեսության աշխուժացմանը մեծապես նպաստած նոր տնտեսական քաղաքականությունից (նեպ), իրագործում էր արդյունաբերացման (ինդուստրացման) ու գյուղատնտեսության բռնի կոլեկտիվացման միջոցառումներ:

Այդուհանդերձ, Խորհրդային Միության կազմում Հայաստանն ունենում է նաև լուրջ ձեռքբերումներ. երկրում կառուցվում են տասնյակ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոշակի զարգացում է ապրում մշակութային կյանքը, բազմահազար սփյուռքահայեր արդեն 1920-ական թթ. սկզբին բռնում են հայրենադարձության ճանապարհը: 1936 թ. Անդրդաշնության լուծարումից հետո Հայաստանը դառնում է միութենական հանրապետություն:

Հայ ժողովուրդն իր գործուն մասնակցությունն է ունենում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Ավելի քան կես միլիոն հայեր տարբեր ռազմաճակատնե-

րում մարտնչում են ֆաշիզմի դեմ, հարյուրից ավելի հայորդիներ արժանանում են Խորհրդային Միության հերոսի բարձր կոչման: Հայկական ազգային 6 զորամիավորումներից Թամանյան 89-րդ դիվիզիան, անցնելով մարտական փառահեղ ուղի, հասնում է Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլին:

Պատերազմի ավարտից հետո բռնությունների ստալինյան քաղաքականության նոր ալիքը կլանում է նաև Խորհրդային Հայաստանը: Բազմաթիվ հայ մտավորականներ հանիրավի մեղադրվում են օտարամոլության, այսպես կոչված՝ «միասնական հոսանքին հարելու» և այլ «մեղքերի» համար, ձերբակալվում, աքսորվում կամ պաշտոնազրկվում են:

ԽՍՀՄ-ի և պատերազմի ժամանակ նրա դաշնակից Արևմուտքի երկրների միջև սկսված սառը պատերազմի պատճառով Հայկական հարցի, տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական հողերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու խնդրի ձախողումը խոր հիասթափություն է առաջացնում հայության բոլոր շրջաններում: 1949 թ. դադարեցվում է սփյուռքահայերի մեծ հայրենադարձությունը (1946–1948 թթ.), հունիսին իրականացվում է «քաղաքականապես անհուսալի» տասնյակ հազարավոր հայ մարդկանց աքսորն Աթալի երկրամաս և ԽՍՀՄ ծայրամասային այլ շրջաններ:

Անհատի պաշտամունքի քննադատությունից հետո Հայաստանում ևս աշխուժանում է հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի կապակցությամբ 1965 թ. հայրենիքում և Սփյուռքում սկսվում է ազ-

գային զարթոնքը, ավելի են սերտանում Հայաստան—Սփյուռք կապերը, աշխուժանում է հանրապետության տնտեսական ու մշակութային կյանքը: Սակայն այդ գործընթացը 1980-ական թվականներին ոչ միայն կանգ է առնում, այլև երկիրը թևակոխում է խոր լճացման ժամանակաշրջան: Հայաստանում ծավալվում է ազգային-այլախոհական շարժումը՝ նպատակաուղղված Հայկական հարցի, Ցեղասպանության ճանաչման, մարդու իրավունքների պաշտպանության, Հայաստանի անկախության վերականգնման և այլ խնդիրների լուծմանը:

1988 թ. փետրվարին հայ ժողովուրդը դուրս եկավ ազատագրական պայքարի՝ 1921 թ. ապօրինաբար Ադրբեջանին բռնակցված Արցախը հայրենիքին վերամիավորելու պահանջով: Արցախյան հուժկու շարժումը և անկախության համար պայքարը տալիս են իրենց պտուղները. 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, իսկ սեպտեմբերի 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը սեպտեմբերի 23-ին երկիրը հայտարարում է անկախ պետություն:

Հաղթանակ տանելով Արցախյան ազատագրական պատերազմում և հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ՝ հայկական երկու պետությունները թևակոխել են XXI դար՝ նոր մարտահրավերներին ընդդիմանալու պատրաստակամությամբ և ապագայի նկատմամբ լցված խոր հավատով:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ

§ 1. ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ

Նէպոլ և դրա արդյունքները:

Խորհրդային երկրի կառավարման ոլորտում կիրառված ռազմակոմունիստական համակարգը հանգեցրեց ժողովրդական հուզումների: Խորհրդային Ռուսաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում տասնյակ հազարավոր գյուղացիներ զինված պայքար սկսեցին բոլշևիկյան վարչակարգի դեմ: Արդեն գիտեք, որ 1921 թ. փետրվարին խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբություն բռնկվեց նաև Հայաստանում:

Երկրի աղետալի վիճակը բոլշևիկյան ղեկավարությանը ստիպեց ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունից անցում կատարել **նոր տնտեսական քաղաքականության (նէպ)**: Այն պահանջում էր տնտեսության մեջ իրականացնել լուրջ համակարգային փոփոխություններ:

Տնտեսության զարգացման գործում կարևոր խթան պիտի դառնային ազատ առևտրի վերականգնումը, վարձու աշխատանքի կիրառումը: Պետությունը կատարեց այդ փոփոխությունները՝ իր ձեռքում պահելով խոշոր արդյունաբերությունը, ֆինանսները և արտաքին առևտրի մենաշնորհը:

Նէպին անցնելու առաջին միջոցառումներն իրականացվեցին գյուղատնտեսության ոլորտում: Արգելվեցին հացահատիկի ու այլ մթերքների բռնագրավումները, վերացվեց պարենմասնատ-

րումը, և ընդունվեց պարենհարկի մասին օրենքը: Պետության տուրքը վճարելուց հետո գյուղացին իրավունք ուներ ազատ տնօրինելու ստացած բերքի ավելցուկը: Հարկի չափը որոշվում էր մինչև ցանքսը և տարվա ընթացքում փոփոխության ենթակա չէր: Բնամթերքով գանձվող հարկը երեք անգամ պակաս էր պարենմասնատրման եղանակով գանձվող հարկից:

Հայաստանում պարենհարկը գանձվում էր բոլոր տեսակի գյուղատնտեսական ապրանքներից: 1923 թ. շրջանառության մեջ մտավ գյուղմիասնակը: Միասնական հարկը գյուղացուն հնարավորություն էր տալիս պարենհարկը վճարելու ցանկացած ապրանքով: Շուկայական հարաբերությունների որոշ աշխուժացումը նպաստեց, որ միասնական հարկը գանձվի նաև դրամով: Հարկի այս ձևով գանձման հաջողությունները թույլ տվեցին 1924 թ. հենց սկզբից հրաժարվելու բնամթերային հարկաձևից:

1920-ական թվականներին գյուղի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման էր ուղղված խորհրդային իշխանության հողային քաղաքականությունը: Հողը բաշխվում էր պարբերական վերաբաժանման (9 տարին մեկ անգամ) և հավասարարության (ըստ ծխերի անդամների թվի) սկզբունքով: Հողային ֆոնդի խիստ սահմանափակության պատճառով Հայաստանում հողի շնչաբաժինը

սահմանվեց նվազագույն չափով: Արգելվում էին հողի առուվաճառքը, կտակելն ու գրավ դնելը: Թույլատրվում էր վարձու աշխատանքի կիրառումը:

Խորհրդային իշխանության հողային բարենորոգումները որոշ չափով ավելացրին հայ գյուղացու հողաբաժինը: Սակայն նեպի տարիներին խնդիրն ամբողջությամբ հնարավոր չեղավ լուծել, և 1929 թ. շուրջ 40 հազար գյուղացիներ շարունակում էին մնալ հողագուրկ:

Հատուկ հոշակագրով նախկինում ազգայնացված մանր տնայնագործական ձեռնարկությունները, ջրաղացները պետք է վերադարձվեին իրենց տերերին: Նեպի պայմաններում սկսեցին արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերականգնումը և նորերի կառուցումը: 1923 թ. վերագործարկվեցին Երևանի գինու-կոնյակի «Արարատ», կաշվի երկու փոքր գործարանները և մի շարք այլ ձեռնարկություններ: 1923-1924 թթ. ընթացքում սկսվեցին Հայաստանի արդյունաբերության կարևորագույն ճյուղերից մեկի՝ պղնձարդյունաբերության վերականգնման աշխատանքները, ինչի շնորհիվ շուտով Կապանում վերսկսվեց պղնձի ձուլումը:

1924-1925 թթ. գործարկվեցին մի շարք ձեռնարկություններ, աշխատանքներ կատարվեցին երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնման ուղղությամբ, հիմնադրվեցին մի շարք հիդրոէլեկտրակայաններ, կառուցվեցին ջրանցքներ:

Նեպի կենսագործման առաջին տարիներին արդյունաբերական ձեռնարկությունները պետության կողմից ստացան զգալի տնտեսական ինքնուրույնություն: Արտադրանքի վաճառքից ստացված ֆինանսական միջոցների զգալի մասը թողնվում էր հիմնարկությանը՝ աշխատողների աշխատավարձը բարձրացնելու

և սարքավորումները նորացնելու համար: Այժմ աշխատավարձը վճարվում էր նոր սկզբունքով՝ ըստ կատարած աշխատանքի քանակի ու որակի:

Նեպի կենսագործումը նպաստեց երկրի ձգնաժամի հաղթահարմանը: Հայաստանում այդ տարիներին վերականգնվեց գյուղատնտեսությունը, սկսեցին դրվել արդյունաբերության հիմքերը, որոշ չափով բարելավվեց ազգաբնակչության կենսամակարդակը: 1928 թ. Հայաստանի տնտեսությունը հասավ նախապատերազմյան՝ 1913 թ. մակարդակին:

Նեպի տարիներին արձանագրվեցին որոշակի հաջողություններ: Սակայն այդ քաղաքականությունը շուտով ստալինյան ղեկավարության կողմից կասեցվեց: Նեպից հրաժարվելու պատճառներն առավելապես կապված էին ոչ թե տնտեսական, այլ քաղաքական և գաղափարախոսական խնդիրների հետ: Պետությունը տարեցտարի մեծացնում էր իր միջատությունը երկրի տնտեսական կյանքին. վերահսկում էր գները, սահմանափակում ձեռնարկությունների ինքնուրույնությունը: Վերակենդանացվեց ռազմական կոմունիզմի ժամանակների գործելակերպը: Հետզհետե անցում կատարվեց կառավարման վարչահրամայական եղանակին, որն էլ կանխորոշեց նեպի վերացումը:

Արդյունաբերացումը: 1920-ական թվականների երկրորդ կեսից ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարությունը երկրի առջև ծառայած գլխավոր խնդիրը համարում էր սոցիալիզմի նյութատեխնիկական հիմքի ստեղծումը: Երկրի տեխնիկատնտեսական հետամնացությունն արագորեն վերացնելու նպատակով որոշվեց իրականացնել *արդյունաբերացում (ինդուստրացում)*:

Արդյունաբերացնել երկիրը նշանակում էր ստեղծել արդյունաբերական նոր ճյուղեր, կառուցել գործարաններ, ֆաբրիկաներ, հիդրոէլեկտրակայաններ, ընդլայնել երկաթուղային ցանցը: Խնդիր էր դրվում հասնելու այն վիճակին, որ տնտեսության համախառն արտադրանքի մեջ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը գերազանցեր գյուղատնտեսականին: Որոշվեց երկրի արդյունաբերացումը սկսել ոչ թե թեթև ու սննդի արդյունաբերություններից, ինչպես տեղի էր ունեցել Արևմուտքի զարգացած արդյունաբերական պետություններում, այլ ծանր արդյունաբերությունից: Նպատակը ԽՍՀՄ-ը մեքենաներ և սարքավորումներ ներմուծող երկրից դրանք արտադրող երկրի վերածելն էր: Դրանով կապահովվեր երկրի տնտեսական անկախությունը և պաշտպանունակությունը:

Արագ արդյունաբերացման համար անհրաժեշտ միջոցները հնարավոր էր հայթայթել միայն երկրի ներսում: Ֆինանսավորման աղբյուր դարձան գյուղացիության վրա դրված խիստ ծանր հարկերը, վանքերի ու եկեղեցիների ունեցվածքի, թանգարաններում պահվող ազգային հարստության բռնագրավումը: Աշխատավորներին տրվում էր չնչին աշխատավարձ:

Ծագեց հնգամյա ծրագրերի (պլաններ) անհրաժեշտությունը: Հնգամյակներով կենտրոնացված պլանավորումը շարունակվեց նաև հետագայում՝ խորհրդային իշխանության ամբողջ գոյության ընթացքում:

Արդյունաբերացման ընթացքում Հայաստանում շահագործման հանձնվեց Ձորահէկը, որը բարդ ճարտարագիտական կառույց էր: Նրա ամբարտակի փականը այն ժամանակ աշխարհում ամենախո-

Երևանի թիվ 1 կարի ֆաբրիկայի ընդհանուր տեսքը, 1940 թ.

շորն էր: Առաջին հնգամյակի տարիներին սկսվեց ավելի հզոր՝ Քանաքեռիէկի շինարարությունը, որին հաջորդեց Հրազդան գետի վրա ևս մի քանի կայանների կառուցումը: 1928 թ. գործարկվեց Լենինականի հէկը:

ԽՍՀՄ ղեկավարության շրջանում տարածված էր այն թյուր կարծիքը, թե Հայաստանն ունի ջրային մեծ պաշարներ, և հանրապետությունում հնարավոր է ստեղծել էներգատար քիմիական արդյունաբերություն: Նման մոտեցումը հանգեցրեց նրան, որ միակողմանի զարգացավ քիմիական արդյունաբերությունը, դրա հետ կապված՝ լեռնահանքային արդյունաբերությունը, մասնավորապես՝ Ալավերդու և Կապանի պղնձահանքերն ու ձուլարանները: Զանգեզուրում հայտնաբերվեցին մոլիբդենի հանքավայրեր:

Քիմիական արդյունաբերության նոր կենտրոններ դարձան Ղարաքիլիսան (Վանաձոր) և Երևանը: Ղարաքիլիսայում կառուցվեց խոշոր քիմիական կոմբինատ՝ կարբիդի և այլ արտադրամասերով:

1933 թ. Երևանում սկսվեց արհեստական կաուչուկի խոշոր գործարանի կառուցումը, որը շահագործման հանձնվեց 1940 թ.: Տասնամյակներ շարունակ Հայաստանը բավարարում էր ԽՍՀՄ-ի կաուչուկի պահանջարկի մեծ մասը: Որոշակի առաջընթաց գրանցվեց նաև թեթև ու սննդի արդյունաբերությունների ճյու-

ղերում: Լենինականը դարձավ տեքստիլ արդյունաբերության կենտրոն:

Հայաստանում շինանյութերի արդյունաբերությունը հենվում էր հարուստ հանքերի՝ տուֆի, մարմարի պաշարների վրա: Լենինական—Արթիկ երկաթուղու կառուցման շնորհիվ գործարկվեցին «Արթիկտուֆի» հանքավայրերը: Ցեմենտի խոշոր կոմբինատ հիմնվեց Դավալուում (Արարատ): Կառուցվեցին կրի և աղյուսի գործարաններ:

Հայաստանում ձեռնամուխ եղան սեփական որակյալ կադրեր պատրաստելու գործին: Որակյալ բանվորական կադրեր սկսեցին պատրաստել ֆաբրիկագործարանային ուսումնարանները:

Արդյունաբերացման ընթացքում Հայաստանն աստիճանաբար ագրարային երկրից վերածվեց արդյունաբերական հանրապետության: Առաջին հնգամյակի ընթացքում՝ 1928–1932 թթ., Հայաստանում շահագործման հանձնվեց 18, իսկ երկրորդում՝ 1933–1937 թթ.՝ 26 արդյունաբերական ձեռնարկություն:

Արդյունաբերացման ուղղակի արդյունք էր բանվոր դասակարգի և ճարտարագիտատեխնիկական անձնակազմի քանակական աճը: 1928–1940 թթ. բանվորների թիվը հասավ 92,4 հազարի:

Արդյունաբերացումն առաջացրեց բնապահպանական խնդիրներ: Հրազդան գետի վրա կառուցված հիդրոէլեկտրակայաններն աշխատում էին Սևանից բաց թողնվող ջրի հաշվին, որը հանգեցրեց լճի մակարդակի իջեցմանը: Շրջակա միջավայրին և մարդկանց առողջությանը զգալի վնաս հասցրին քիմիական և լեռնամետաղաձուլական ձեռնարկությունների թունավոր արտանետումները:

Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: Ստալինյան ղեկավարությունը

ձեռնամուխ եղավ նաև **գյուղատնտեսության կոլեկտիվացմանը:** 1927–1928 թթ. դժվարություններ էին առաջացել հացամթերումների բնագավառում: Հացի պակասը լրացնելու համար ստալինյան ղեկավարության նախաձեռնությամբ սկսվեց նեպի տարիներին իրենց աշխատանքի շնորհիվ կայուն տնտեսություններ ստեղծած խավի՝ կուլակ գյուղացիների հացի պաշարների բռնագրավումը: 1929 թ. վերջին հայտարարվեց նեպից հրաժարվելու և կուլակությանը որպես դասակարգ վերացնելու քաղաքականությանն անցնելու մասին:

Որպես խնդրի լուծման միջոց՝ առաջարկվեց մեծ թափ հաղորդել գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների ստեղծմանը: 1920–ական թթ. գոյություն ունեին գյուղացիական միացյալ տնտեսությունների մի քանի ձևեր՝ **կոմունալներ, արտելներ, խորհրդային տնտեսություններ (սովխոզներ):**

Գյուղացուն զրկում էին տասնամյակներ շարունակ երազած սեփական հողաբաժնից և հարկադրում, որ հրաժարվի դարավոր կենցաղավարությունից հանուն կոլեկտիվ աշխատանքի և գյուղի «սոցիալիստական» վերակառուցման: Փաստորեն գյուղացին օտարվում էր հողից: Հաստատվեցին ժամկետներ, որոնց ընթացքում պետք է իրականացվեր կոլեկտիվացումը:

Պլանավորված էր սկզբում այդ գործընթացն ավարտել ԽՍՀՄ-ի հացահատիկ արտադրող շրջաններում: Ենթադրվում էր, որ Հայաստանում կոլեկտիվացումը կավարտվի 1933 թ.: Ստալինը 1929 թ. նոյեմբերին «Մեծ բեկման տարին» հողվածում, կեղծելով իրականությունը, ներկայացրեց, որ իբր գյուղում տեղի է ունեցել արմատական բեկում կոլեկտի-

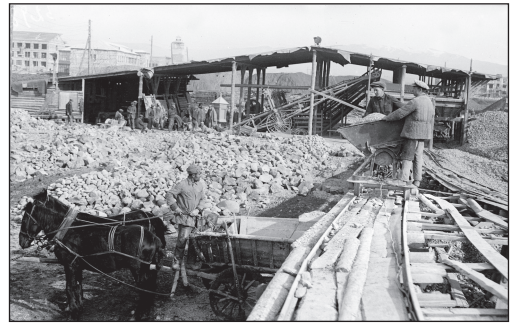

վացման օգտին. միջակ գյուղացին, որը գյուղացիության մեծամասնությունն է, արդեն նախընտրում է կոլտնտեսությունը մանր տնտեսությունից: Հողվածը կոլեկտիվացումն արագացնելու կոչ էր: Հետևելով հրահանգին՝ Հայաստանի ղեկավար մարմիններն անցան խնդրի իրականացմանը: Սակայն գյուղացին ցանկություն չունեի հրաժարվելու անհատական տնտեսությունից: Ամեն տեսակի բռնություններ գործադրելով՝ միջակ և չքավոր գյուղացիներին ստիպում էին անդամագրվել կոլեկտիվ տնտեսություններին: Սրանով խախտվում էր կոլեկտիվացման կամավորության սկզբունքը:

Համատարած կոլեկտիվացումն արագացնելու նպատակով կուսակցության առաջադրանքով գյուղ մեկնեցին բանվորական խմբեր, որոնք իրենց հերթին ձնշում էին գործադրում գյուղացիների վրա: 1929 թ. դեկտեմբերից մինչև 1930 թ. փետրվար ամիսը «համատարած կոլեկտիվացում» անցկացվեց Երևանի ամբողջ գավառում, Լենինականի և Լոռու գավառների մեծ մասում և առանձին շրջաններում:

Բռնագրավելով ունևոր գյուղացու ունեցվածքը՝ նրան ամբողջ ընտանիքով վտարում էին գյուղից՝ բնակեցնելով անբարենպաստ կլիմայական պայմաններ ունեցող շրջաններում: Գործընթացը ստացել էր **կուլակաթափություն** անվանումը: 1930 թ. ապրիլի դրությամբ որպես «կուլակ» ունեզրկվել էր շուրջ 1100 տնտեսություն:

Գյուղացիությունը զինված դիմադրություն սկսեց՝ ի պատասխան բռնաձնշումների և հարկադրական կոլեկտիվացման: Հայաստանի առանձին շրջաններում՝ Դարալագյազ, Շամշադին, Վեդի, Թալին, պայքարը կրում էր զինված բնույթ: 1930 թ.

Երևանի բետոնի գործարանի շինարարությունը, 1935 թ.

մարտից մինչև մայիս ամիսները Դարալագյազի ամբողջ շրջանը ապստամբած գյուղացիների ձեռքում էր: Պայքարը ղեկավարում էին նախկին խմբապետներ Մարտիրոսը և Ղարղաշխանը, որոնք մեծ խմբով այստեղ էին հասել Պարսկաստանից:

Հակակոլտնտեսային շարժումն արտահայտվեց նաև գյուղացիների կողմից իրենց անասուններն անխնա մորթելու ձևով՝ կոլտնտեսություններին չհանձնելու համար: Այդ պայմաններում Հայաստանում խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը կրճատվեց 30 %-ով, իսկ մանր եղջերավորներինը՝ կիսով չափ:

Գյուղացիական ելույթները ձնշելու համար պետությունը գործի դրեց բռնամիջոցներ: Գյուղացիության պայքարը շուտով ձնշվեց:

Այդուհանդերձ իշխանությունները ստիպված էին հրաժարվել համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսից: Հայաստանում լուծարվեց հարկադրաբար ստեղծված կոլտնտեսությունների մեծ մասը, իսկ գյուղացիները հեռացան կոլտնտեսություններից: Որպես ձնշման միջոց՝ պետությունը գյուղացիական տնտեսությունների նկատմամբ սկսեց կիրառել հարկերի ավելացման քաղաքականությունը: Այդ ամենին գումարվեց

1932–1933 թթ. ահավոր սովը: Դրանից մեծապես տուժեց Սևանա լճի ավազանի բնակչությունը: 1933 թ. ապրուստի միջոց հայթայթելու համար այդ շրջանները լքեց շուրջ 6750 ընտանիք: Նման երևույթներ տեղի էին ունենում նաև ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններում: Գյուղացիների տեղաշարժերը կասեցնելու համար նրանցից խլեցին անձնագրերը, առանց որոնց հնարավոր չէր հաստատվել որևէ այլ վայրում:

Հաջորդ տարիների ընթացքում մեծատնտես գյուղացիությունը, ծանր հարկային բեռին չդիմանալով, ստիպված էր, այնուամենայնիվ, ընդգրկվել կոլեկտիվ տնտեսություններում: Հայաստանում

գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը կոլտնտեսություններին անդամագրվեց 1935–1937 թթ.: 1930–ական թթ. վերջին հանրապետության ավելի քան 1000 կոլտնտեսություններում ընդգրկված էր շուրջ 180 հազար գյուղացիական տնտեսություն:

Հանրային սեփականության համակարգը, նյութական շատ ցածր շահագրգռվածությունը չէին կարող աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու խթան լինել: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը տնտեսական վերելք չապահովեց, ընդհակառակը՝ անկում ապրեցին նրա բոլոր ճյուղերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչո՞վ էր պայմանավորված անցումը նեպին: Ի՞նչ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին նեպին անցման շրջանակներում: Գյուղատնտեսության ոլորտում ի՞նչ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին: Ի՞նչ հետևանքներ դրանք ունեցան: Համեմատե՞ք ռազմական կոմունիզմը և նեպը:
2. Ի՞նչ արդյունքներ ունեցավ նոր տնտեսական քաղաքականությունը: Որո՞նք էին նեպից հրաժարվելու և այն վերացնելու պատճառները: Գնահատե՞ք երկրի տնտեսական կյանքում պետության միջամտության մեծացման քաղաքականությունը:
3. Ո՞րն էր արդյունաբերացման նպատակը: Ի՞նչ եղանակներով էին հայթայթվում անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցները: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էր արդյունաբերացման համար տևական ժամանակ պահանջվում: Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերացման կարևոր արդյունքներն ու բացասական հետևանքները:
4. Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք կոլեկտիվացման էությունը: Ի՞նչ միջոցներով էր իրականացվում կոլեկտիվացումը: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ բռնի կոլեկտիվացման քաղաքականությունը: Ինչո՞ւ իշխանությունները հրաժարվեցին համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսից: Ի՞նչ արդյունքներ ու հետևանքներ ունեցավ կոլեկտիվացումը Հայաստանում: Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ նպատակին չհասավ կոլեկտիվացման քաղաքականությունը:

§ 2–3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության հաստատումը և այլ կուսակցությունների գործու-

նեության արգելումը: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո պետական բարձր պաշտոն-

ները գրավեց կառավարող բոլշևիկյան կուսակցությունը: Իշխանության մարմինները հայտնվեցին նույն կուսակցության ձեռքում, որը քայլեր էր ձեռնարկում մյուս քաղաքական ուժերին ասպարեզից դուրս մղելու ուղղությամբ: Շուտով երկրում հաստատվեց կոմկուսի մենիշխանությունը:

Հայաստանում ոչ կոմունիստական ուժերից հատկապես վտանգավոր էր համարվում Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը՝ ժողովրդի մեջ պահպանած իր ազդեցությամբ:

1923 թ. նոյեմբերին Երևանում գումարվեց ՀՅԴ, այսպես կոչված, ինքնավերացման համագումարը: Այն բոլշևիկյան իշխանությունների պահանջով հայտարարեց Հայաստանում իրենց կազմակերպության վերացման մասին և կոչ ուղղեց արտասահմանի ընկերներին, որ հեռանան դաշնակցությունից:

Համագումարի կոչին արտասահմանում չհետևեցին, իսկ Հայաստանում պահպանվեցին ընդհատակյա կազմակերպությունների կառույցները: Վերոհիշյալ եղանակով 1924 թ. փետրվարին կազմակերպվեց նաև դաշնակցության երիտասարդական միության «ինքնավերացման» համագումարը:

Կոմկուսի անդամ դառնալու համար հնչակյանների առաջ դրվեցին մի շարք պայմաններ: Այդ պայմանները կատարելուց հետո միայն նրանց ընդգրկեցին կոմունիստական կուսակցության մեջ: Կոմկուսի անդամ դարձավ նաև հնչակյան կուսակցության առաջնորդներից Ա. Նազարբեկյանը: Փաստորեն 1924 թ. հնչակյան կուսակցությունը ԽՍՀՄ տարածքում դադարեցրեց իր գործունեությունը: Հակառակ Կոմինտերնի ընդունած որոշման՝ կուսակցությունը շարունակեց իր գործունեությունն արտասահմանում:

Հայաստանի կոմկուսը (ՀԿ(ք)Կ), հանդիսանալով Ռուսաստանի կոմկուսի բաղկացուցիչ մասը, ըստ էության, գուրկ էր ինքնուրույն քաղաքականություն իրականացնելու հնարավորությունից:

Տեղերում կուսակցական մարմիններն ամրապնդելու համար 1930 թ. Հայաստանի գավառային բաժանումը վերացվեց, և ստեղծվեցին 25 շրջաններ՝ իրենց կուսակցական կոմիտեներով:

Ըստ ԽՍՀՄ և ազգային հանրապետությունների սահմանադրությունների՝ պետության քաղաքական հիմքը խորհուրդներն էին: Փաստորեն երկրի պետական կառավարումը պետք է իրականացվեր խորհուրդների միջոցով, սակայն պետական ոչ մի օրենք չէր կարող ընդունվել առանց կուսակցության բարձրագույն մարմինների հավանության: Պետական պաշտոնները վստահվում էին գերազանցապես կուսակցության անդամներին: Խորհուրդներում պաշտոններ ստանձնած կուսակցականները պարտավոր էին անվերապահորեն կատարել կուսակցության վերնախավի որոշումները: Այդ պայմաններում խորհուրդները դարձան կուսակցության կցորդն ու կամակատարը:

Ամենազանգվածային կազմակերպությունները երիտասարդական և արհեստակցական միություններն էին: Հայաստանի կոմունիստական երիտասարդական միությունը (ՀԿԵՄ) ստեղծվել էր 1921 թ.: Ստեղծվեց մինչև անգամ մանկական կամ պիոներական կոմունիստական կազմակերպություն: Արհեստակցական միությունների գործունեությունը կենտրոնացնելու համար ստեղծվեց Հայաստանի արհեստակցական միությունների խորհուրդ (ՀԱՄԽ): Աշխատավորության մեծագույն մասն ընդգրկված էր այդ միություններում:

Ներկուսակցական պայքարը, անհատի պաշտամունքի ձևավորումը, քաղաքական բռնաձնչումները:

1920–ական թթ. կոմունիստներն անզիջում պայքար էին մղում ոչ միայն ուրիշ կուսակցությունների, այլ նաև կոմունիստական կուսակցության ներսում այն մարդկանց ու խմբերի դեմ, որոնք ընդհանուրից տարբերվող տեսակետ էին արտահայտում այս կամ այն հարցի վերաբերյալ: Դրանցից էր տրոցկիստական ընդդիմությունը, որը Լենինի մահից հետո հանդես եկավ *Լ. Տրոցկու*, այնուհետև նրան միացած *Գ. Զինովևի* և *Լ. Կամենևի* գլխավորությամբ:

Հայաստանում ևս եղան Տրոցկու տեսակետների քիչ թվով պաշտպաններ: Հայաստանում տրոցկիստական կազմակերպություններ կային Լենինականի, Ղարաքիլիսայի երկաթուղայինների շրջանում և այլ հիմնարկություններում: Հայ տրոցկիստների առաջին ելույթը կուսակցական երեք գործիչների հրապարակած «Երեքի դեկլարացիան» էր, որը տպագրվեց մամուլում 1927 թվականին:

Ստալինն իր զինակիցների հետ կազմակերպեց տրոցկիստական ընդդիմության գաղափարական և կազմակերպական ջախջախումը: 1927 թ. նույնը տեղի ունեցավ նաև Հայաստանում: Հաջորդ երկու տարիներին նույն ճակատագրին արժանացան ընդդիմության մյուս ներկայացուցիչները:

«Աջերի», տրոցկիստների ջախջախումից հետո Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության (ՀամԿ(բ)Կ) ստալինյան ղեկավարությունը հաստատեց իր բացարձակ իշխանությունը: Ձևավորվում էր Ստալինի անձի պաշտամունքը, որը բացահայտ դարձավ 1929 թ.՝ նրա ծննդյան 50–ամյակի նշումից

հետո: Անձի պաշտամունքը նրա դերի գերազնահատումն էր. նրան էին վերագրում ԽՍՀՄ ժողովուրդների ջանքերով ձեռք բերված հաջողություններն ու հաղթանակները:

1930–1932 թթ. շարունակվեցին դաշնակցության անդամների զանգվածային ձերբակալությունները, շատ դեպքերում՝ հենց միայն կուսակցական պատկանելության համար: 1932 թ. սկզբին առանց դատաքննության և դատարանի վճիռների գնդակահարվեց շուրջ 500 մարդ, տարբեր ժամկետների ազատագրվման ենթարկվեց շուրջ 2100 մարդ:

1930–ական թթ. կեսերին Ստալինի պաշտամունքը հասավ գագաթնակետին: Իշխող վարչակարգն ամբողջությամբ իր շահերին էր ծառայեցնում երկրի հասարակական, քաղաքական, մշակութային, սոցիալական կյանքը: ԽՍՀՄ–ում հաստատվեց *ամբողջատիրական (տոտալիտար) համակարգ*: Այդ համակարգի բնորոշ գծերն են՝ բռնությամբ միակուսակցական համակարգի հաստատումը, իշխող կուսակցության ներսում ընդդիմության ոչնչացումը, պետական իշխանության բռնազավթումը կուսակցության կողմից, օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանությունների տարանջատման համակարգի բացակայությունը, քաղաքացիական ազատությունների վերացումը և այլն:

1930 թ. ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրված *Աղասի Խանջյանին* մեղադրեցին ազգայնամոլության համար: Այդ արշավն ավելի մեծ թափ ստացավ, երբ Անդրկովկասի կուսակցական երկրային կոմիտեի առաջին քարտուղար դարձավ Լ. Բերիան:

Լենինգրադի կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Ս. Կիրովի սպանությունը

(1934 թ. դեկտեմբեր) Ստալինն օգտագործեց իր նախկին զինակիցներից ազատվելու համար: Նրանք Կիրովի սպանության կազմակերպման մեղադրանքով ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին: Երկրի պատմիչ մարմինների համար բացվեց գործունեության լայն ասպարեզ:

1936 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը Հայաստան ուղարկեց ստուգող հանձնաժողով, որն իբր լուրջ թերություններ բացահայտեց տնտեսության բնագավառում: Որոշվեց, որ Հայաստանի ղեկավարությունը ցուցաբերում է ազգայնամոլական մոտեցումներ և հանրապետության շահերը վեր է դասում ԽՍՀՄ ընդհանուր շահերից: 1936 թ. մայիսին ձերբակալվեց մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն **Ներսիկ Ստեփանյանը**: Շուտով եղան նոր ձերբակալություններ: 1936 թ. հուլիսին Բերիայի հրամանով Թիֆլիսում սպանվեց Աղասի Խանջյանը: Պաշտոնապես հայտարարվեց, որ նա ինքնասպան է եղել: ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի նոր առաջին քարտուղար Ա. Ամատունու կարգադրությամբ այդ գործն իր անմիջական հսկողությանը վերցրեց Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ Խաչիկ Մուղղումին:

Ձանգվածային ձերբակալությունների ու բռնությունների ալիքը գագաթնակետին հասավ 1937 թ.: Մոսկվայից Հայաստանի իշխանություններին կարգադրություն էր տրվել՝ շարունակելու «ժողովրդի թշնամիների» «արդյունավետ» որոնումները: Ձերբակալվեցին պետական, կուսակցական, մշակութային հարյուրավոր գործիչներ, ուսուցիչներ, բանվորներ, ծառայողներ, գյուղացիներ, զինվորականներ: Ձախ թեքման և այլ «հանցանքների» համար մեղադրվեցին Եղիշե Չարենցը, Ակսել Բակունցը, Գուրգեն Մահարին և ուրիշներ: Ե. Չարենցը մահացավ բան-

տում, Ա. Բակունցը մահապատժի ենթարկվեց, Գ. Մահարին արքունից Հայաստանից:

Բացի դատարանով պատժվածներից՝ մեծ թիվ էին կազմում նաև նրանք, ում գործերը ձևակերպում էին արտադատարանային կարգով. դրանք իրականացնում էին պետքադվարչության կոլեգիան, հատուկ խորհրդակցությունը: 1937 թ. օգոստոսին՝ հարցաքննության ժամանակ, երրորդ հարկի լուսամուտից ցած նետվեց Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախկին նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը: Բռնաձնշումների զոհ դարձան Կարմիր բանակի հայ զորահրամանատարներ Հայկ Բժշկյանցը (Գայ), Սուրեն Շահումյանը, Գրիգոր Խախանյանը և ուրիշներ:

ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Գրիգոր Հարությունյանը: Բռնությունները Հայաստանում շարունակվեցին մինչև 1939 թ.:

1938 թ., երբ սրվեց միջազգային դրությունը, իշխանությունները փոքր-ինչ մեղմացրին բռնությունները:

Որոշ հաշվարկներով 1930-ական թվականներին Հայաստանում բռնությունների է ենթարկվել 15 հազար մարդ, որոնց մեկ երրորդը գնդակահարվել է:

Պետության անհանդուրժողական քաղաքականությունը կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ: Խորհրդային Հայաստանի Սահմանադրությամբ եկեղեցին դառնում էր «հավատացյալների մասնավոր համայնք», իսկ բոլոր քաղաքացիներին իրավունք էր տրվում ազատորեն վարելու կրոնական և հակակրոնական քարոզչություն: Իրականում, սակայն, խիստ սահմանափակվեցին կրոնական քարոզչության հնարավորությունները, և ուժեղ պայքար ծավալվեց եկեղեցու դեմ:

Խորեն Մուրադբեգյան

Պետությունը եկեղեցու հետ հարաբերություններն իրականացնում էր իր ներկայացուցիչների միջոցով: Խորհրդային իշխանության համար Հայոց եկեղեցին և առանձին հոգևորականներ կապի միջոց էին Սփյուռքում գործելու համար:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո իշխանության առաջին քայլը եկեղեցու դեմ նրան անշարժ և շարժական գույքից զրկելն էր: Ռուսաստանի սովյալ բնակչությանն օգնելու պատրվակով սկսվեց եկեղեցական գույքի և թանկարժեք իրերի բռնագրավումը: Գևորգ Ե կաթողիկոսը միաբաններին ուղղված կոնդակով դատապարտեց Էջմիածինը «քանդող» խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը:

Պետությունը միջամտում էր եկեղեցու բոլոր գործերին: Արգելվել էր ձեմարանի վերաբացումը: Թույլատրվել էր միայն հոգևոր դպրոցի գործունեությունը՝ ծրագրից հանելով աշխարհիկ ու հանրակրթական առարկաների ուսուցումը: 1926 թ. հատուկ որոշումով արգելվեց եկեղեցու կողմից Հայոց եղեռնի օրվա՝ ապրիլի 24-ի նշումը:

Պաշտոնական եկեղեցու դեմ պայքարում իշխանությունները փորձեցին օգ-

տագործել այսպես կոչված «Ազատ եկեղեցական եղբայրությունը» կամ «Նոր եկեղեցին», որն, ըստ էության, աղանդավորական դրսևորում էր: Նրանք քարոզում էին, որ եկեղեցիները պետք է ինքնուրույն լինեն, չենթարկվեն հոգևոր կենտրոնին, կրճատեն ծիսական արարողությունները, հրաժարվեն կուսակրոնությունից: Պետությունը «Նոր եկեղեցուն» տրամադրել էր շենք և միջոցներ՝ հրատարակչական գործունեություն ծավալելու համար: 1926 թ. Ս. Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհուրդը դիմեց բոլոր թեմերին՝ դատապարտելով «Նոր եկեղեցի» կազմակերպության պառակտիչ գործունեությունը:

Հայոց եկեղեցու դեմ պայքարն ավելի սաստկացավ համատարած կոլեկտիվացման շրջանում. հոգևորականությունը դիտվեց որպես հակահեղափոխական և հակախորհրդային տարր:

1930 թ. մահացավ Գևորգ Ե կաթողիկոսը: Պետությունը խոչընդոտներ էր ստեղծում և ձգձգում նոր հայրապետի ընտրությունը: 1932 թ. նոր կաթողիկոս ընտրվեց Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեգյանը:

Սկսած 1920-ական թվականներից՝ պետությունը փակում էր վանքերը, եկեղեցիները, հաճախ դրանք ծառայեցնում որպես պահեստներ: 1937 թ. վերջին Հայաստանում արդեն փակված էր 800 եկեղեցի: Բռնությունների զոհ դարձան շատ հոգևորականներ: Նրանցից 91-ը գնդակահարվեց:

1930-ական թվականներին ԽՍՀՄ իշխանությունների կարգադրությամբ Երևանում և հանրապետության մյուս բնակավայրերում հիմնահատակ քանդվեցին մեծ թվով վանքեր ու եկեղեցիներ:

1938 թ. ապրիլին Էջմիածնում խեղդամահ արվեց կաթողիկոս Խորեն Մուրադ-

բեզյանը: Լուրջ վտանգ ստեղծվեց Հայոց եկեղեցու գոյության համար: ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմը 1938 թ. օգոստոսի 4-ին որոշում ընդունեց Էջմիածնի վանքը փակելու, կաթողիկոսությունը վերացնելու մասին: Մոսկվան չհաստատեց այդ որոշումը, բայց նաև մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը թույլ չտվեց կաթողիկոսի ընտրություններ անցկացնել:

Հայաստանը՝ միութենական հանրապետություն: Խորհրդային Միության կազմավորումից հետո երկրի բովանդակ կյանքում տեղի էին ունեցել զգալի փոփոխություններ, և անհրաժեշտություն էր առաջացել նոր Սահմանադրությամբ ամրապնդելու այդ տեղաշարժերը:

1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին ԽՍՀՄ խորհուրդների 8-րդ համագումարում ընդունվեց երկրի նոր Սահմանադրությունը: Երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդն էր, որ կազմված էր երկու՝ Միության խորհրդի և Ազգությունների խորհրդի պալատներից:

ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությամբ Անդրկովկասյան Դաշնությունը լուծարվեց, և մյուս 10 ազգային հանրապետությունների հետ Հայաստանը հռչակվեց միութենական հանրապետություն՝ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն (ՀԽՍՀ): Այդ հանրապետությունները ԽՍՀՄ Սահմանադրության հիմքի վրա պետք է համապատասխան սահմանադրություն ունենային: Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունն ընդունվեց 1937 թ. մարտին: Նոր օրենքով 1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին կայացան բարձրագույն իշխանության՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Հայկական ԽՍՀ-ից ընտրվեց 4 պատգամավոր (ըստ բնակչության թվի) Միության պալատի և 25 պատգամավոր (որպես միութենական հանրապետություն) Ազգությունների պալատի համար:

1938 թ. հունիսին տեղի ունեցան Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո: Ներկայացրե՞ք խորհուրդների և կոմկուսի դերը երկրում:
2. Ի՞նչ ավարտ և հետևանքներ ունեցավ 1920-ական թվականների միջկուսակցական և ներկուսակցական պայքարը: Ներկայացրե՞ք ամբողջատիրական վարչակարգի էությունը, համեմատե՞ք ժողովրդավարական և ամբողջատիրական վարչակարգերը: Լրացուցի՞չ տվյալներ ներկայացրե՞ք Ա. Խանջյանի վերաբերյալ և գնահատե՞ք նրա գործունեությունը:
3. Համառոտ ներկայացրե՞ք 1936-1939 թթ. Հայաստանում կիրառված բռնությունների և զանգվածային ձերբակալությունների քաղաքականությունն ու դրա հետևանքները:
4. Ձեր կարծիքով՝ որո՞նք էին կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ խորհրդային պետության անհանդուրժողականության պատճառները: Ի՞նչ միջոցներով էր պետությունը պայքարում Հայ եկեղեցու դեմ, ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք այդ պայքարի ընթացքը և հետևանքները:

5. Որո՞նք էին նոր Սահմանադրության ընդունման պատճառները: Ե՞րբ և որտե՞ղ է ընդունվել ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությունը: Ո՞րն էր երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը և ի՞նչ կառուցվածք ուներ: Ի՞նչ փոփոխություն կատարվեց Անդրկովկասում: Այլ աղբյուրներից ձշտե՞ք միութենական մյուս հանրապետությունների անվանումները: Ե՞րբ է ընդունվել Խորհրդային Հայաստանի նոր Սահմանադրությունը: Ե՞րբ տեղի ունեցան ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առաջին ընտրությունները:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941–1945 թթ.)

§ 1. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՄԵԾ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆՈՒՄ

Գերմանիայի հարձակումը ԽՍՀՄ-ի վրա: 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակումով սկսվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Պատերազմի առաջին փուլում զավթելով Եվրոպայի զգալի մասը՝ Գերմանիան 1941 թ. հունիսի 22-ին խախտեց 1939 թ. օգոստոսի 23-ին ԽՍՀՄ-ի հետ կնքած չհարձակման պայմանագիրը և հարձակվեց Խորհրդային Միության վրա: Սկսվեց ԽՍՀՄ ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը (1941–1945 թթ.):

Գերմանիան նպատակ ուներ կայծակնային պատերազմով գրավելու ԽՍՀՄ-ը և հասնելու համաշխարհային տիրապետության:

Երկրորդ աշխարհամարտում Թուրքիան գաղտնի գործակցում էր Գերմանիայի հետ: Դա նշանակում էր, որ հայ ժողովրդի համար առկա էր լուրջ վտանգ: Պատահական չէր, որ երբ ֆաշիստական զորքերը մոտենում էին Ստալինգրադին և Կովկասին, Թուրքիայում գլուխ բարձրացրին պանթյուրքիզմի գաղափարախոսները, որոնք ծրագրում էին զավթել նաև Խորհրդային Հայաստանի տարածքը: Գերմանիան, որպես դաշնակից, խրախուսում էր Թուրքիային:

Պատերազմի սկզբնական փուլում խորհրդային զորքերը մեծ կորուստներով նահանջում էին՝ թշնամուն թողնելով ընդարձակ տարածքներ:

Սակայն ԽՍՀՄ-ը Գերմանիայի դեմ պայքարում միայնակ չմնաց. ԱՄՆ-ն, Մեծ Բրիտանիան և այլ երկրներ միանալով կազմեցին հակաֆաշիստական միություն:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերակառուցումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Պատերազմի հենց սկզբից հայ ժողովուրդը խորհրդային մյուս ժողովուրդների հետ ոտքի կանգնեց՝ պաշտպանելու հայրենիքը: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1941 թ. հունիսի 22-ի հրամանագրի համաձայն՝ հունիսի 23-ից Խորհրդային Հայաստանում ևս սկսվեց զորահավաք: Հանրապետությունից պատերազմի տարիներին բանակ զորակոչվեց շուրջ 330 հազար մարդ, որից 300 հազարը՝ հայեր: Եվս 200 հազար հայեր զորակոչվեցին մյուս խորհրդային հանրապետություններից: Արտասահմանում ապրող հայերից պատերազմին մասնակցել են շուրջ 100 հազարը: Ընդհանուր առմամբ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին մասնակցեցին մոտ 600 հա-

զար հայեր, որոնցից շուրջ 200 հազարը գոհվեցին:

Թեպետ Հայաստանում ռազմական գործողություններ տեղի չունեցան, սակայն հայ ժողովուրդը թե՛ ռազմաճակատում, թե՛ թիկունքում հերոսական պայքար մղեց ֆաշիզմի դեմ:

Առաջնահերթ խնդիր էր Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերակառուցումը պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Ամենուր մարդիկ առաջնորդվում էին «Ամեն ինչ պատերազմի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանով: Նրանց անձնվիրության շնորհիվ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում ոչ միայն պահպանվեցին ու ամրապնդվեցին գործարանները, այլև շահագործման հանձնվեց շուրջ 30 արդյունաբերական նոր ձեռնարկություն՝ ավիացիոն, ավտոդղերի, կոմպրեսորների, ժամացույցի և այլ գործարաններ: Հանրապետությունում թողարկվում էր 300 նոր արտադրատեսակ, այդ թվում՝ զինամթերք՝ ականանետներ, ականներ, նռնակներ, հնքնաթիռներ, ռետինատեխնիկական իրեր և այլն:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանը երկրին մատակարարում էր կաուչուկ, պղինձ, կարբիդ:

Դժվարին վիճակում հայտնվեց գյուղատնտեսությունը: Ռազմաճակատ մեկնած տղամարդկանց գյուղերում փոխարինեցին կանայք, թոշակառուները, պատանիները: Նրանք ընդարձակեցին ցանքատարածությունները. հանրապետությունը հիմնականում ապահովվեց սեփական հացով, և դրսից հացի ներմուծումը հասցվեց նվազագույնի: Սկսեցին արտադրել մեծ քանակությամբ նոր տեխնիկական մշակաբույսեր՝ ծխախոտ, ճակնդեղ և կարտոֆիլ:

Պատերազմի տարիներին հսկայական աշխատանք կատարեցին Հայաստանի մտավորականները՝ գրականության, արվեստի, գիտության գործիչները: Չնայած պատերազմական դժվարություններին՝ **1943 թ. նոյեմբերի 29–ին հիմնադրվեց ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան:**

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի բնակչության խնայողությունների հաշվին Կարմիր բանակի համար կազմվեցին «Խորհրդային Հայաստան», «Հայաստանի կոլտնտեսական», «Ջանգեզուրի լեռնագործ», «Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ», «Հայաստանի կոմերիտական» տանկային շարայուները, «Խորհրդային Հայաստան», «Հաղթանակ», «Երիտասարդ գվարդիա» ավիաֆակտորաները և այլն:

Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակում զգալի ներդրում ունեցան ԽՍՀՄ պետական բարձրագույն մարմիններում, ռազմական արդյունաբերության և ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում աշխատող հայերը՝ Անաստաս Միկոյանը, որը ԽՍՀՄ պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) անդամ էր, ԽՍՀՄ սև մետաղաձուլության նախարար Իվան Թևոսյանը, «ՄԻԳ» կործանիչ հնքնաթիռների կոնստրուկտորական բյուրոյի գլխավոր կոնստրուկտոր Արտեմ Միկոյանը, 92–րդ հրետանային գործարանի տնօրեն Համո Յոլյանը և ուրիշներ:

Հայկական ազգային դիվիզիաների կազմավորումը և նրանց մարտական ուղին: Հայ ռազմիկները պատերազմի ամբողջ ընթացքում մարտնչում էին տարբեր զորատեսակներում և բոլոր ռազմաճակատներում:

Հայ ժողովրդի ավելի քան 60 000 զավակներ պատերազմին մասնակցել են

Հայկական Թամանյան դիվիզիայի մարտիկների ժամանումը Լենինականի կայարան, 1945 թ.

հայկական ազգային դիվիզիաների շարքերում: Առաջինը **76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան** էր, որը կազմավորվել էր Հայաստանում դեռ 1920–1922 թթ.՝ ՀՀ բանակի, ապա Հայկական կարմիր բանակի վերակառուցման արդյունքում: Դիվիզիան հատկապես աչքի ընկավ Ստալինգրադի ճակատամարտում և վերակազմավորվեց 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի:

Հայկական զորամիավորումներից առաջինը ռազմաձակատ մեկնեց **390-րդ դիվիզիան**: 1942 թ. մարտի սկզբներին դիվիզիան մասնակցեց Կերչի մարտերին, ունեցավ ծանր կորուստներ: Այդտեղ գոհվեց դիվիզիայի հրամանատար, գնդապետ Սիմոն Զաքյանը: 1942 թ. հունիսի 14-ին դիվիզիան կազմացրվեց:

Աչքի ընկավ հայկական **408-րդ հրաձգային դիվիզիան**, որը կազմավորվել էր Վաղարշապատում (Էջմիածին) և Երևանում: Դիվիզիան Նովոռոսիյսկ—Տուապսե շրջանում փակեց գերմանական զորքերի ճանապարհը դեպի Անդրկովկաս:

Հյուսիսային Կովկասի Մոզդոկ քաղաքի շրջանից մինչև Ռումինիա, Հունգարիա, Ավստրիա և Չեխոսլովակիա ձգվեց **409-րդ հրաձգային դիվիզիայի** մարտական ուղին: Դիվիզիան կազմացրվեց 1945 թ. հուլիսի 2-ին Հունգարիայում:

Կովկասյան նախալեռներից՝ Գրոզնու մատույցներից, Կուրանի, Թամանի,

Կերչի, Ղրիմի վրայով մինչև Գերմանիա հասավ հայկական **89-րդ հրաձգային դիվիզիան**: Դիվիզիային շնորհվեց **Թամանյան** անունը՝ Թաման թերակղզու ազատագրմանն ունեցած հերոսական մասնակցության համար: Դիվիզիայի անձնակազմից 9 հոգի արժանացան ԽՍՀՄ հերոսի կոչման, այդ թվում՝ Հունան Ավետիսյանը և Սուրեն Առաքելյանը, որոնք իրենց մարմնով փակեցին հակառակորդի հրակնատը: 1943 թ. փետրվարից դիվիզիայի հրամանատարը գեներալ-մայոր **Նվեր Սաֆարյանն** էր: 1945 թ. սեպտեմբերին դիվիզիան վերադարձավ Հայաստան ու մինչև կազմացրվելը (1956 թ.) մնաց Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի կազմում:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին կազմավորված ազգային զորամիավորումներից միայն 261-րդ հրաձգային դիվիզիան չմասնակցեց մարտական գործողություններին: Դիվիզիայի հիմնական խնդիրն էր պաշտպանել Խորհրդային Հայաստանի՝ Թուրքիայի հետ ունեցած պետական սահմանը:

Հայ ռազմիկների մասնակցությունը մարտական գործողություններին:

Հայ ռազմիկները կռվում էին պատերազմի սկզբից՝ Բրեստի պաշտպանությունից մինչև Բեռլինի գրավումը: Մոսկվայի ճակատամարտում, որտեղ գերմանացիները կրեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին խոշոր պարտությունը, աչքի ընկան գեներալ-մայոր Հ. Բաղրամյանի, գեներալ-լեյտենանտ Մ. Պարսեղովի և այլոց ղեկավարած զորամասերը, բազմաթիվ հայ զինվորներ: Սարգիս Մարտիրոսյանի ղեկավարած դիվիզիան ակտիվ մասնակցություն ունեցավ գեներալ Գուդերիանի 3-րդ տանկային դիվիզիայի ջախջախմանը, որի շնորհիվ ձախողվեց

Տուլան շրջափակելու գերմանական ծրագիրը:

Ստալինգրադի ճակատամարտում ցուցաբերած անձնվիրության համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչմանն արժանացավ կործանիչ ավիագնդի ավիատեկադրիլյայի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ **Սերգեյ Բուննազյանը**: Նա անձամբ «Յակ-1» կործանիչով իրականացրել է 224 մարտական թռիչք և կործանել թշնամու 22 ինքնաթիռ: Բալթիկայի համար մղվող մարտերից մեկում (1944 թ.) զոհվեց խիզախ օդաչու, ԽՍՀՄ հերոս **Նեփոն Ստեփանյանը** (հետմահու արժանացավ կրկնակի հերոսի կոչման): Հայորդիները մասնակցեցին Կիևի, Լենինգրադի, Կուրսկի, Բեռլինի խոշոր ճակատամարտերին, ցամաքային, օդային ու ծովային կռիվներին:

Կովկասի ճակատամարտին ակտիվորեն մասնակցեց նավատորմի ծովակալ Հ. Իսակովը, որը, մարտերից մեկում ծանր վիրավորվելով, զրկվեց մեկ ոտքից: Կուրսկի ճակատամարտում աչքի ընկան նաև տանկիստները՝ բրիգադի հրամանատար Համազասպ Բաբաջանյանի գլխավորությամբ: Ուկրաինայի համար մղված մարտերում 21 հայորդիներ արժանացան ԽՍՀՄ հերոսի կոչման: Բելոռուսական գործողությանը սկզբից մինչև վերջ մասնակցեց բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանը, որն ապա գլխավորեց Առաջին մերձբալթյան ռազմաճակատը:

Լենինգրադի հերոսական պաշտպանության ժամանակ զոհվեց գեներալ-մայոր Բենիամին Գալստյանը: Ռուս զրոյ Նիկոլայ Տիխոնովը նշել է. «Գալստյանի անունը մենք կմտցնենք հերոսների՝ Լենինգրադի պաշտպանների անջնջելի ցուցակում և կհիշենք նրան ընդմիշտ»: Այժմ Սանկտ Պետերբուրգում Բ. Գալստյանի անունով փողոց կա:

Պատերազմի ավարտական փուլում քաջարի հայորդիներն ակտիվորեն մասնակցեցին Եվրոպայի երկրների ազատագրմանը, գրավեցին Բեռլինը, Ռայխստագի պատերին հաղթողի իրավունքով գրեցին անուններ և պարեցին հայկական քոչարին:

Ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում կարևոր գործ կատարեցին անտեսանելի ճակատի մարտիկները՝ լեգենդար հետախույզներ, գեներալ-լեյտենանտ **Հայկ Տովակիյանը**, գեներալ-մայոր **Իվան Աղաբաբյանը**, գնդապետ, ԽՍՀՄ հերոս **Գևորգ Վարդանյանը**, նրա կինը՝ **Գոհար Վարդանյանը**, և ուրիշներ: Նրանց գործունեությունը հասկանալի պատճառներով երկար ժամանակ չէր լուսաբանվում:

Պատերազմի հայ հերոսները և զորավարները: Պատերազմի տարիներին ցուցաբերած սխրանքների համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչում է շնորհվել 108 հայի և Հայաստանում ծնված կամ ապրած 11 այլազգիների, ընդամենը՝ 119 մարդու: Նրանցից 36-ն այդ կոչմանն արժանացել է հետմահու: Հայերից 4-ին հերոսի կոչում է շնորհվել 1939-1940 թթ. խորհրդաֆիննական պատերազմում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում առաջին հայ հերոսը տանկիստ, շարքային **Կարապետ Սիմոնյանն** էր, ով այդ կոչմանն արժանացել էր 1940 թ. հունվարի 15-ին: Հայրենական մեծ պատերազմում առաջին հայ հերոսը օդաչու **Լազր Չաֆչաֆյանն** էր, որին այդ կոչումը շնորհվեց 1942 թ. հուլիսի 21-ին:

27 հայ ռազմիկներ, պարգևատրվելով Փառքի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճանի շքանշաններով, դարձել են զինվորական այդ պատվավոր շքանշանի լրիվ ասպետներ:

Համազասպ Բարաշանյան

Հովհաննես Բաղրամյան

Արմենակ Խանսիերյանց

Հաղթանակի գործում ծանրակշիռ դեր խաղացին խորհրդային բանակի հայ զորավարները: Պատերազմին մասնակցել է 64 հայ զենեակ, որոնցից 4-ը հետագայում դարձան մարշալներ: Հայ ժողովրդի հպարտությունն են ԽՍՀՄ մարշալ, կրկնակի հերոս **Հովհաննես Բաղրամյանը**, նավատորմի ծովակալ, ԽՍՀՄ հերոս **Իվան Իսակովը**, ավիացիայի մարշալ **Արմենակ Խանսիերյանցը** (**Սերգեյ Խուդյակով**), զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ **Համազասպ Բարաշանյանը**: Իսկ պատերազմի մասնակից **Սերգեյ Ազանովը** (**Ազանյան**) փոխգնդապետից դարձավ ինժեներական զորքերի մարշալ: Իրենց անունը փառքով պսակեցին զենեակներ **Միքայել Պարսեղովը**, **Սերգեյ Մարտիրոսյանը**, **Հայկ Մարտիրոսյանը**, **Բագրատ Առուշանյանը**, **Անդրանիկ Ղազարյանը**, **Ասքանազ Կարասպետյանը**, **Աշոտ Ղազարյանը** և ուրիշներ: Այդ թիվն ավելի մեծ կլիներ, եթե 1937 թ. ստալինյան բռնաճնշումների զոհը չդառնային Կարմիր բանակի մի շարք զորավարներ:

Պատերազմի ժամանակ հայերից մեկը եղել է ռազմաճակատի (Հ. Բաղրամյան), 3-ը՝ բանակի, 6-ը՝ կորպուսի, 28-ը՝ դիվիզիայի, 25-ը՝ բրիգադի, իսկ ավելի քան 100-ը՝ գնդի հրամանատար:

Հայերի մասնակցությունը պարտիզանական պայքարին: Երկրորդ

համաշխարհային պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց արժանի տեղն ունեցան նաև հայ պարտիզանները: Միայն Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում մարտնչել են ավելի քան 2000, Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում՝ 500, Մերձբալթիկայում, Լենինգրադի և Կալինինի մարզերում՝ 200 հայ պարտիզաններ: Հայերից էին գերազանցապես բաղկացած «Հաղթանակ», «Կարմիր աստղ», Ա. Միկոյանի անվան պարտիզանական ջոկատները, որոնց շարքերում կար 400 հայ պարտիզան:

Ֆրանսիայում հայ ռազմագերիներից բաղկացած պարտիզանական գնդում կար ավելի քան 1200, իսկ Հունաստանի «Ազատություն» ջոկատում՝ 1000 հայորդի: Տարբեր երկրներում և ջոկատներում իրենց խիզախությամբ աչքի են ընկել հայ պարտիզաններ **Արամայիս Հովսեփյանը**, **Սերգեյ Հարությունյանը**, **Հովհաննես Պետոյանը**, **Մկրտիչ Դաշտոյանը**, **Գևորգ Քոլոզյանը**, «Երիտասարդ գվարդիա» կազմակերպության անդամ **Գևորգի Հարությունյանը** և ուրիշներ:

Հայ պարտիզանների հիմնական զանգվածը կազմում էին ռազմագերիները և թշնամու թիկունքում գտնվող շրջանների (Ղրիմ, Հյուսիսային Կովկաս) հայկական բնակավայրերի բնակիչները:

Հարցեր և ասուջադրանքներ

1. Ե՞րբ են սկսվել Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմները. վերհիշե՞ք այդ պատերազմների մի քանի պատճառներ: Ո՞ր երկրներն էին ֆաշիստական Գերմանիայի դաշնակիցները, նրանցից հատկապես ո՞րն էր վտանգավոր Հայաստանի համար. ինչո՞ւ:
2. Ե՞րբ և ո՞ւմ հրամանագրով Խորհրդային Հայաստանում սկսվեց զորահավաքը. որքա՞ն մարդ զորակոչվեց: Որքա՞ն էր պատերազմին մասնակցած հայերի թիվը: Պատերազմի պահանջներին համապատասխան ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության մեջ: Հայաստանի բնակչության խնայողությունների հաշվին Կարմիր բանակն ի՞նչ օգնություն ստացավ: Թվարկե՞ք հայ պետական պաշտոնյաների, ուլբեր զգալի ներդրում ունեցած հաղթանակում: Հայրենիքին մատուցած ծառայությունները ինչպե՞ս գնահատվեցին:
3. Ներկայացրե՞ք հայկական դիվիզիաների կազմավորման և նրանց անցած մարտական ուղու պատմությունը: Ուրիշ ի՞նչ դիվիզիաներ են կազմավորվել կամ վերահամարվել Հայաստանում: Ո՞ր մարտերում աչքի ընկան հայ ռազմիկները: Կազմե՞ք ուրվագծային քարտեզ և նշե՞ք հայկական դիվիզիաների անցած մարտական ուղին ու նշանավոր ձևկատամարտերը:
4. Քանի՞ հայ ռազմիկ է արժանացել ԽՍՀՄ հերոսի կոչման. նրանցից քանիսն են այդ կոչմանն արժանացել մինչև Հայրենական մեծ պատերազմը, քանիսը՝ հետմահու: Ուլբեր են Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին հայ հերոսները: Քանի՞ հայ մարտիկ է արժանացել Փառքի բոլոր երեք աստիճանի շքանշանների ասպետի կոչման: Քանի՞ հայ զեներալ է մասնակցել պատերազմին: Թվարկե՞ք հայ մարշալներին և նրանց զորատեսակները:
5. Ո՞ր տարածաշրջաններում և որքա՞ն հայեր են մարտնչել պարտիզանական ջոկատների կազմում: Արտասահմանյան ո՞ր երկրներում են մարտնչել հայ պարտիզանները: Թվարկե՞ք նշանավոր հայ պարտիզանների: Գրե՞ք ռեֆերատ կամ զեկուցում Հայրենական մեծ պատերազմի հերոսներից մեկի մասին:

§ 2. ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Սփյուռքահայության մասնակցությունը ֆաշիզմի ջախջախմանը: Սփյուռքահայերը նույնպես ակտիվ մասնակցություն ունեցան ֆաշիզմի դեմ պայքարին: Նրանց մեծամասնությունը համախմբվեց Ազգային ձևկատի կազմակերպությունների մեջ՝ նյութական և բարոյական օգնություն ցուցաբերելով Կարմիր բանակին: Սփյուռքի հայե-

րի հավաքած միջոցներով խորհրդային բանակի համար կազմվեցին «Սասունցի Դավիթ» և «Գեներալ Բաղդամյան» տանկային շարասյուները:

Սփյուռքահայերը մարտնչում էին Հայոց ցեղասպանությունից հետո իրենց հանգրվանած երկրների զինված ուժերի կազմում: Միայն ԱՄՆ-ի բանակում ծառայում էր 20 հազար հայ: Նրանցից լեյ-

Գևորգ Զ Չորեքչյան

տենանտ *Երվանդ Դերվիշյանն* արժանացավ Ամերիկայի հերոսի՝ «Կոնգրեսի պատվո մեդալ» շքանշանի, որով պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ի բանակում պարգևատրվել է ընդամենը 87 զինվորական: Ամերիկյան բանակի զեներալներ դարձան *Ջորջ Մարտիկյանը* և *Հայկ Շեքերջյանը*: Ամերիկյան ռազմաօդային ուժերի խիզախ օդաչուներից էին Չարլզ Տերտերյանը, Քրոք Քրոքորյանը (այժմ՝ ՀՀ ազգային հերոս) և շատ ուրիշներ: Ավելի քան 30 հազար հայ մարտնչում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի բանակներում:

Մեծ թվով սփյուռքահայեր մասնակցեցին Գերմանիայի կողմից նվաճված երկրների դիմադրական-պարտիզանական շարժմանը: Իր անունը փառքով պսակեց բանաստեղծ *Միսսթ Մանուշյանը*, որը հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոսի կոչման: Մանուշյանի խմբին և հայ ռազմագերիներին մեծ օգնություն ցուցաբերեցին հանրահայտ *Շառլ Ազնավուրի ծնողները*, քույրը և անձամբ երգիչը: Ֆրանսիայում հերոսի մահով ընկան *Լուիզա (Լաս)* և *Արիփար Ապանյանները*:

Ավելի քան 300 քաջ հայորդիներ զոհվեցին Հունաստանի պարտիզանական կռիվների ընթացքում: Այսօր էլ Բուլղա-

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը

րիայում հիշում են հերոսուհի պարտիզան *Հերմինե Ռազգրադյանի (Սաշկայի)* անունը, որին գերմանացիները մատնությամբ բռնեցին և տանջամահ արեցին: «Ազատություն» հայկական պարտիզանական ջոկատը կոչվում էր Հունաստանի ազատագրական բանակի շարքերում:

Պատերազմի հենց սկզբից գերմանական հրամանատարությունը խորհրդային ռազմագերիներից կազմակերպեց ազգային լեգեոններ՝ ռազմաճակատ ուղարկելու համար: 1942 թ. կազմավորվեց հայկական լեգեոնը: Այդ գործին մասնակից դարձան նաև մի խումբ հայ գործիչներ (*Դրո, Արտաշես Արեղյան, Գարեգին Նժդեհ* և ուրիշներ): Լեգեոնի միջոցով նրանք ծրագրում էին ֆաշիստական հնարավոր ձնշումներից պաշտպանել հայ ժողովրդին, եթե պատերազմն ավարտվեր Գերմանիայի հաղթանակով:

Հայկական լեգեոնում գործում էր նաև ընդհատակյա հակաֆաշիստական հայրենասիրական կազմակերպություն, որը ղեկավարում էր քաղաքական աշխատանքը և ռազմագերիների փախուստի գործը:

Ակտիվ աշխատանք կատարեցին սփյուռքահայ տարբեր գաղթօջախներում գործող ազգային խորհուրդները:

Պատերազմի տարիներին Հայ առաքելական եկեղեցին թիկունքի աշխատավորության կողքին էր, մասնակցում էր ռազմաճակատին օգնություն կազմակերպելու գործին:

1941 թ. հուլիսին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գևորգ Չորեքչյանը դիմում է համայն հայությանը՝ համախմբվելու և հայ ժողովրդի հայրենիք Խորհրդային Հայաստանին սատարելու կոչով: Նրա կոչերն ու կոնֆակնետը լայն արձագանք են գտնում թե՛ մայր հայրենիքում, թե՛ Սփյուռքում: Կաթողիկոսական տեղապահի անմիջական ջանքերով հանգանակություն է սկսվում արդեն հիշատակված «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը կազմավորելու նպատակով: Առաջին հանգանակողն ինքը՝ Գևորգ Չորեքչյանն էր՝ 800 հազար ռուբլի ընդհանուր արժողությամբ պլատինե ու ադամանդե թանկարժեք իրերի նվիրաբերությամբ:

1943 թ. սկզբին Գևորգ Չորեքչյանը, ստանալով Ի. Ստալինի համաձայնությունը, պետական քանկում համապատասխան հաշվեհամար է բացում տանկային շարասյան համար հանգանակություն կազմակերպելու:

Կարձ ժամանակամիջոցում սփյուռքահայության միջոցներով հավաքվեց 21 տանկ և 1944 թ. ուղարկվեց ռազմաճակատ: Դրան հետևեց «Սասունցի Դավիթ» տանկային 2-րդ շարասյունը: Այն 1944 թ. մայիսին ուղարկվեց Հովհաննես Բաղրամյանի գլխավորած Առաջին մերձբալթյան ռազմաճակատ:

Հայ առաքելական եկեղեցու ազգանվեր գործունեությունը խորհրդային կառավարությանը ստիպեց մեղմացնել եկեղեցու նկատմամբ բռնաճնշումների քաղաքականությունը: 1943 թ. Հայաստանի կառավարությանը կից ստեղծվեց եկե-

ղեցու գործերի խորհուրդ, որը միջնորդ էր լինելու եկեղեցու և պետության միջև:

Օգտվելով պատեհ առիթից՝ կաթողիկոսական տեղապահը գործնական քայլերի դիմեց Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի վերաբացման, բռնաճնշումների ենթարկված ավելի քան 300 հոգևորականների ազատ արձակման համար: Հենց այս շրջանում վերականգնվեց Վրաստանի հայոց թեմը, վերաբացվեցին մի շարք եկեղեցիներ:

1945 թ. մարտին Գևորգ Չորեքչյանը դիմեց Ստալինին և Բերիային՝ խնդրելով թույլատրել տեղահանված և ուրալում վերաբնակեցված 16 հազար դրիմահայերին վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը կամ Հայաստան:

1945 թ. ապրիլի 19-ին ԽՍՀՄ կառավարության ղեկավար Ի. Ստալինը Մոսկվայում ընդունեց Գևորգ Զ-ին և բարձր գնահատեց նրա հայրենանվեր գործունեությունը պատերազմի ընթացքում՝ պարգևատրելով «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով: Կաթողիկոսական տեղապահը, օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից, Կրեմլում բարձրացրեց հայկական հողերի պահանջի, սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը թույլատրելու, Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի և տպարանի բացման, Զվարթնոցի տաճարի վերակառուցման և այլ կենսական հարցեր:

Երկրորդ աշխարհամարտում Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակի մեջ ամենակարևոր դերը ԽՍՀՄ ժողովուրդներինն է: Պատերազմի ծանրության առյուծի բաժինն իր վրա վերցրեց խորհրդային բանակը: Դաշնակիցները՝ Անգլիան և ԱՄՆ-ն, Գերմանիայի դեմ երկրորդ ճակատ բացեցին 1944 թ. հունիսին: Հայրենական մեծ պատերազ-

մը ԽՍՀՄ ժողովուրդներից խլեց 27 մլն մարդկային կյանք և ահռելի նյութական միջոցներ:

Հայ ժողովրդի զավակներն անձնագր-հաբար կռվեցին բոլոր ռազմաճակատներում, հաղթանակով մտան Բեռլին: 1945 թ. մայիսի 9-ին Գերմանիան ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը:

Դրանով ավարտվեց Հայրենական մեծ պատերազմը:

Պատերազմը շարունակվեց Հեռավոր Արևելքում: Շուտով ջախջախվեց նաև Գերմանիայի դաշնակից Ճապոնիան: 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ճապոնիան նույնպես ստորագրեց անվերապահ կապիտուլյացիայի ակտը, որով ավարտվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Սփյուռքահայերի հանգանակած միջոցներով ինչ կազմավորվեց խորհրդային բանակի համար: Համառոտ ներկայացրե՞ք սփյուռքահայերի մասնակցությունը Երկրորդ աշխարհամարտին. ովքե՞ր աչքի ընկան, ինչ գիտեք նրանց մասին:
2. Ե՞րբ և ո՞ւմ մասնակցությամբ կազմավորվեց Հայկական լեգեոնը. ո՞րն էր նրա նպատակը:
3. Ներկայացրե՞ք և գնահատե՞ք Մայր Աթոռի գործունեությունը Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին. ինչ արդյունքներ ունեցավ այդ գործունեությունը:
4. Ե՞րբ են ավարտվել Հայրենական մեծ և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմները:
5. Գնահատե՞ք ԽՍՀՄ-ի դերը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում:

ԳԼՈՒԽ 3. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1945–1985 ԹԹ.)

§ 1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1945–1965 ԹԹ.

Տնտեսության վերակառուցումը և զարգացումը: Պատերազմի հաղթական ավարտից հետո անհրաժեշտ էր տնտեսությունը համապատասխանեցնել խաղաղ կյանքի պայմաններին: Վերականգնվեց ութամյա աշխատանքային օրը, վերացվեց պարտադիր արտաժամյա աշխատանքը, և թույլատրվեց աշխատողներին տրամադրել հերթական ու լրացուցիչ արձակուրդ:

Չորրորդ հնգամյակում (1946–1950 թթ.) Խորհրդային Հայաստանում արդյունաբերությունը դանդաղ զարգանում էր: Պետությունը հիմնական ուշադ-

րությունը կենտրոնացրել էր ծանր արդյունաբերության զարգացման վրա, իսկ թեթև արդյունաբերությունը հետ էր մնում:

1950-ական թթ. երկրորդ կեսին հանրապետությունում շարունակվեց հատկապես պղնձի, ալյումինի, մոլիբդենի արտադրության և քիմիական արդյունաբերության զարգացումը, կառուցվեցին էլեկտրատեխնիկական ու հաստոցաշինական գործարանները, շինանյութերի արտադրության ձեռնարկություններ: Հայաստանը դարձավ ԽՍՀՄ զարգացած արդյունաբերություն ունեցող հանրապետություններից մեկը:

Այլ էր իրավիճակը գյուղատնտեսության ոլորտում: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին քաղաքաբնակներին սննդով ապահովելու համար պետությունը հաճախ վերցնում էր կոլտնտեսությունների բերքի մեծ մասը, երբեմն էլ՝ ամբողջը:

Հայաստանի գյուղատնտեսության ոլորտում դրական տեղաշարժեր կատարվում էին մեքենայացման, էլեկտրաֆիկացման, ջրաշինարարական աշխատանքների, ճահճակալած հողերի յուրացման և այլ բնագավառներում: Ստալինի մահից հետո ԽՍՀՄ նոր ղեկավարությունը սննդամթերքի արտադրությունը ավելացնելու համար որոշում ընդունեց բարձրացնելու կոլտնտեսություններից մսի, կաթի, յուղի և հացահատիկի մթերման գները: Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ գյուղատնտեսության տևական անկմանը հաջորդեց որոշ վերելք, որը կարճ տևեց:

Բնակչության սոցիալական վիճակի փոփոխությունները: 1947 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը դրամական ռեֆորմ անցկացրեց: Ապրանքների բաշխման քարտային համակարգը, որ մտցվել էր պատերազմի սկզբին, վերացվեց: Կատարվելու էր ապրանքների ազատ վաճառք:

1950-ական թթ. կեսերից ԽՍՀՄ-ում իրականացվեց մեծածավալ սոցիալական քաղաքականություն: Բարձրացվեցին աշխատավարձերը, ավելացան հաշմանդամների և ծերության թոշակները: Մեծ թափով ընթացավ բնակարանային շինարարությունը:

Հետպատերազմյան տարիներին Հայկական ԽՍՀ բնակչության թվաքանակի կտրուկ աճի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Աճի տեմպերը զգալիորեն բարձր էին ԽՍՀՄ միջին

ցուցանիշից: 1945–1965 թթ., այսինքն՝ 20 տարվա ընթացքում, հանրապետության բնակչության թվաքանակն աճեց՝ հասնելով 2 միլիոն 134 հազարի: Հայաստանում բնակչության վերարտադրության հիմնական աղբյուրը բնական աճն էր, իսկ մեխանիկական աճի համար կարևոր գործոն էր Սփյուռքից և ԽՍՀՄ հանրապետություններից բնակչության ներհոսքը Հայկական ԽՍՀ: ԽՍՀՄ կազմում Հայաստանն այն եզակի հանրապետություններից էր, որը խորհրդային տարիներին պահպանում էր միատարր ազգային կազմը: 1965 թ. հայերը կազմում էին հանրապետության բնակչության մոտ 90 %-ը:

Հայկական հարցի վերաբացումը միջազգային նոր պայմաններում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին, երբ ակներև էր Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների պարտությունը, հայ մտավորականությունը Սփյուռքում և Հայաստանում բարձրացրեց Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջանները Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու, աշխարհասփյուռ հայերին իրենց հայրենիքում համախմբելու ազգային խնդիրները:

Պատերազմի տարիներին Թուրքիան թեև բացեիբաց ելույթ չունեցավ ԽՍՀՄ-ի դեմ, այդուհանդերձ նա Գերմանիայի փաստական դաշնակիցն էր: Երբ Գերմանիայի պարտությունն արդեն իրողություն էր, **1945 թ. մարտի 19-ին** ԽՍՀՄ կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց (դեմոնստրացիայի ենթարկեց) 1925 թ. խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմանագիրը: Հունիսին ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Վ. Մոլոտովը Թուրքիայի դեսպանին ներկայացրեց ԽՍՀՄ-ի տարածքային պահանջները: Թուրքիան դիմեց նախ Մեծ

Բրիտանիայի, ապա ԱՄՆ–ի օգնությամբ: Մեծ տերությունների ղեկավարները 1945 թ. Պոտսդամի կոնֆերանսի հուլիսի 22–ի և 23–ի նիստերում քննարկեցին նաև հայկական տարածքների հարցը: Համոզվելով, որ Անգլիայի վարչապետ Ուինսթոն Չերչիլը պաշտպանում է Թուրքիայի շահերը, իսկ ԱՄՆ նախագահ Թրումանը փորձում է խնդիրը դարձնել խորհրդաթուրքական երկկողմ քննարկման առարկա՝ Ստալինը զիջեց և հարցը հանեց քննարկումից: Սակայն հայկական տարածքների հարցը շարունակվեց քննարկվել միջազգային այլ հարթակներում:

1946 թ. փետրվարի 1–ին ՀԿ(Բ)Կ կենտրոնի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը ընտրողների հետ հանդիպման ժամանակ, հիմնականում խոսելով «Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերի» մասին, ասաց. «Մենք հաստատակամորեն կձգտենք մեր առաջադրած հարցի դրական լուծմանը, որը կենսական նշանակություն ունի ամբողջ հայ ժողովրդի հետագա զարգացման համար»: Հայկական պահանջների պաշտպանության օգտին հանդես եկան արտասահմանյան մի շարք երկրների պետական և հասարակական գործիչներ, զանգվածային լրատվության միջոցներ:

Միջազգային նոր իրադրությունում՝ սառը պատերազմի սկսվելը, 1949 թ. Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ստեղծումը և երեք տարի անց այդ կազմակերպությանը Թուրքիայի անդամակցումը, Խորհրդային Միությունը սկսեց հետ կանգնել իր պահանջներից: **1953 թ. մայիսի 30–ին** խորհրդային կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց. «ԽՍՀՄ–ը Թուրքիայից ոչ մի տարածքային պահանջ չունի»: Հայկական հարցը ներքաշվեց Արևելք–Արևմուտք առձակատումների

ոլորտ, մնաց չլուծված: Հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները կրկին անտեսվեցին:

Քաղաքական բռնաձնշումների նոր փուլը: 1949 թ. զանգվածային աքսորը: Հայրենական մեծ պատերազմից անմիջապես հետո վերսկսվեցին քաղաքական բռնաձնշումները: 1945–1952 թթ. քաղաքական մեղադրանքով Հայաստանում բռնադատվեց մոտ 3000 մարդ: 1945 թ. վերջերին հայրենիքի դավաճանության անհիմն մեղադրանքով ձերբակալվեց ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակովը (Արմենակ Խանփերյանցը): Մի քանի տարի ենթարկվելով անմարդկային տանջանքների՝ նա գնդակահարվեց 1951 թ. հունվարի 13–ին:

1949 թ. հունիսի 14–ին ԽՍՀՄ իշխանությունների որոշմամբ Անդրկովկասի հանրապետություններից հայ բնակչության մի հոծ զանգված՝ 3620 ընտանիք, որպես քաղաքականապես անհուսալի, դաշնակցականի անվան տակ, արտաքսվեց: 1946–1948 թթ. Հայաստան ներգաղթած սփյուռքահայերի շրջանում ևս խորհրդային պետական անվտանգության ծառայությունները «դաշնակցականներ գտան» և արտաքսեցին հանրապետությունից (350 ընտանիք՝ 1450 մարդ): Ընդհանուր առմամբ ամբողջ Անդրկովկասից 1949 թ. հիմնականում Ալթայի երկրամաս արքայրվեց մոտ 15 500 հայ: Քաղաքական բռնաձնշումներին վերջ տրվեց Ստալինի մահից հետո:

Անհատի պաշտամունքի հետևանքների հաղթահարումը: Ստալինի ղեկավարման վերջին տարիներին ամբողջատիրական համակարգը հասել էր դրսևորման բարձրակետին: 1953 թ. մարտի 5–ին մահացավ Ի. Վ. Ստալինը:

Ավարտվեց մի ամբողջ պատմական ժամանակաշրջան:

Հունիսի 26-ին ձերբակալվեց ներքին գործերի նախարար Լ. Բերիան: Հուլիսի 2-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի լիազուսար նիստը քննարկեց «Բերիայի հակակուսակցական և հակապետական հանցավոր գործունեության մասին» հարցը: Այդ նիստը շրջադարձային եղավ հասարակության կյանքում: Երկրի կուսակցական իշխանությունն անցավ Նիկիտա Խրուշչովին:

Հայաստանի ղեկավարությունը ևս փոխվեց: Նոյեմբերին Գ. Հարությունյանի փոխարեն ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց **Սուրեն Թովմասյանը**:

1954–1955 թթ. ընթացքում աշխատանքներ կատարվեցին բռնաձնշումների ենթարկվածներին արդարացնելու, ողջ մնացածներին ազատ արձակելու, 1949 թ. Ալթայի երկրամաս արտաքսվածներին Հայաստան վերադարձնելու ուղիով:

1956 թ. փետրվարի 14-ին Մոսկվայում բացված ԽՄԿԿ XX համագումարում «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին» զեկուցումով հանդես եկավ Ն. Խրուշչովը: Դրվեց ստալինիզմի վերացման գործընթացի սկիզբը: 1960 թ. դեկտեմբերին ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց **Յակով Զարոբյանը**:

Ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը: 1965 թ. լրանում էր Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը: Յ. Զարոբյանը 1964 թ. հանձնարարեց մշակել այն նշելու միջոցառումների նախագիծ: Ստացված առաջարկությունների հիման վրա ՀԿԿ կենտկոմը ԽՄԿԿ կենտկոմ ուղարկեց «1915 թվականին հայերի զանգվածային բնաջնջման 50-ամյակի հետ կապված միջոցառումների մասին» ծավալուն նամա-

կը, որտեղ ասված էր, թե 1915 թ.՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Թուրքիայի 3 միլիոն հայ բնակչությունը տեղահանվել, հետապնդվել ու ոչնչացվել է: Նամակում նշված առաջարկությունները՝ Երևանում Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի կառուցում, Մեծ եղեռնին նվիրված պատմական ու գեղարվեստական գրականության հրատարակում և այլն, ժամանակի ընթացքում իրականացվեցին:

Այլախոհությունը Հայաստանում:

Ստալինի մահից հետո համակարգի ամբողջատիրական էությունը մնաց անփոփոխ: Սակայն այդ պայմաններում էլ երկրում կային մարդիկ, ովքեր բացահայտորեն չէին պահպանում խորհրդային երկրի պարտադրած կանոնները:

1960-ական թթ. նրանց, ովքեր ընտրել էին խորհրդային իրականությունը փոփոխելու պայքարի ուղին, սկսեցին կոչել **այլախոհներ**: Այլախոհներն ուժային միջոցներով չէին ընդդիմանում խորհրդային իշխանությանն ու նրա գաղափարախոսությանը, այլ գաղափարական պայքար էին մղում՝ անընդունելի համարելով խորհրդային օրենքները և պաշտոնապես հռչակված արժեքները:

Ասպարեզ եկան նաև մարդիկ, որոնք խորհրդային իշխանություններից պահանջում էին պահպանել օրենքները և ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը, միաժամանակ պայքարում էին մարդու իրավունքների պաշտպանության համար: Նրանց կոչում էին իրավապաշտպաններ:

Հայաստանում այլախոհությունը հիմնականում կրում էր ազգային բնույթ: 1960-ական թթ. սկզբին ազգային զարթոնքի և կորցրած պատմական տարածքները վերադարձնելու գաղափարի շուրջ համախմբված այլախոհները Հայաստա-

նում ստեղծեցին առաջին այլախոհական կազմակերպությունները: 1965 թ. ապրիլի 24-ին՝ Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի օրը, Երևանում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր ու հանրահավաքներ. խորհրդային պատմության ընթացքում առաջին անգամ հասարակության լայն շերտերը Հայաստանում դուրս եկան իշխանությունների սահմանած թույլտվությունների շրջանակներից: Հատկանշական է, որ ապրիլյան ցույցերին չհետևեցին քաղաքական բանտարկություններ: Հասարակության շրջանում այդպիսի զանգվածային ելույթներ մինչև գորբաչովյան «վերակառուցման» շրջանը այլևս տեղի չունեցան:

1960–1970–ական թթ. Հայաստանում ձևավորվեցին մի շարք գաղտնի խմբակներ և կազմակերպություններ: Հատկանշական է «Յոթ հայրենասերներ» անվամբ հայտնի «Հայկական երիտասարդական միության» գործունեությունը:

Խաչատուր Ամիրջանյանը, Խաչիկ Սաֆարյանը, Վիգեն Բաբայանը, Մերուժան Հովհաննիսյանը, Գրիգոր Եղյանը, Կարապետ Քիրամիջյանը և Էդուարդ Կակոսյանը 1964 թ. ազատագրվեցին՝ մեղադրվելով «ազգայնական հակասովետական նպատակների իրականացման» համար:

1966 թ. ապրիլի 24-ին Հայաստանում ստեղծվեց նոր գաղտնի կազմակերպություն՝ *Ազգային միացյալ կուսակցությունը (ԱՄԿ)*: 1967 թ. գաղտնի հրատարակվեց կուսակցության «Փարոս» թերթը, կազմվեցին ծրագիրը, կանոնադրությունը և երդման տեքստը: Կազմակերպության հիմնադիրն էր Հայկազ Խաչատրյանը՝ Ստեփան Զատիկյանի և Շահեն Հարությունյանի հետ, ովքեր 1969 թ. դատա-

պարտվեցին ազատագրվեցին: 1970 թ. դատապարտվեցին վերջիններիս կուսակիցներ Պարույր Հայրիկյանը, Աշոտ Նավասարդյանը և ուրիշներ, որոնք հրատարակում էին «Երկունք» թերթը: Նրանց մեղադրում էին, որ «ակտիվ ընդհատակյա գործունեություն են վարել՝ նպատակ ունենալով անջատելու Հայաստանը ԽՍՀՄ-ից և ստեղծելու անկախ հայկական պետություն»:

1970–ական թվականներին Հայաստանում այլախոհական շարժումը վերելք էր ապրում: 1973 թ. ձևավորվեց ԱՄԿ ղեկավար մարմինը՝ խորհուրդը (ղեկավար՝ Պ. Հայրիկյան, անդամներ՝ Ա. Արշակյան, Ա. Մարգարյան, Ա. Նավասարդյան), որը որդեգրեց «Անկախություն՝ հանրաքվեի ճանապարհով» ռազմավարությունը:

1974 թ. հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով ազատագրվեցին և աքսորի դատապարտվեցին Ազատ Արշակյանը, Ռազմիկ Զոհրաբյանը, Քաջիկ Սահակյանը և Ռազմիկ Մարկոսյանը: 1975 թ. մարտին «հակախորհրդային գործունեության համար» երեք տարի ազատագրվեցին դատապարտվեց Անդրանիկ Մարգարյանը:

1950–1970–ական թթ. հակախորհրդային գործունեության մեղադրանքով Հայաստանում դատապարտվեց ավելի քան 100 մարդ: Նրանց հիմնական նպատակը հայկական հողերի վերամիավորումն էր, կոմունիստների մենիշխանության վերացումը, լեզվի և մշակույթի պահպանումը, ինչպես նաև անկախ Հայաստանի ստեղծումը:

Այլախոհական շարժումը նպաստեց ազգային անկախ պետականության վերահաստատման գաղափարի կենսունակության պահպանմանը:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Ի՞նչ խնդիրներ էին ծառայած Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության առջև Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից հետո: Ներկայացրե՞ք գյուղատնտեսության բնագավառի հիմնախնդիրները, նշե՞ք դրանց պատճառները:
2. Ինչո՞ւ ստալինյան վերնախավը հաղթական պատերազմից անմիջապես հետո վերսկսեց բռնաձնշումների քաղաքականությունը: Ներկայացրե՞ք քաղաքական բռնաձնշումների նոր փուլի և հայերի զանգվածային աքսորի արդյունքներն ու հետևանքները:
3. Որո՞նք էին Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտական փուլում Հայկական հարցի վերաբացման պատճառները: Ինչո՞ւ 1953 թ. ԽՍՀՄ կառավարությունը հետ կանգնեց Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջներից:
4. Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ 1960–ական թթ. առաջին կեսին Խորհրդային Հայաստանում սկսվեց ազգային ինքնագիտակցության զարթոնք: Փորձե՞ք վերհանել դրա պատճառները:
5. Ի՞նչ է այլախոհությունը: Ներկայացրե՞ք դրա դրսևորումները և առանձնահատկությունները Խորհրդային Հայաստանում: Նշե՞ք հայտնի հայ այլախոհների: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ այլախոհական շարժումը:

§ 2. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ

Խրուչչովի կատարած փոփոխություններն անհրաժեշտ արդյունք չտվեցին: Սասանվեց նրա հեղինակությունը: Բարձրագույն քաղաքական ղեկավարության ջանքերով 1964 թ. հոկտեմբերին Նիկիտա Խրուչչովը պաշտոնանկ արվեց: Նրան փոխարինեց *Լեոնիդ Բրեժնևը*, որը երկրի քաղաքական և սոցիալ–տնտեսական խնդիրների լուծման համար վարում էր ավելի պահպանողական քաղաքականություն:

Բրեժնևյան ղեկավարության տնտեսական քաղաքականությունը: ԽՍՀՄ–ում 1960–ական թթ. կեսերին սկսված սոցիալ–տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու նպատակով ձեռնարկվեցին համալիր բարեփոխումներ: Վերականգնվեց արդյունաբերության կառավարման ճյուղային համակարգը, վերանայվեցին պլանավորման սկզբունքները: Եթե նախկինում պլանային առա-

ջադրանքների կատարումը որոշվում էր թողարկված արտադրանքի քանակով, ապա այժմ՝ արտադրանքի իրացման ծավալով և ստացված շահույթով: Ձեռնարկված միջոցառումները հնարավորություն տվեցին ավելացնելու համախառն ներքին արդյունքի, ազգային եկամտի, արդյունաբերության հիմնական տեսակների աճի տեմպերը: 1965–1970 թթ. աճեցին ՀԽՍՀ համախառն ներքին արդյունքը և ազգային եկամուտը: Աշխատանքի արտադրողականությունն աճեց 31 %–ով:

Սակայն դրական տեղաշարժերը խորացնել չհաջողվեց: Տնտեսության զարգացումը նորից դանդաղեց, բարեփոխումները սկսեցին տեղապտույտ տալ: Հիմնական պատճառներից էին անհետևողականությունը և բարեփոխումների ոչ լիարժեք լինելը: Նպաստավոր պայմաններ չստեղծեցին գիտատեխնիկական առաջընթացի համար:

ՀԿԿ կենտրոնի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը բացում է Արփա-Սևան թունելը, 1981 թ.

Արդյունաբերության զարգացումը: 1960–1980–ական թթ. Խորհրդային Հայաստանում շեշտը դրվեց արդյունաբերության աշխարհագրության ընդլայնման և գիտաարտադրական միավորումների ստեղծման վրա: Եթե նախկինում այդ արդյունաբերությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Երևան, Լենինական (Գյումրի), Կիրովական (Վանաձոր) քաղաքներում, ապա 1970–ական թթ. արդյունաբերական ձեռնարկություններ հիմնվեցին փոքր քաղաքներում, քաղաքատիպ ավաններում և խոշոր գյուղերում: Նոր արդյունաբերական համալիրներ ստեղծվեցին Հրազդանում, Արթիկում, Չարենցավանում, Արարատում, Դիլիջանում, Կամոյում (Գավառ) և այլուր:

Առավել բարձր տեմպերով զարգացան արդյունաբերական նոր ձյուղերը՝ ռադիոէլեկտրոնիկան, գերձձգրիտ հաստոցաշինությունը, միկրոկենսաբանական, ավտոմոբիլային և այլ ձյուղերը: Այդ տարիներին արդյունաբերական աճի տեմպերով Հայաստանը Խորհրդային Միությունում գրավում էր երկրորդ տեղը: Սակայն պետք է նշել, որ արդյունաբերական արտադրանքը որակական ցուցանիշներով հետ էր մնում համաշխարհային մակարդակից:

Հայաստանում արդյունաբերական նոր ձյուղեր ստեղծելիս անտեսվել էին անհրաժեշտ հումքով, էներգիայով և նույնիսկ ջրի պաշարներով հանրապետության ապահովվածության, բնապահպանական հարցերը: Շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցություն ունեցան հատկապես գունավոր մետաղաձուլության ձեռնարկություններ՝ Քանաքեռի ալյումինի, Ալավերդու մետաղաձուլական, Քաջարանի պղնձամոլիբդենային, Հրազդանի լեռնաքիմիական և այլ գործարանը:

Սևանա լճի մակարդակը բնականին մոտ պահպանելու համար դեռևս 1961 թ. Հայաստանի կառավարության միջնորդությամբ ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը որոշում էր ընդունել Արփա գետի ջրերի մի մասը Սևան փոխադրելու համար կառուցել 48 կմ ջրատար թունել: Դա եզակի և բարդ կառույց էր, որի շինարարությունը տևեց շուրջ 20 տարի: 1981 թ. Արփա—Սևան թունելը շահագործման հանձնվեց, կասեցվեց Սևանի մակարդակի իջեցումը, ապա սկսվեց լճի մակարդակի բարձրացումը: Սակայն անլուծելի մնացին բնապահպանական շատ հարցեր, որոնք բացասաբար անդրադարձան լճի մաքրության և կենսոլորտի վրա:

Հանրապետության աճող էներգետիկ պահանջները լիովին բավարարելու նպատակով 1969 թ. սկսվեց Հայկական ատոմակայանի շինարարությունը, որի առաջին էներգաբլոկը գործարկվեց 1976 թ., իսկ երկրորդը՝ 1979 թ.: Ատոմային էլեկտրակայանի շահագործման շնորհիվ հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալը գերազանցեց ժողովրդական տնտեսության պահանջները:

Գյուղատնտեսության հիմնական դիրքերը: 1960–ական թվականների

կեսերին ԽՍՀՄ-ում քայլեր կատարվեցին գյուղատնտեսության բնագավառում թույլ տրված սխալները վերացնելու ուղղությամբ: Սակայն շարունակում էր ցածր մակարդակի վրա մնալ գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետությունը: Իշխանությունները որոշեցին լրջորեն զբաղվել օժանդակ տնտեսությունների հարցերով: Վերացվեցին տնամերձ հողամասերի տնտեսվարման սահմանափակումները: Սակայն պետության նոր քաղաքականությունը չկարողացավ արմատապես շտկել գյուղատնտեսության զարգացման բացասական միտումները, քանի որ երկրում տիրապետողը կոլեկտիվ տնտեսության սկզբունքն էր:

Գյուղատնտեսության վատ վիճակը պահանջում էր առավել արմատական միջոցառումներ: Կատարված փոփոխություններից կարևորը **ագրոարդյունաբերական համալիրների (ԱԱՀ)** ստեղծումն էր: Սակայն այդ համալիրներն իրենց չարդարացրին՝ մնալով որպես վարչական միավորներ և չդառնալով կենսունակ տնտեսական մարմիններ:

Լճացման երևույթները սոցիալական բնագավառում: Տնտեսության ոլորտում հիվանդագին երևույթներն անմիջապես իրենց արտացոլումն էին գտնում սոցիալական գործընթացներում: Թափ հավաքող **ուրբանիզացումը** հանգեցնում էր քաղաքների թվի աճին և քաղաքատիպ ավանների ծավալի մեծացմանը: ՀԽՍՀ քաղաքային բնակչության թիվը 1986 թ. հասավ 2 մլն 300 հազարի: Երևան քաղաքի բնակչությունը հասավ 1 մլն 140 հազարի: **Քաղաքային բնակչությունը** կազմում էր հանրապետության **բնակչության 2/3-ից ավելին:**

Սրվում էր բնակարանային հիմնախնդիրը: 1981 թ. Հայաստանում մեկ մար-

դուն բաժին էր ընկնում 13 քառ. մետր ընդհանուր բնակտարածք: Մինչդեռ Արևմտյան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում այդ ցուցանիշը 3-4 անգամ ավելի էր:

Քաղաքային բնակչության աճի հետևանքով համընդհանուր կրթական մակարդակը բարձրացավ: 1985 թ. ՀԽՍՀ ժողովրդական տնտեսությունում զբաղվածների մեջ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն ունեցողների տեսակարար կշիռը հասավ 25 %-ի: Սակայն տեղի ունեցավ աշխատավարձի և նյութական բարիքների բաշխման հավասարեցում. որակյալ և ոչ որակյալ աշխատանքի վարձատրության չափը 1980-ական թվականների կեսերին համարյա հավասարվեց: Ընկնում էր բարձր որակավորման աշխատանքի վարկը:

Խորհրդային պետության պատմության ընթացքում մշտապես առկա էր սպառողական ապրանքների պակասը: Քաղաքային կենցաղային գույք ձեռք բերելու համար ստիպված էր հերթագրվելու, սպասելու ամիսներով, հաճախ տարիներով: Կենսամթերքի պակասի պատճառով 1980-ական թվականների սկզբին երկրում մտցվեց առաջին անհրաժեշտության մթերքների բաշխման կտրոնային համակարգ: Ի հարկե, հետպատերազմյան տարիներին, նույնիսկ 1960-ական թվականների համեմատ կյանքի ընդհանուր մակարդակը երկրում բարձրացել էր: Սակայն նրա աճի արագությունն անընդհատ հետ էր մնում հասարակական պահանջարկից: Եվ վերջապես, խորհրդային քարոզչությունը մոտալուտ երջանիկ ապագայի մասին, պաշտոնական և իրական կյանքի միջև առկա լուրջ խզումը առաջացնում էին լուրջ դժգոհություն և հասարակական անտարբերություն:

Վարչահրամայական համակարգի նոր դրսևորումները:

1960–ական թվականների կեսերին խորհրդային հասարակությունը շարունակում էր կառավարվել բացառապես կուսակցական–պետական մարմինների կողմից: Կենտրոնը Մոսկվայում գտնվող ԽՄԿԿ կենտկոմն էր, որը վերահսկողության տակ էր պահում մարդկային գործունեության ցանկացած ոլորտ, քիչ թե շատ նշանակալից պաշտոն:

Բրեժնևյան 1977 թ. Սահմանադրության մեջ ամրագրված էր ԽՍՀՄ–ում «**գարգացած սոցիալիստական հասարակություն**» կառուցելու մասին միտքը: Ընդհանուր առմամբ խոսքի, մամուլի, ժողովների, Սահմանադրությամբ հռչակված և երաշխավորված ազատություններն իրականացնելը գործնականում անհնար էր:

ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը, որն ընդունվեց **1978 թ.**, առանձնապես չէր տարբերվում ԽՍՀՄ Սահմանադրությունից: Այդուհանդերձ, վերջին պահին, շնորհիվ մտավորականության գործադրած ջանքերի, ներառվեց հայոց լեզվի պետական կարգավիճակի մասին հոդվածը:

ԽՄԿԿ–ի քաղաքական գործելակերպում ժողովրդավարություն չկար: Պարզորոշ զգացվում էր կոմունիստների շերտավորումը կուսակցական վերնախավի, ղեկավար շերտի և շարքային կուսակցական զանգվածի: Այսպիսով՝ խորհրդային պետությունը կարիք ուներ քաղաքական, սոցիալ–տնտեսական և մշակութային–գաղափարախոսական արմատական բարեփոխումների, հասարակության բոլոր ոլորտների որակական փոփոխությունների:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Տնտեսության բնագավառում ինչ բարեփոխումներ իրականացվեցին 1960–ական թվականների կեսերին: Ինչո՞ւ տնտեսական աճը դանդաղեց, և տեղի ունեցավ լճացում:
2. Ներկայացրե՞ք Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման առանձնահատկությունները 1960–1980–ական թթ.: Սևանա լճի հիմնախնդիրը լուծելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Ձեր կարծիքով ճիշտ էր Հայաստանում ատոմային էլեկտրակայան կառուցելը. հիմնավորե՞ք պատասխանը:
3. Որո՞նք էին գյուղատնտեսության ոլորտի հիմնախնդիրները: Ի՞նչ միջոցառումներ իրականացվեցին դրանց հաղթահարման նպատակով, ինչ արդյունքներ ստացվեցին:
4. Պարզաբանե՞ք սոցիալական բնագավառում տեղ գտած լճացման երևույթների պատճառները և հետևանքները:
5. Ի՞նչ նոր դրսևորումներ ունեցավ վարչահրամայական համակարգը: Ցոյց տվե՞ք 1977 թ. ԽՍՀՄ Սահմանադրության որոշ առանձնահատկություններ:

ՎՆՈՒԽ 4. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

§ 1-2. ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Վերակառուցման քաղաքականությունը: 1980–ական թվականների սկզբին խորհրդային տնտեսավարման համակարգը ճգնաժամի մեջ էր: Խորհրդային Միությունը, ունենալով հումքային հսկայական պաշարներ, ավելի ու ավելի էր հետմնում Արևմուտքի զարգացած երկրներից: Տնտեսության անարդյունավետությունը բացասաբար էր ազդում երկրի պաշտպանունակության վրա: 1980–ական թվականների սկզբին Խորհրդային Միությունը սկսեց կորցնել մրցունակությունը Արևմուտքի հետ ռազմական տեխնոլոգիաների ոլորտում: **Երկրի տնտեսական հենքը դադարեց համապատասխանել համաշխարհային մեծ տերության կարգավիճակին:**

Առողջապահության, կրթության և մշակույթի ոլորտներում ձեռքբերումները դարձան ավելի համեստ: Երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը հասկանում էր, որ անհրաժեշտ են բարեփոխումներ: Սակայն ԽՍՀՄ կենտրոնի քաղբյուրոյի պահպանողական մեծամասնությունը չէր ցանկանում իր վրա վերցնել նման պատասխանատվություն: Ակնհայտ էր դառնում, որ բարեփոխումների համար անհրաժեշտ էր թարմացնել երկրի ղեկավարությունը: Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը 1985 թ. գարնանը հռչակեց ԽՍՀՄ կենտրոնի գլխավոր քարտուղար **Միխայիլ Գորբաչովը:**

Տնտեսական ծրագրի հիմքում դրվեց **արագացման** ռազմավարությունը: Ենթադրվում էր կենտրոնացնել բոլոր միջոցներն արտադրության արդիականացման, աշխատանքի արտադրողականության

բարձրացման, մեքենաների և սարքավորումների թողարկումն ընդլայնելու համար:

Սակայն Հայաստանում վերակառուցման և հրապարակայնության զարգացմանն ուղղված գործընթացները դանդաղում էին, շարունակվում էին լճացման երևույթներն ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հասարակական կյանքում:

Հրապարակայնության, ժողովրդավարության և այլ սկզբունքների հռչակման հետ երկրում սրվեց **ազգային հարցը:**

1986 թ. դեկտեմբերին Ալմա Աթայում դազախ ուսանողները բողոքի ցույցի դուրս եկան ընդդեմ Ղազախստանի կուկուսի դազախ ղեկավարի փոխարեն ազգությամբ ռուս պաշտոնյայի նշանակման: Բողոքը ձնշվեց: 1987 թ. ամռանն ազգային շարժումներն ավելի կազմակերպված բնույթ ստացան: Սկսվեց Ղրիմի թաթարների շարժումը իրենց իրավունքների վերականգնման համար:

1988 թ. փետրվարին ծավալվեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու շարժումը:

Ղարաբաղյան շարժմանը հետևեցին արխազական և օսական շարժումները: Արխազները միութենական հանրապետության կարգավիճակ էին պահանջում: Տեղի ունեցան վրաց–արխազական արյունալի բախումներ:

ԽՍՀՄ արևմտյան մասում ազգային–տարածքային սուր բախում տեղի ունեցավ 1990 թ. Մերձդնեստրում, որը թեպետ կազմում էր Մոլդավիայի տարածքի մոտ 20 տոկոսը, սակայն այնտեղ էր արտադր–

վում հանրապետության համախառն ներքին արդյունքի 35 տոկոսը:

Էստոնիայի, Լատվիայի և Լիտվայի ազգային ձևակառուցողական ձևավորվեցին 1988 թ. գարնանը: 1940 թ. խորհրդային իշխանության հաստատումն իրենց հանրապետություններում նրանք համարում էին բռնազավթում և հանրապետական իշխանություններից պահանջում էին որոշում ընդունել ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու մասին:

1989 թ. մայիսին և հուլիսին «Պետական անկախության մասին» հռչակագրեր ընդունեցին համապատասխանաբար Լիտվան և Լատվիան:

Ազգային հարցը դարձավ ԽՍՀՄ փլուզման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Արցախյան շարժման նոր փուլը:

Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականության շնորհիվ Արցախի բնակչությունն սկսեց ավելի համարձակ պայքարել ՀԽՍՀ-ին միավորվելու համար: 1987 թ. նոյեմբերին Մոսկվա ուղարկվեց Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու պահանջագիր՝ համարյա բոլոր չափահաս արցախցիների ստորագրությամբ: 1988 թ. հունվարի 5-ին Մոսկվա մեկնեց արցախցիների պատվիրակությունը՝ երկրի ղեկավարությանն իր պահանջները ներկայացնելու համար: Արցախցիները պահանջում էին վերացնել պատմական անարդարությունը՝ միացնելով ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին:

1988 թ. փետրվարին տեղի ունեցան ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների շրջանային և Ստեփանակերտի քաղաքային խորհուրդների նստաշրջաններ, որոնք պահանջեցին հրավիրել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան՝ Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու օրակարգով:

Փետրվարի 20-ին հրավիրվեց ԼՂԻՄ մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան. 150 պատգամավորներից ներկա էին 110-ը: Նստաշրջանում քննարկվեց «Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մարզային խորհրդի միջնորդությունը՝ մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից հանելու և Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու մասին» հարցը: Ելույթ ունեցավ 45 պատգամավոր: Նստաշրջանն ընդունեց հետևյալ պատմական որոշումը. «*Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խորը մտնան զգացում դրսևորել Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը*»:

Մարզխորհրդի շենքը շրջապատած հազարավոր արցախցիներ ցնծությամբ ընդունեցին այդ որոշումը: Հաջորդ օրը որոշումը տպագրվեց «Սովետական Ղարաբաղ» մարզային թերթում: Սկսվեց Արցախի բնակչության ծանր ու երկարատև պայքարն ազատության համար: Փետրվարի 23-ին տեղի ունեցավ կոմկուսի ԼՂԻՄ մարզկոմի լիազումար նիստը, որը Բ. Կևորկովին պաշտոնազրկեց և մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց **Հենրիխ Պողոսյանին**:

Հանրահավաքներ Երևանում: Սուրճախիթյան ողբերգությունը: 1988 թ. փետրվարի կեսերից Երևանում ամեն օր հանրահավաքներ էին անցկացվում: Փետրվարի 20-ին **Թաստերական (այժմ՝ Ազատության)** հրապարակում հավաքված հազարավոր ցուցարարներ հանդես եկան ի պաշտպանություն ՀԽՍՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման: Փետրվարի 22-ին Ղարաբաղյան շարժումը ղեկավար

րելու համար ստեղծվեց «*Ղարաբաղ» կոմիտեն*», որի կազմում էին *Իգոր Մուրադյանը*, *Վաչե Սարուխանյանը* և այլք: Փետրվարի 25–26–ին Երևանում ցուցարարների թիվն անցնում էր 100 հազարից: Դա ԽՍՀՄ պատմության մեջ աննախադեպ իրադարձություն էր:

Լեռնային Ղարաբաղում և ՀԽՍՀ–ում բռնկված զանգվածային ելույթներն անհանգստացրին երկրի ղեկավարությանը: Փետրվարի 21–ին ԽՄԿԿ կենտկոմի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշումով հայության արդարացի շարժումը որակվեց «*ծայրահեղական*»: Խորհրդային Միության ղեկավար Մ. Գորբաչովը փետրվարի 26–ին դիմեց «Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին», «խսկական եղբայրության և միասնության» կոչերով և խոստացավ Ադրբեջանում ու Հայաստանում կուտակված տնտեսական, սոցիալական, բնապահպանական և այլ հիմնահարցերի լուծում:

Փետրվարի 27–29–ը Բաքվից 25 կմ հեռավորության վրա գտնվող *Սումգաիթ քաղաքում* միլիցիայի և տեղական իշխանությունների լրիվ անգործության պայմաններում և համաձայնությամբ տեղի ունեցավ հայ բնակչության կոտորած (ջարդ)՝ թուրքական վայրագության բոլոր դրսևորումներով... Պաշտոնական տվյալներով զոհվեցին 27 հայեր: Հազարավոր մարդիկ դարձան փախստական: Սումգաիթի եռօրյա ոճրագործությունը ցեղասպանություն էր և կազմակերպվել էր արցախյան ազատատենչ ոգին կոտրելու նպատակով:

Լեռնային Ղարաբաղում իրավիճակը խիստ սրվեց: Երկրում հետզհետե սրվող ազգային հարցին գործնական լուծում տալու փոխարեն Մոսկվան վարում էր

Հանրահավաք Թատերական հրապարակում՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու պահանջով, 1988 թ.

երկդիմի ու խուսանավելու քաղաքականություն: Հայ ժողովրդի բարձրացրած արդար պահանջը մերժվեց:

Շարժման հետագա վերելքը: Հայաստանում Արցախյան շարժումն օրեցօր ներառում էր ժողովրդական նորանոր զանգվածներ: Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հանրապետության կոմունիստական ղեկավարությունից պահանջում էր կանգնել հայոց ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում: Հայաստանի կոմկուսի և պետական շատ ղեկավարներ աջակցում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեին: Մայիսի 31–ի հանրահավաքի ժամանակ հայտարարվեց, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեն լրացվել է նոր անդամներով՝ *Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Վազգեն Մանուկյան, Համբարձում Գալստյան, Աշոտ Մանուչարյան, Վանո Սիրադեղյան* և ուրիշներ, ու վերանվանվել է «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե»:

1988 թ. մայիսի 21–ին Հայաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմների լիազումար նիստերում առաջին քարտուղարներ Կ. Դեմիրճյանին և Ք. Բաղիրովին փոխարինեցին Սուրեն Հարությունյանը և Աբդուռահման Վեզիրովը:

Երևանում ընթացող երկարատև ցույցերի ճնշման տակ **1988 թ. հունիսի 15-ին** գումարվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը: Քննարկելով ԼՂԻՄ մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի որոշումը՝ Գերագույն խորհուրդը համաձայնություն տվեց ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտնելուն և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին խնդրեց քննարկել ու դրական լուծում տալ այդ հարցին: Հակառակ որոշում ընդունեց Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը՝ հայտարարելով, որ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի որոշումը հակասում է «հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների շահերին» և չի համապատասխանում «մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը, վերակառուցման խնդիրներին»:

1988 թ. հուլիսի 18-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը քննարկեց «Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների որոշումների մասին» հարցը: Հենրիխ Պողոսյանը հայտարարեց. «Լեռնային Ղարաբաղը մշտնջենապես բնակեցված է եղել հայերով և նրանց հայրենիքի մի հատվածն է, որը, Ստալինի մեղքով հայտնվելով Ադրբեջանի կազմում, 65 տարի շարունակ ենթարկվել է ստորացման, վիրավորանքների ու ամեն տեսակի ճնշումների ... Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը կարող են լուծել միայն Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները ... Ստեղծված իրավիճակի միակ ճշմարիտ լուծումը կարող է լինել Լեռնային Ղարաբաղի դուրսբերումը Ադրբեջանի կազմից»:

ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունն ընդունեց որոշում, որտեղ ասված էր. «Անհնարին է Հայկական ԽՍՀ-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի սահմանների և

Սահմանադրության հիման վրա հաստատված ազգային-տարածքային բաժանման փոփոխումը»:

Օգոստոսի 19-ին երևանյան հանրահավաքում «Ղարաբաղ» կոմիտեն հրապարակեց պայքարի նոր ծրագիր, որը հաջորդ տարի դարձավ **Հայոց համազգային շարժման (ՀՀԾ)** առաջին համագումարում ընդունված ծրագրի հիմքը: Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն վերակազմավորվեց Հայոց համազգային շարժման, որի հիմնական նպատակն էր Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին:

Նոյեմբերին ազգային-ազատագրական շարժումը նոր թափ ստացավ: Նոյեմբերի 7-ին Հոկտեմբերյան հեղափոխության 71-րդ տարեդարձին նվիրված ամենամյա շքերթը Լենինի (այժմ՝ Հանրապետության) հրապարակում վերածվեց ՀԽՍՀ-ի հետ Արցախի վերամիավորման համար պայքարի նոր՝ հուժկու դրսևորման:

Նոյեմբերի 24-ին՝ ժամը 24:00-ից, Երևանում հայտարարվեց պարետային ժամ: Խորհրդային զորքը մտավ ՀԽՍՀ մայրաքաղաք: Հանրապետության 16 շրջաններում ղեկտեմբերի 5-ից հատուկ դրություն մտցվեց:

Սակայն իրադրությունը փոխվեց **1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին** տեղի ունեցած Սպիտակի աղետալի երկրաշարժի հետևանքով: Երկրաշարժի էպիկենտրոնում՝ Սպիտակ քաղաքում, ցնցումների ուժը հասավ 10 բալի: Պատմության մեջ այս աղետը մտավ «**Սպիտակի երկրաշարժ**» անունով:

Երկրաշարժի գոտում հայտնվեցին Հայաստանի տասնյակ քաղաքներ ու ավաններ: Հիմնահատակ ավերվեց 16 հազար բնակչություն ունեցող Սպիտա-

կր: Ավերվեցին հանրապետության երկրորդ քաղաքի՝ 250 հազար բնակչություն ունեցող Լենինականի շինությունների մեծ մասը, Կիրովականի շինությունների համարյա կեսը: Երկրաշարժին զոհ գնաց 25 հազար մարդ, 17 հազարը վիրավորվեց, անօթևան մնաց մոտ 515 հազարը:

Հայաստանին պատուհասած ահավոր դժբախտության լուրը անմիջապես տարածվեց Խորհրդային Միությունում և ամբողջ աշխարհում: Օգնության աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով ստեղծվեց հանձնաժողով՝ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի նախագահ **Նիկոլայ Ռիժկովի** գլխավորությամբ:

Չնայած երկրաշարժի ծանր հետևանքներին՝ Արցախյան շարժումը չդադարեց: «Ղարաբաղ» կոմիտեի մի շարք անդամներ 1989 թ. հունվարի 9-ին կալանավորվեցին և տեղափոխվեցին Մոսկվա:

1989 թ. հունվարի 11-ին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում կառավարման հատուկ ձև սահմանեց՝ Հատուկ կառավարման կոմիտե, որի վրա էր դրվում մարզի պետական մարմինների ղեկավարումը: Մարզի տնտեսությունը կախվածության մեջ էր մնում Ադրբեջանից: Կոմիտեի նախագահ նշանակվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի բաժնի վարիչ **Արկադի Վոլսկին**:

Ղարաբաղի բնակչությունը դժգոհ էր Հատուկ կառավարման կոմիտեից, որի թողտվությամբ Ադրբեջանի իշխանությունները մարզի միայն ադրբեջանաբնակ վայրերում էին ծավալել բնակարանների, արդյունաբերական ձեռնարկությունների, սոցիալ-տնտեսական օբյեկտների լայնածավալ շինարարություն:

1989 թ. մայիսի 25-ին Մոսկվայում աշխատանքները սկսեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 1-ին հա-

մագումարը: Հայաստանի բնակչության զանգվածային բողոքները ստիպեցին իշխանություններին թույլատրել ազատ հանրահավաքներն ու ցույցերը: Նոր թափ առած ժողովրդական շարժման պահանջով իշխանությունները մայիսի վերջին ազատ արձակեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին:

Ստեփանակերտում չէին դադարում հանրահավաքները: Արդեն երկու ամիս չէին աշխատում մարզի արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Արցախի վիճակը ծանրանում էր նրանով, որ օրեցօր ավելանում էր Ադրբեջանից մազապուրծ հայ փախստականների թիվը. հուլիսի 1-ին մարզում 18 500-ից ավելի փախստական կար:

Քանի որ Հատուկ կառավարման կոմիտեն չպաշտպանեց արցախահայության իրավունքները, ուստի որոշվեց ստեղծել ազգային նոր մարմին: **1980 թ. օգոստոսի 16-ին** Ստեփանակերտի պետական թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության **լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը**: Համագումարում ընտրվեց 80 հոգուց բաղկացած **Ազգային խորհուրդ**: Ազգային խորհուրդը գլխավորեց արցախցիների ազատագրական պայքարը: Հռչակվեց, որ Ազգային խորհուրդն անկախ է իր գործունեության մեջ, վերահսկելի՝ միայն համագումարի կողմից: Նրա որոշումները պարտադիր էին Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածքում:

Կալանքից ազատված «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները հայրենիք վերադառնալուց հետո նոր մարտավարությամբ ծավալեցին իրենց գործողությունները: **1989 թ. նոյեմբերի 4-ին** բացվեց Հայոց համազգային շարժման առաջին համագումարը: Մասնակցում էին Խորհր-

դային Միության տարբեր հանրապետությունների ժողովրդական ձևակառուցման, հայաշատ վայրերի, սփյուռքահայ համայնքների պատվիրակներ, զանգվածային լրատվության ներկայացուցիչներ: Համագումարում կազմակերպության խնդիրների մասին զեկուցեց *Լևոն Տեր-Պետրոսյանը*: Համագումարն ընդունեց ՀՀԾ ծրագիրն ու կանոնադրությունը և ընտրեց ՀՀԾ վարչություն:

Ավելի էին սրվում հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները: Դրան նպաստում էր Մոսկվայի ոչ սկզբունքային դիրքորոշումը: 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը քննարկեց Լեոնային Ղարաբաղի հարցը: Համաձայն այդ օրն ընդունված «Լեոնային Ղարաբաղի մարզում իրադրությունը կարգավորելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ ԳԽ որոշման՝ ԼՂԻՄ-ը թողնվում էր Ադրբեջանի կազմում, իսկ Հատուկ կառավարման կոմիտեն վերացվում էր: Փոխարենը ստեղծվում էր Ադրբեջանի Հանրապետության կոմիտե:

Արցախում և ՀԽՍՀ-ում դժգոհ էին ԽՍՀՄ ԳԽ այդ որոշումից: Արցախը շարունակում էր մնալ Ադրբեջանի կազմում: Ստեղծված պայմաններում Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը և ՀՀԾ-ն պահանջեցին հրավիրել Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ու Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստ և վճռել Արցախը հայրենիքին վերամիավորելու հարցը:

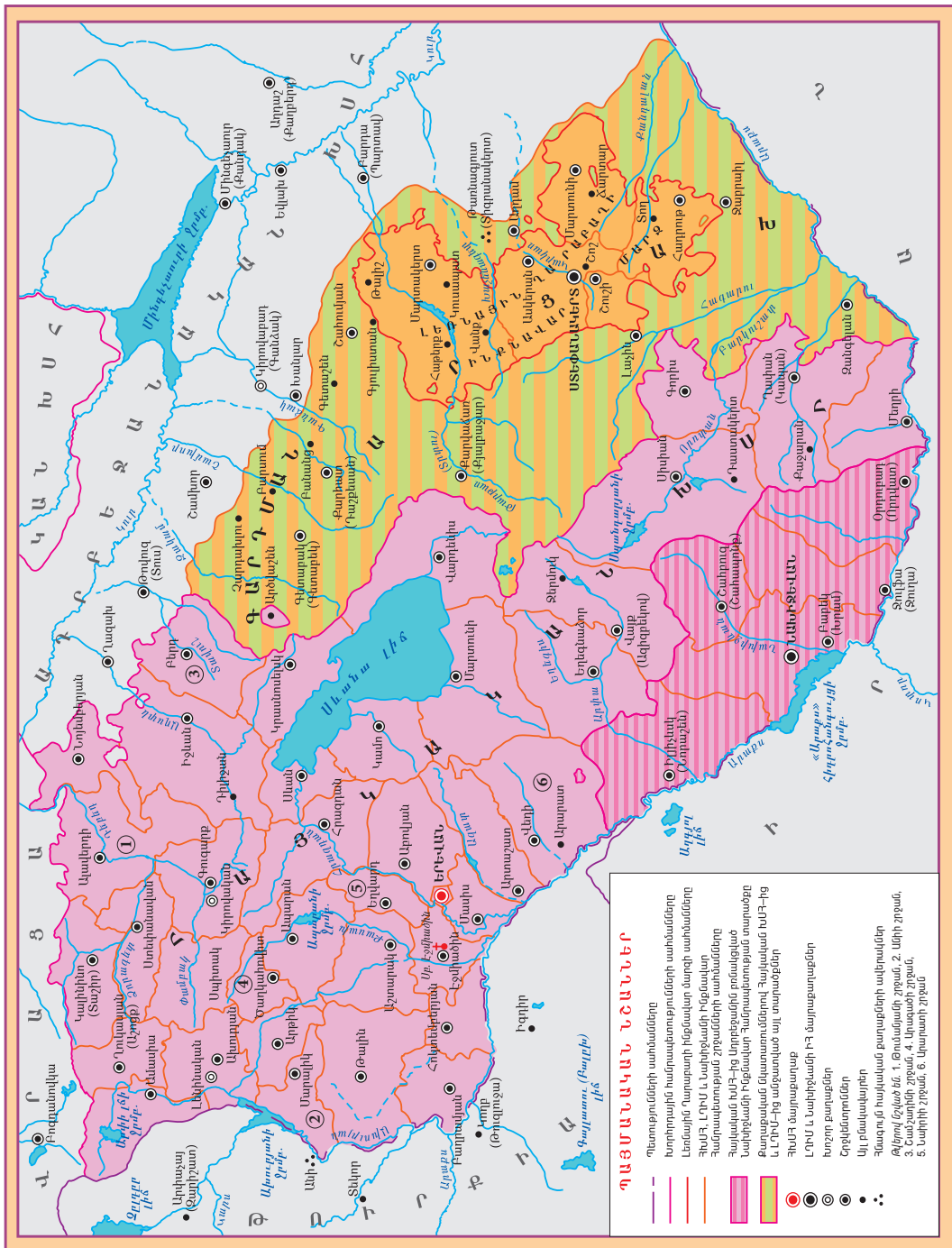
1989 թ. նոյեմբերի 30-ին Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամների մասնակցությամբ աշխատանքները սկսեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը: **Դեկտեմբերի 1-ի** երեկոյան ընդունվեց «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեոնային Ղարաբաղի վերա-

միավորման մասին» համատեղ որոշումը: Սակայն ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահությունը 1990 թ. հունվարի 10-ին բեկանեց ՀԽՍՀ-ի Գերագույն խորհրդի և ԼՂ Ազգային խորհրդի 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի համատեղ որոշումը:

1990 թ. հունվարի 13-20-ը Բաքվում իրականացվեց հայ բնակչության կոտորած և տեղահանություն, որի ընթացքում ազգային ճակատը և իշխանության մարմինները գործում էին համատեղ: Կողոպտված և խոշտանգումների ենթարկված հազարավոր հայեր լաստանավերով փոխադրվեցին Թուրքմենստանի Կրասնովոդսկ քաղաք:

Լարված էր վիճակը նաև Հայաստանում: ՀՀԾ-ի առաջին համագումարից հետո կազմակերպության ղեկավարությունը գործում էր երկու ուղղությամբ՝ աջակցել Արցախի ազգային-ազատագրական պայքարին և հանրապետությունում իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը: Թատերական հրապարակը դարձել էր կամավորական ուժերի կազմակերպման, նախընտրական քարոզչության և Արցախին նյութական ու ռազմական օգնության կազմակերպման վայր: Հունվարի 13-ի հանրահավաքում հայտարարվեց, որ ՀՀԾ-ի ինքնապաշտպանական ուժերը թե՛ շրջաններում, թե՛ Երևանում բերվել են ռազմական պատրաստության: Հանրապետության բնակչությանը կոչ արվեց ունեցած զենքը կամ հանձնելու «Ղարաբաղ» կոմիտեին, կամ զենքով ներկայանալու կոմիտե: Հայաստանի սահմանները պաշտպանող ինքնապաշտպանական ջոկատները Երասխավանում և սահմանամերձ մյուս հատվածներում Ադրբեջանի ժողովրդական ձևակառուցման ընդհարումների ժամանակ արժանի հակահարված հասցրին հակառակորդին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԵՎ ԼՂԻՄ (1936-1990 ԹԹ.)

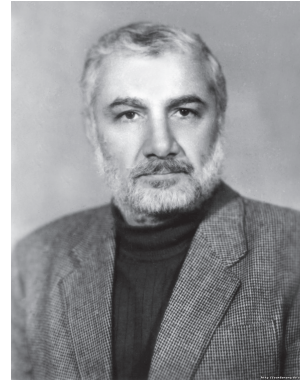

Թաթուլ Կրպեյան

1990 թ. սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին Արցախում վիճակն օրեցօր ծանրանում էր: ԽՍՀՄ ղեկավարության ոչ հայանպաստ ու Արցախի համար վտանգավոր դիրքորոշման դեմ բողոքի արտահայտություն էր Մոսկվայում սեպտեմբերի 9–ին գրող, հրապարակախոս **Ջորի Բադայանի** կողմից հացադուլի հայտարարումը: Նրան միացան աշխարհահռչակ գիտնական **Վիկտոր Տամբարձումյանը**, սիրված դերասան **Սու Սարգսյանը** և Ղարաբաղի մի քանի պատգամավորներ: Սակայն այս ծայրահեղ քայլը միութենական ղեկավարության վրա գործնական ազդեցություն չթողեց: Հացադուլը դադարեցվեց սեպտեմբերի 29–ին Ամենայն հայոց Վազգեն Ա կաթողիկոսի խնդրանքով:

Խորհրդային բանակի և Ադրբեջանի հատուկջոկատայինների գործողությունները ԼՂԻՄ–ում: 1991 թ. Արցախի համար ավելի ծանր տարի էր: Շրջափակման պատճառով հիմնովին խաթարվել էր տնտեսությունը: ԽՍՀՄ և Ադրբեջանի իշխանություններն ուժեղացրել էին ճնշումներն ու բռնարարքները:

Խիստ մտահոգիչ էր վիճակը Հյուսիսային Արցախում: Դատարկվել էին Գետաբեկի, Թովուզի, Շամխորի և Դաշքե-

Սիմոն Աչիբգյոզյան

սանի շրջանների հայկական գյուղերը: Հերթը հասել էր Խանլարի շրջանին: Հյուսիսային Արցախի լիակատար հայաթափության համար **1991 թ. գարնանը** Ադրբեջանի իշխանությունները, խորհրդային բանակի հետ համագործակցելով, մշակեցին «Կոլցո» («Օղակ») ռազմական գործողության ծրագիրը: Վիճակն ավելի ծանրացավ, երբ «Կոլցո» գործողության իրականացմանը միացան խորհրդային զորամասերը, որոնք ապրիլի վերջին հրազենի տարբեր տեսակներից գնդակոծում էին Խանլարի շրջանի Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերը և Շահումյանի շրջանի մի շարք գյուղեր: 100–120 զրահամեքենա շրջապատել և անընդհատ գնդակոծում էր Գետաշեն գյուղը: Ապրիլի 30–ին գյուղ ներխուժած խորհրդային զինվորականներին ուղեկցում էին ադրբեջանցի հատուկջոկատայինները, որոնք դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում գյուղի բնակչության հետ: Գետաշենցիների հերոսական պայքարը գլխավորում էր **Թաթուլ Կրպեյանը**: Անհավասար մարտում զոհվեցին Թաթուլ Կրպեյանը, **Արթուր Կարապետյանը**, Մարտունաշենի պաշտպանության ղեկավար **Սիմոն Աչիբգյոզյանը** և ուրիշներ, այդ թվում՝ բազմաթիվ խաղաղ բնակիչներ:

1991 թ. մայիսի 7-ին երեք հազար մարդ՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր, ռազմական ուղղաթիռներով տեղափոխվեցին Ստեփանակերտ, այնտեղից էլ՝ Հայաստանի տարբեր շրջաններ: Գյուղի գրեթե բոլոր ինքնապաշտպանները տեղափոխվեցին Շահումյանի շրջան: Գետաշենում իրագործված «Կոլցո» գործողության ժամանակ զոհվեց 41, վիրավորվեց 70, պատանդ տարվեց 335 մարդ:

Չնայած խորհրդային բանակի օժանդակությամբ ադրբեջանական իշխանություններին հաջողվեց հայաթափել և Ադրբեջանին բռնակցել Հյուսիսային Արցախի մի մասը, սակայն հայկական ինքնապաշտպանական ուժերն արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն: Մարտերում ձեռք բերված փորձը հետագայում հաջողությամբ կիրառվեց Արցախյան ազատագրական պատերազմի այլ ճակատներում:

Հարցեր և ստաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին վերակառուցման քաղաքականության նպատակները: Ինչո՞ւ խորհրդային Հայաստանում, ինչպես և մյուս խորհրդային հանրապետություններում, վերակառուցումը տեղապտույտ տվեց, և խորացավ սոցիալ-տնտեսական ձգնաժամը: Վերակառուցման շրջանում ինչո՞ւ սրվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ում և ի՞նչ դրսևորումներ ունեցան:
2. Արցախի հայությունը ինչո՞ւ կրկին բարձրացրեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը: Ներկայացրե՞ք 1988 թ. փետրվարյան իրադարձությունների ընթացքը Լեռնային Ղարաբաղում: Երևանում ե՞րբ սկսվեցին հանրահավաքներն ի պաշտպանություն ՀԽՍՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման:
3. Ինչո՞ւ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը հենց սկզբից մերժողական մոտեցում դրսևորեց հայերի արդարացի պահանջի հանդեպ: Սումգաիթի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված ցեղասպանությունը ովքե՞ր էին կազմակերպել:
4. Ժամանակագրական սանդղակի տեսքով ներկայացրե՞ք 1988 թ. մայիս — 1991 թ. մարտ ժամանակահատվածի Արցախյան շարժման գլխավոր իրադարձությունները: Ներքին և արտաքին ոչ բարենպաստ պայմանների պարագայում ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը հետ չկանգնեց իր պահանջատիրությունից:
5. Լուսաբանե՞ք Հյուսիսային Արցախի ինքնապաշտպանության ընթացքը, «Կոլցո» գործողությունը և դրա հետևանքները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս գյուղերի հայության հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
6. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Սպիտակի երկրաշարժը: Նշե՞ք երկրաշարժի պատճառած մարդկային և նյութական կորուստները: Ի՞նչ օգնություն ցուցաբերվեց Հայաստանին և երկրաշարժից տուժածներին:

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Շրջադարձային փոփոխություններ հանրապետության քաղաքական կյանքում: 1990 թ. գարնանը Հայաստանում

նում նախապատրաստվում էին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրություններին: Հայկումկուսը, ՀՀԸ-ն և մյուս քաղաքա-

կան ուժերն առաջադրել էին իրենց թեկնածուներին: Ընտրատարածքներ էին ստեղծվել նաև ԼՂԻՄ-ում:

Քաղաքական ընդհանուր վիճակը հանրապետությունում լարված էր: Կոմկուսը կորցրել էր ժողովրդի վստահությունը: Գաղափարական պայքարում ՀՀԸ-ին հեղինակություն և համակրանք էին բերում անկախության և Արցախի ազատագրության գաղափարները:

1990 թ. մայիսի 20-ին տեղի ունեցան ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները, որոնք Խորհրդային Հայաստանի պատմության մեջ առաջին ժողովրդավարական և այլընտրանքային ընտրություններն էին: Ընտրողների ձայները համարյա հավասարապես բաժանվեցին Հայկոմկուսի և ՀՀԸ-ի թեկնածուների միջև:

Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը: Նորընտիր Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը սկսվեց հուլիսի 20-ին: **Օգոստոսի 4-ին** ՀՀԸ վարչության նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանն** ընտրվեց **Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ**, մի քանի օր անց նախարարների խորհրդի նախագահ նշանակվեց **Վազգեն Մանուկյանը**: Վերջ դրվեց կոմունիստական կուսակցության մենիշխանության մոտ յոթանասունամյա շրջանին:

1990 թ. օգոստոսի 23-ին ԳԽ-ն քննարկումից հետո ընդունեց «**Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին**» փաստաթուղթը, որով հռչակվում էր Հայաստանի անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը: 12 հոդվածից բաղկացած այդ հիմնարար փաստաթուղթը նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները:

Փաստաթղթի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է **Հայաստանի Հանրապետություն**: Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր **Երրորդ հանրապետության** շրջանը:

Հռչակագրում հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ օրենքը հաստատված չէր ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից, հանրապետությունում չէր գործելու:

Հայաստանը պետք է վարեր ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները տարբեր երկրներում:

Հռչակագրի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի տարածքում հողը, ընդերքը, ձեռնարկությունները համարվում են բացառապես հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկրի տնտեսության հիմքում դրվում էին մասնավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերությունները:

Հատուկ կետով արձանագրվում էր, որ Հայաստանը պետք է ունենա իր մասնաբաժինը ԽՍՀՄ զինված ուժերի սպառազինությունից, պիտի հասնի սեփական դրամական միջոցների ստեղծմանը:

Հռչակագրի մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի՝ իբրև պետական լեզվի կիրառման հիմնահարցին: Հանրապետությունում ամբողջ գործավարությունը կատարվելու էր միայն հայերենով:

Հռչակագիրն արտոնում էր մարդու իրավունքների պաշտպանություն, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, խոսքի ազատություն: Վերականգնվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու ոտնահարված իրավունքները:

Առանձին հոդված կար **1915 թ. Հայոց ցեղասպանության և հայկական տարածքների** մասին: Հռչակագիրը հաստատում էր նաև ՀՀ վճռականությունն Արցախին իր տարածքի անբաժանելի մասը ճանաչելու վերաբերյալ:

Մինչև նոր Սահմանադրության ընդունումը, Հռչակագիրը ծառայում էր որպես պետության իրավական կարգավիճակը որոշող հիմնական փաստաթուղթ:

ԽՍՀՄ-ի պահպանման փորձերը:

1991 թ. գարնանը ԽՍՀՄ-ը փլուզման եզրին էր: Երկրի ղեկավարությունը ջանքեր էր գործադրում Միությունը փրկելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց մարտի 17-ին հանրաքվե անցկացնել բարեփոխված ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ: Հանրաքվեն անտեսվեց Մերձբալթյան երկրների՝ Լիտվայի, Լատվիայի և Էստոնիայի, ինչպես նաև Վրաստանի, Մոլդավիայի և Հայաստանի կողմից: Մնացած խորհրդային հանրապետություններում բնակչության մեծամասնությունը կողմ քվեարկեց ԽՍՀՄ-ի պահպանմանը:

Հենվելով հանրաքվեի արդյունքների վրա՝ Մ. Գորբաչովը 1991 թ. ապրիլին բանակցային գործընթաց սկսեց Խորհրդային Ինքնիշխան Հանրապետությունների Միություն ստեղծելու մասին պայմանագիր մշակելու համար: Հուլիսի վերջին Մ. Գորբաչովը հայտարարեց գործընթացի ավարտի մասին: Պայմանագրի հանդիսավոր ստորագրումը նշանակվեց օգոստոսի 20-ին:

1991 թ. օգոստոսյան խռովությունը: Գորբաչովի՝ արձակուրդ մեկնելուց հետո երկրի պահպանողական ղեկավարները ձեռնամուխ եղան հեղաշրջում նախապատրաստելուն՝ ուղղված բարեփոխումների կասեցմանը, ԽՄԿԿ լիա-

կատար իշխանության վերականգնմանը, սեփական իշխանության պահպանմանը:

Օգոստոսի 18-ին հեղաշրջման կազմակերպիչները Ղրիմում հանդիպեցին Գորբաչովին, որը տատանողական կեցվածք ընդունեց: **Օգոստոսի 19-ի** առավոտյան հայտարարվեց, թե Մ. Գորբաչովը վատառողջության պատճառով չի կարող կատարել երկրի նախագահի պարտականությունները, և դրանք անցնում են փոխնախագահ Գ. Յանսևին: Երկրի կառավարման համար ստեղծվեց **Արտակարգ դրության պետական կոմիտե** (**ԱԴՊԿ**): Օգոստոսի 19-ի առավոտյան զորքը մտավ Մոսկվա:

Ռուսաստանի նախագահ Բորիս Ելցինը երկրի քաղաքացիներին ուղղված դիմումի մեջ կատարվածը համարեց «հակասահմանադրական հեղաշրջում»:

Օգոստոսի 21-ին խռովարարները ձերբակալվեցին: Մ. Գորբաչովը Ղրիմից վերադարձավ Մոսկվա:

Խռովությունը սկսվեց որպես ԽՍՀՄ-ի, ԽՄԿԿ-ի, հին պետական-կուսակցական վերնախավի իշխանությունը պահպանելու համար կազմակերպված հեղաշրջում, սակայն հետո վերածվեց հակակոմունիստական **«թալշյա հեղափոխության»**: Այն կործանեց միութենական պետական համակարգը, ԽՄԿԿ-ի իշխանությունը և խորհրդային հանրապետությունների «անխախտ ու հավերժ միությունը»: Խռովությունը արագացրեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, ԱՊՀ-ի ստեղծումը: Մինչև նոյեմբերի կեսերը նոր ինքնիշխան պետությունների ղեկավարները քննարկում էին միութենական պայմանագրի տարբերակները: Բանակցությունների մասնակիցների կողմից ինքնիշխան պետությունների միությունը դիտվում էր

որպես համադաշնություն: Պայմանագրի նախագծի վերջնական տարբերակում նոր միությունը բնութագրվում էր որպես «համադաշնային ժողովրդական պետություն»:

1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ելցինը, Ուկրաինայի նախագահ Լ. Կրավչուկը և Բելոռուսիայի Գերագույն խորհրդի նախագահ Ս. Շուչկևիչը, տեղյակ չպահելով Մ. Գորբաչովին, հավաքվեցին Բելոռուսիայի Բելովեժյան արգելանոց-անտառում, հայտարարեցին ԽՍՀՄ-ի վերացման և Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) ստեղծման մասին:

Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ Համագործակցությունը բաց է այն պետությունների համար, որոնք ցանկանում են դրան միանալ: Համաձայնագրի դեմ կտրուկ հանդես եկավ միայն Միխայիլ Գորբաչովը: Սակայն նրա կարծիքը չպաշտպանեց ոչ մի հանրա-

պետություն: Ընդհակառակը՝ նրանք, բացառությամբ Մերձբալթյան հանրապետությունների և Վրաստանի, մի քանի օրվա ընթացքում ԱՊՀ-ին միանալու ցանկություն հայտնեցին: **Դեկտեմբերի 21-ին Արմա Աթայում** նախկին խորհրդային հանրապետությունները, այժմ՝ անկախ պետությունները, հայտարարեցին Համագործակցություն ստեղծելու մասին: Այն խորհրդակցական-համաձայնեցման գործառույթներ պիտի ունենար և օժտված չէր լինելու օրենսդրական, գործադիր ու դատական լիազորություններով:

Միխայիլ Գորբաչովը 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին հրապարակած դիմումում հայտարարեց ԽՍՀՄ-ի նախագահի լիազորությունները կամավոր վայր դնելու մասին: Այսպիսով՝ ԽՍՀՄ-ի կազմավորման 69-ամյակի նախօրյակին գրեթե առանց որևէ բռնության բոլշևիկների ստեղծած պետությունը փլուզվեց:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. 1990 թ. գարնան դրությամբ Հայկոմկուսը հեղինակազրկվել էր, իսկ ՀՀԸ-ն մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել Հայաստանի ներքաղաքական կյանքում. որոնք էին դրա պատճառները:
2. Ի՞նչ արդյունքներ արձանագրեցին 1990 թ. մայիսի 20-ի Հայաստանի Գերագույն խորհրդի պատգամավորների առաջին ժողովրդավարական և այլընտրանքային ընտրությունները Հայաստանում: Ո՞վ ընտրվեց Հայաստանի ԳԻ նախագահ:
3. Վերհանձնե՞ք «Հոչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթղթի առանցքային դրույթները: Ցոյց տվե՞ք Հոչակագրի պատմական նշանակությունը:
4. Խորհրդային տերությունը փրկելու ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեց երկրի ղեկավարությունը 1991 թ. առաջին կեսին: Ներկայացրե՞ք օգոստոսյան խռովության հետևանքները: Ձեր կարծիքով՝ պահպանողական ուժերը ինչո՞ւ պարտվեցին:
5. Վերհանձնե՞ք ԽՍՀՄ-ի փլուզման գլխավոր պատճառները: Երբ և ինչպե՞ս ստեղծվեց ԱՊՀ-ն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը: 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին հանրապետությունում անցկացվեց հանրաքվե՝ հիմք ընդունելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներն ու նպատակները: Քվեարկության դրվեց հետևյալ հարցը. «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»: Հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 2 մլն 43 հազար մարդ (կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94,39 տոկոսը), կողմ քվեարկեց: Հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա *1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին* հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն:

Տոկտեմբերի 16-ին Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական համաժողովրդական, ուղղակի, այլընտրանքային ընտրություններ: Առաջադրվել էին վեց թեկնածուներ: Ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (83 տոկոս) հանրապետության նախագահ ընտրվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ *Լևոն Տեր-Պետրոսյանը*, իսկ փոխնախագահ՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ *Գագիկ Հարությունյանը*:

Այսպիսով՝ 1988 թվականի փետրվարյան ազգային ժողովրդավարական շարժումով ուղքի կանգնած հայ ժողովուրդը

ավելի քան 70-ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնեց Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ-ն ստացավ համընդհանուր միջազգային ճանաչում: Սկսվեց հայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը:

ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը:

Գործող՝ 1978 թվականի ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը հակասում էր Անկախության հռչակագրի սկզբունքներին: ՀՀ խորհրդարանը ստիպված էր անընդհատ սահմանադրական փոփոխություններ ու շտկումներ կատարել: 1990 թ. դեկտեմբերին ընդունված առաջին սահմանադրական օրենքով մինչև նոր Սահմանադրության ընդունումը դադարեցվել էր այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին Հռչակագրի հիման վրա ընդունված օրենքներին: 1990 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծվել էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի սահմանադրական հանձնաժողովը, որը զբաղվում էր նոր Սահմանադրության նախագծի մշակմամբ:

Գերագույն խորհրդի հավանության արժանանալուց հետո Սահմանադրությունը դրվեց հանրաքվեի՝ *1995 թ. հուլիսի 5-ի* խորհրդարանական ընտրությունների հետ միաժամանակ: Նոր Սահմանադրությունը կարևոր առաջադիմական երևույթ էր: Այն դրեց ամբողջատիրական և ավտորիտար համակարգից

1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին տոնում են անկախության հռչակումը

ղեկի ժողովրդավարական պետության անցնելու իրավական հիմքը:

ՀՀ Սահմանադրությունն իրավական ձևակերպում տվեց քաղաքական նոր համակարգին, սահմանեց Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները: Ըստ Սահմանադրության՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է:

ՀՀ Սահմանադրությամբ հաստատվեցին Հայաստանի երրորդ հանրապետության խորհրդանիշները՝ դրոշը, զինանշանը և օրհներգը: Դեռևս 1990 թ. օգոստոսի 24-ից հանրապետության պետական դրոշ էր ձանաչվել եռագույնը (կարմիր, կապույտ և նարնջագույն)՝ Առաջին հանրապետության դրոշը:

Սահմանադրությամբ հռչակվեցին կառավարմանը ժողովրդի մասնակցության սկզբունքները:

Պետության ղեկավարը հանրապետության նախագահն էր, ով ընտրվում էր հինգ տարի ժամկետով, ոչ ավելի, քան երկու անգամ անընդմեջ: Նախագահն ուներ լայն լիազորություններ, օրինակ՝ նշանակում էր վարչապետին և վերջինիս առաջարկությամբ՝ կառավարության մյուս

անդամներին: Բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը, վերանվանվեց **Ազգային ժողով**:

1995 թ. դեկտեմբերին կատարվեցին վարչատարածքային փոփոխություններ: Հանրապետության շուրջ չորս տասնյակի հասնող շրջանների միավորման միջոցով ստեղծվեցին **10 մարզեր**՝ Արագածոտնի, Շիրակի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Արարատի, Արմավիրի, Վայոց ձորի, Տավուշի: Քաղաքամայր Երևանը ստացավ հատուկ կարգավիճակ:

Հիմք դրվեց դատական նոր համակարգին, որը հիմնականում ձևավորվեց 1999 թվականին: Հունիսի 12-ին ներդրվեց եռաստիճան դատական համակարգը, սկսեց գործել վերաքննության ինստիտուտը, որը չէր եղել խորհրդային ժամանակաշրջանում:

Հետագայում հանրապետությունում ընթացող քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական զարգացումներն առաջացրին Սահմանադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն: Փոփոխությունների առաջին տարբերակը հաստատվեց **2005 թ. նոյեմբերի 27-ին** համա-ժողովրդական հանրաքվեով:

Սահմանադրական փոփոխություններով վերանայվեց ՀՀ նախագահի գերիշխող դիրքը իշխանության ճյուղերի նկատմամբ, բարձրացվեց խորհրդարանի դերը իշխանության մարմինների համակարգում:

«Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում ամրագրվեց երկքաղաքացիության վերաբերյալ դրույթը, որը հնարավորություն տվեց երկրի կյանքին ներգրավելու սփյուռքահայությանը:

Սահմանադրական փոփոխություններով Ազգային ժողովի լիազորությունների ժամկետը չորսից դարձավ 5 տարի, իսկ

տեղական ինքնակառավարման մարմիններին՝ դարձավ չորս տարի:

2005 թ. սահմանադրական բարեփոխումներով կրճատվեցին հանրապետության նախագահի լիազորությունները և ավելի շատ իշխանություն վերապահեց Ազգային ժողովին: Սահմանադրությունը պահպանեց կիսանախագահական կառավարման համակարգը:

Հաշվի առնելով կառավարման այդ համակարգի վտանգները, մարդու իրավունքների անկատարությունը, դատական իշխանության անկախության պակասը՝ որոշվեց իրականացնել սահմանադրական բարեփոխումներ՝ կիսանախագահական կառավարման համակարգից անցում կատարելով կառավարման խորհրդարանական համակարգին:

Սահմանադրության երկրորդ փոփոխությունները հաստատվեցին 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի Սահմանադրական համաժողովրդական հանրաքվեով:

Նորացված Սահմանադրությամբ գործադիր իշխանությունն ամբողջությամբ պատկանում է կառավարությանը, որտեղ վարչապետն ունի բավական ուժեղ դիրք: Գործադիր իշխանությունը մշտապես գտնվելու է խորհրդարանական վերահսկողության ներքո և պատասխանատու է միայն խորհրդարանի առջև: Խորհրդարանական ընդդիմության իրավունքների ընդլայնումը դրսևորվում է խորհրդարանական վերահսկողությանը նրա մասնակցությամբ: Բոլոր հաջողությունների և առանձնապես անհաջողությունների, ձախողումների պատասխանատվությունը առաջին հերթին կրում է կառավարությունը և իշխող կուսակցությունը: Վարչապետին անվստահություն կարելի է հայտնել նրա նշանակումից ոչ շուտ, քան 1 տարի

անց, նոր վարչապետ ընտրելու միջոցով: Այսպիսով՝ կառավարման կիսանախագահական ձևը փոխարինվում է խորհրդարանականով:

Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը: ՀՀ անկախության գործընթացը բնականաբար առաջնահերթ դարձրեց ազգային պետության անկախության պահպանման գլխավոր երաշխիքի՝ մարտունակ բանակի ստեղծումը: Կայացման ճանապարհին բանակն անցավ դժվարին, բայց փառահեղ ուղի:

1990 թ. Անկախության հռչակագիրն իրավական ու գործնական հեռանկարներ բացեց ազգային բանակի ստեղծման համար: Նույն տարվա սեպտեմբերին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հանրապետության ՆԳՄ (ՆԳՆ) կառույցում ստեղծվեց Հատուկ գունդ, որը հանրապետության տարբեր շրջաններում ուներ կազմավորված 26 վաշտ: 1991 թ. ապրիլին հանրապետության նախարարների խորհուրդը հաստատեց «ՀՀ երկրպահ զինապարտի ժամանակավոր կանոնակարգը», որը տարածվում էր մինչև 50 տարեկան այն քաղաքացիների վրա, ովքեր ցանկանում էին կամավոր սկզբունքով մասնակցել հանրապետության պաշտպանության գործին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց **Պաշտպանության պետական կոմիտեն (ՊԿ)**, որի հիմքի վրա հետագայում ձևավորվեց պաշտպանության նախարարությունը: 1991 թ. դեկտեմբերի 5-ին պաշտպանության առաջին նախարար նշանակվեց **Վազգեն Սարգսյանը:**

1992 թ. հունվարի 28-ին կառավարությունն ընդունեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության մասին» պատմական որոշումը: Հենց այս փաստաթուղթն էլ

իրավական տեսակետից ազդարարեց ազգային բանակի ստեղծման սկիզբը:

1992 թ. մայիսին պաշտպանության նախարարությունը «Զինապարտության մասին» օրենքով հիմք դրեց բանակը ժամկետային զինծառայողներով համալրելու կայուն ավանդույթին: Նոր կազմավորված զորամասերի անձնակազմը 1992 թ. մայիսի 28-ին Հանրապետության հրապարակում հանդիսավոր պայմաններում տվեց առաջին զինվորական երգումը:

Արձագանքելով պաշտպանության նախարարության կոչին՝ Հայաստան վերադարձան հարյուրավոր հայազգի սպաներ, որոնք մինչ այդ ծառայում էին ԽՍՀՄ զորամիավորումներում: Նրանք լծվեցին բանակաշինության, հայրենիքի անվտանգության ապահովման գործին: Նրանց թվում էին գեներալներ **Գ. Դալիբալյանը**, **Մ. Հարությունյանը**, **Ն. Տեր-Գրիգորյանը**, **Յ. Խաչատուրովը**, **Ա. Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս)** և շատ ուրիշներ:

Ստեղծվեցին սպայական կադրերի պատրաստման բարձրագույն դպրոցներ, ամրապնդվեց նյութատեխնիկական բազան: Հայոց ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ է պաշտպանության նախարարներ **Վազգեն Սարգսյանի**, **Վազգեն Մանուկյանի** և **Սերժ Սարգսյանի** դերը:

Հայոց բանակն աստիճանաբար զինվեց ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով և ամուր պատվար դարձավ անկախության պաշտպանության գործում: Ազգային բանակը, 1992 թ-ից Ղարաբաղում մասնակցելով պատերազմական լայնածավալ գործողություններին, կամավորական ջոկատների հետ կոտեց առաջին ռազմական հաղթանակները: Դրանք շարունակվեցին նաև հաջորդ տարիներին՝

պատերազմը հասցնելով հաղթական ավարտի:

Քսեռոյա պատերազմը: Թեև 1994 թ. զինադադար է կնքվել, սակայն ադրբեջանական իշխանություններն այսօր էլ չեն հրաժարվում իրենց ագրեսիվ նկրտումներից: Շուրջ 22 տարի ադրբեջանական կողմը մշտապես խախտում էր զինադադարը՝ պարբերաբար ռմբակոծելով արցախ-ադրբեջանական սահմանային հայկական դիրքերն ու ՀՀ սահմանամերձ գյուղերը:

Այս ամենին հայկական կողմը հաճախ պատասխանում էր պատժիչ գործողություններով: 2016 թ. ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը՝ ժամը 3-ի սահմաններում, ադրբեջանական կողմը դիմեց աննախադեպ լայնամասշտաբ հարձակման Լեռնային Ղարաբաղի դեմ շփման գծի ողջ երկայնքով՝ կիրառելով սպառազինությունների ողջ համալիրը, այդ թվում՝ զրահատեխնիկա, ծանր հրետանի և օդուժ: Գործողությունների առաջին իսկ ժամերից հակառակորդի թիրախ դարձան նաև խաղաղ բնակավայրերն ու քաղաքացիական անձինք, այդ թվում՝ դպրոցական երեխաները: Հայկական կողմը իր հայրենիքը պաշտպանելու վճռականությամբ ու բարոյամարտական բարձր ոգով լուրջ հակահարված հասցրեց ադրբեջանական ուժերին:

Զավթիչ Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը հույսը դրել էր արդիական սպառազինության և տեխնիկայի կիրառման վրա, որը ձեռք էր բերել հիմնականում Ռուսաստանի Դաշնությունից, Ուկրաինայից, Իսրայելից:

Ծավալված մարտական գործողությունները առավել թեժ էին ռազմաճակատի վերածված առաջնագծի հյուսիսարևելյան (Թալիշ—Մատաղիս—Մարտակերտ)

և հարավային (Հաղորութ) ուղղություններում:

Աղրբեջանի հանկարծակի, կայծակնային հարձակումը՝ «բլիցկրիգը», տապալվեց և թուրք-աղրբեջանական տանդեմը խայտառակ կրախ ունեցավ: ՀՀ նախագահ, ԶՈՒ գերագույն գլխավոր հրամանատար Ս. Սարգսյանը ապրիլի 4-ին ԵԱՀԿ անդամ պետությունների դեսպանների հետ կայացած հանդիպման ժամանակ հստակորեն բացահայտեց Թուրքիայի խիստ բացասական դերը Աղրբեջանի սանձազերծած պատերազմում:

Հայրենիքի մերօրյա հերոս պաշտպանները՝ քաջարի դիրքապահները, ինչպես միշտ, իրենց սպաների հրամանատարությամբ սառնասրտորեն դիմակայեցին հակառակորդի՝ մինչև ատամները զինված հատուկ ջոկատայիններին և կանոնավոր զորամասերին:

Ծավալվեցին արյունահեղ մարտեր ամեն մի թիզ հողի համար: Թշնամին, հույսը դնելով հատկապես Թուրքիայում հատուկ պատրաստություն անցած հարյուրավոր գրոհայինների վրա, անակնկալի եկավ՝ հանդիպելով 18-20 տարեկան հայ զինվորների համառ դիմադրությանը: Հայ զինձառայողները ցուցաբերեցին հերոսության անկրկնելի օրինակներ:

Մինչ ռազմաճակատի ողջ երկայնքով մարտական գործողությունները շարունակվում էին, մեր հայրենիքի տարբեր շրջաններից հազարավոր ազատամարտիկներ շտապում էին առաջնագիծ՝ անվարան կանգնելու իրենց կրտսեր ընկերների և որդիների կողքին:

Ապրիլի 3-ին հակառակորդի գերազանցող ուժերի առաջին հարվածն իրենց վրա վերցրին հյուսիսարևելյան ուղղության հրաձգային վաշտերից մեկի քաջա-

րի մարտիկները՝ աննկուն հրամանատար Արմենակ Ուրֆանյանի գլխավորությամբ: Կատաղի մարտերի ընթացքում կապիտան Ա. Ուրֆանյանը նռնականետի դիպուկ կրակոցով շարքից հանեց հակառակորդի մեկ տանկ, ոչնչացրեց մեկ տասնյակից ավելի զինյալների: Կրակով ապահովելով իր զինվորների տեղաշարժը՝ կապիտան Ուրֆանյանը մինչև վերջին փամփուշտը կռվեց, ապա գերեվարումից խուսափելու համար նռնակը պայթեցրեց՝ ընկնելով հերոսի մահով, իր հետ ոչնչացնելով հակառակորդի մոտեցող զինվորներին: Սիրված հրամանատարի կողքին էր ազգությամբ եզդի, 20-ամյա շարքային զինվոր Քյարամ Սլոյանը, որը, չենթարկվելով նահանջի հրամանին, մինչև վերջ մնաց իր հրամանատարի կողքին, կռվեց ոսոխի դեմ և հերոսաբար զոհվեց:

Իր անձնուրաց հերոսությամբ աչքի ընկավ նաև 19-ամյա Ռոբերտ Աբաջյանը: Նա հակառակորդի հետ կռիվ տվեց մինչև վերջին փամփուշտը, չհանձնվեց ու չնահանջեց, իսկ վերջում իր մոտ եղած միակ նռնակով պայթեցրեց իրեն և հակառակորդի մոտ տասնյակ զինվորների: Անձնագոհ հայորդին հետմահու արժանացավ «Արցախի հերոս» ԼՂՀ բարձրագույն կոչմանը:

Հերոսի մահով զոհվեց հետախույզ-գնդացրորդ Սասուն Մկրտչյանը, որի հուղարկավորության ժամանակ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը «Եռաբլուր» զինվորական պանթեոնում շեշտեց. «Մեր հոգիները ցավում են ամեն մի անմահացման դեպքում, բայց մեր սրտերը գոտեպնդվում են մեր հերոսների վարքով, մեզ հաղորդում վճռականություն ու հաստատականություն»: Քառօրյա մարտերում հակառակորդը հուժկու հակահարված ստացավ և խնդրեց նոր զինադադար.

ապրիլի 5–ին, ժամը 12:00–ին հաստատվեց հրադարար դարաբաղա–ադրբեջանական շփման գծի ողջ երկայնքով:

Ապրիլի 2–5 ընկած ժամանակահատվածում հայրենիքի սահմանների պաշտպանության գործում դրսևորած բացառիկ խիզախության և անձնվիրության համար ՀՀ պետական պարգևներով պարգևատրվեցին երեք տասնյակից ավելի զինծառայողներ: ԼՂՀ պարգևների արժանացան 50–ից ավելի հայորդիներ:

Արցախյան պատերազմի այս նոր փուլն ապացուցեց, որ հայ ժողովուրդն իր համախմբվածությամբ, զինվորի ու բանակի կողքին կանգնելու հաստատակամությամբ անպարտելի է և միշտ պատրաստ է ինքնակազմակերպվելու, համախմբվելու, զինվորագրվելու հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գործին և շարունակելու Արցախյան պատերազմի մեր հաղթարշավը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք Հայաստանի անկախացման գործընթացը: Ի՞նչ օրենքներ ընդունեց ՀՀ–ն: Ի՞շխանության կառուցվածքային ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին:
2. Ե՞րբ և ինչպե՞ս ընդունվեց ՀՀ Սահմանադրությունը. ինչո՞ւ էր կարևոր և ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Սահմանադրության ընդունումը: Ի՞նչ փոփոխություններ կատարվեցին Սահմանադրության մեջ: ՀՀ Սահմանադրության ո՞ր հոդվածն էք կարևորում. հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը: Սահմանադրության ո՞ր հոդվածը կփոփոխեի՞ք կամ ի՞նչ նոր հոդված կավելացնեի՞ք. ինչո՞ւ:
3. Ինչո՞ւ է կարևոր ազգային բանակի գոյությունը: Ներկայացրե՞ք բանակաշինության գործընթացը ՀՀ–ում: Ի՞նչ զորատեսակներից է բաղկացած հայկական բանակը:
4. Ներկայացրե՞ք քառօրյա պատերազմի արդյունքները:

§ 2. ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տնտեսական կացությունը: Հայաստանն անկախություն ձեռք բերեց սոցիալ–տնտեսական դժվարին պայմաններում: 1988 թ. երկրաշարժի հետևանքով տնտեսությունը կազմալուծվել էր հանրապետության տարածքի 1/3–ում: Անդրկովկասյան տարածաշրջանում ծավալված իրադարձությունների, Ադրբեջանի և Թուրքիայի վարած հակահայ քաղաքականության հետևանքով հանրապետությունը հայտնվել էր տրանսպորտային շրջափակման մեջ:

Նման պայմաններում գլխավոր խնդիրը ոչ միայն բնակչության անվտանգության, այլև նվազագույն կենսապայման-

ների ապահովումն էր, տնտեսության մեջ արմատական բարեփոխումների իրագործումը: Խորհրդային պլանային տնտեսությունը պետք է ձևափոխվեր ազատ շուկայական տնտեսության:

Շուկայական տնտեսակարգի ձևավորումը, տնտեսավարման ազատական համակարգի ներդրումը Հայաստանում հիմնականում ծավալվեց 1990–1995 թթ.:

Շուկայական տնտեսությանն անցնելու հիմնական բաղադրիչ համարվեց գների ազատականացումը, որը հանգեցրեց գների կտրուկ աճի և բնակչության սոցիալական դրության վատթարացման: 1992 թ. դեկտեմբերին սպառողական գներ-

րը նախորդ տարվա համեմատությամբ աճեցին 13 անգամ:

1990–ական թթ. իրականացված բարեփոխումներով մասնավորի բաժինը հանրապետության համախառն ներքին արդյունքի բացարձակ գերակշիռ մասը կազմեց: Հայաստանի ՀՆԱ–ի ավելի քան 85 %–ն այժմ արտադրվում է մասնավոր հատվածում:

Արդյունաբերությունը: Նախկինում Հայաստանը հիմնականում մասնագիտացած էր էլեկտրամեքենաշինության, քիմիայի, էլեկտրոնիկայի, թեթև ու սննդի արդյունաբերության բնագավառներում: Թողարկվող արտադրանքը գլխավորապես արտահանվում էր խորհրդային տնտեսական տարածք և կախված էր Ռուսաստանից ցածր գներով ներկրվող վառելիքից, հումքից և կիսապատրաստուքներից:

ԽՍՀՄ–ի փլուզումից հետո Հայաստանի արդյունաբերությունը, զրկվելով ներմուծվող էժան հումքից ու էներգիայից, հայտնվեց ձգնաժամի մեջ: 1992 թ. արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կազմեց նախորդ տարվա 51,8 %–ը:

Արդյունաբերության և ամբողջ տնտեսության ձգնաժամային վիճակի հիմնական պատճառներից մեկը էներգետիկ ձգնաժամն էր, որն արդյունք էր Հայկական ատոմակայանի փակման, շրջափակման հետևանքով մագուրի ու բնական գազի մատակարարման ընդհատումների: Զգնաժամի առաջին ձմեռը (1991–1992 թթ.) կաթվածահար եղավ բնակչության ջերմամատակարարման համակարգը: Դրա հետևանքով անտառների և այգիների ամբողջ զանգվածներ հատվեցին ու օգտագործվեցին որպես վառելափայտ: Տրանսպորտը փաստորեն դադարեց գործելուց: 1992–1993 թթ. բնակչությանը կեն-

ցաղային կարիքների համար միայն 2–3 ժամ էր էլեկտրաէներգիա տրվում:

Այսպիսի պայմաններում կենսական խնդիր էր Հայկական ատոմային էլեկտրակայանի (աէկ) վերագործարկումը (1996 թ.) և Հրազդանի ջէկի 5–րդ բլոկի շահագործումը: Բարելավվեց հանրապետության էլեկտրամատակարարումը:

1992 թ. օգոստոսին համապատասխան օրենքի ընդունումից հետո՝ 1993 թ., հանրապետությունում սեփականաշնորհվեց 500 ձեռնարկություն: 1997 թ. արդեն սեփականաշնորհվել էր պետական ձեռնարկությունների շուրջ 70 %–ը:

Արդյունաբերությունն աստիճանաբար սկսեց տնտեսական աճ ապահովել, մասնավորապես հանքահումքային, մետաղագործական, շինանյութերի, մեքենաշինական, քիմիական ոլորտներում:

1996–2006 թթ. վերագործարկվեցին ու հզորություններն ավելացրին շուրջ 50 խոշոր ձեռնարկություններ, հիմնվեցին ավելի քան 2500 միջին և փոքր արդյունաբերական ընկերություններ:

Քիմիական արդյունաբերության ոլորտում զարգացումն ընթացավ «մեծ քիմիայից» «փոքր քիմիայի» անցնելու քաղաքականության շրջանակներում:

Վերջին տարիներին մեծ զարգացում ապրեցին ադամանդագործության և ոսկերչության ոլորտները: 1997–2007 թթ. ընթացքում ՀՀ–ում արտադրվել է մոտ 1,65 մլրդ ԱՄՆ դոլարի արտադրանք, որը գրեթե ամբողջությամբ արտահանվել է: Նույն ժամանակահատվածում ոլորտում զբաղվածների թիվն աճել է 3–4 անգամ:

2000 թվականից տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արդյունաբերությունը ՀՀ–ի տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ է հռչակվել: Եթե 1992 թ. ՀՀ–ում գործում էին ոլորտի մոտ 70,

ապա 2008 թ.՝ ավելի քան 230 ձեռնարկություններ: Այս բնագավառում հայաստանյան մասնաձյուղեր են հիմնում և գործունեություն ընդլայնելու ծրագրեր են իրագործում «Մայքրոսոֆթ», «Սինոփսիս», «Ալկաթել», «Լայքս» և օտարերկրյա այլ ընկերություններ:

Գյուղատնտեսությունը: Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն էր, որ 1991 թ. կարճ ժամանակամիջոցում սեփականաշնորհեց հողը: Դա պայմանավորված էր հանրապետության սոցիալական ծանր վիճակով, երբ առաջնահերթ նշանակություն էր ստանում բնակչությանը պարենով ապահովելը: Հողը մշակողին վերադարձնելու և նրա մասնավոր սեփականատիրական գործունեությունը խրախուսելու նպատակով հանրապետության խորհրդարանը **1991 թ. հունվարի 29-ին** ընդունեց «Գյուղացիական և գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» օրենքը: 1991–1992 թթ. լուծարվեցին հանրապետությունում եղած 865 կոլտնտեսություններն ու պետական տնտեսությունները: Դրանց փոխարեն ձևավորվեցին 320 հազարից ավելի անհատական տնտեսություններ:

Հողի սեփականաշնորհումը, որն իրականացվեց տնտեսական ձգնաժամի պայմաններում, գյուղական բնակչությանն ապահովեց աշխատանքով, մեղմեց գյուղատնտեսական ապրանքների պակասուրդը: Որոշ չափով բարձրացավ գյուղացիության նյութական շահագրգռվածությունը: Նորաստեղծ գյուղացիական տնտեսությունները ստեղծված պայմաններին համապատասխան փոփոխություններ մտցրին մշակվող բույսերի տեսականու մեջ և անասնապահության ոլորտում: Հող ստացավ նաև Ադրբեյջանից

նից տեղափոխված փախստականների մի մասը: Գյուղատնտեսական արտադրությունը սկզբնական շրջանում զգալիորեն նվազեց, բայց խոր ձգնաժամ չապրեց, ինչպես արդյունաբերությունը կամ շինարարությունը:

Վերափոխումների ընթացքում թույլ տրվեցին նաև մի շարք սխալներ ու բացթողումներ, որոնք ի վերջո բացասական ազդեցություն ունեցան ՀՀ ագրոպարենային համակարգի զարգացման վրա:

2007 թ. վերագործարկվել կամ նոր ստեղծվել էին պահածոների՝ 30, գինեգործական՝ 40, կաթի՝ ավելի քան 250, մսի՝ 70 և ծխախոտի՝ 4 վերամշակող ընկերություններ և այլն:

Համաշխարհային տնտեսական ձգնաժամի ազդեցությունը խիստ զգալի էր ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտի վրա: Այստեղ անկումն ամենամեծն էր՝ 15 %, որը բացատրվում էր նաև օբյեկտիվ պատճառներով, բնակլիմայական անբարենպաստ պայմաններով: 2011 թ. մարտին ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտը գերակա ճյուղ հայտարարվեց: Մշակվել է գյուղատնտեսության զարգացման հատուկ ազգային ծրագիր:

Ֆինանսական համակարգը: 1993 թ. նոյեմբերին հանրապետությունում շրջանառության մեջ դրվեց **հայկական ազգային դրամը**: Դա կարևոր նշանակություն ունեցավ ինքնուրույն դրամավարկային քաղաքականություն վարելու գործում: Սեփական դրամը շրջանառության մեջ դնելը կառուցվածքային լուրջ տեղաշարժեր առաջ բերեց հանրապետության ֆինանսական համակարգում. ստեղծվեց Հայաստանի կենտրոնական բանկը, ձևավորվեցին շուրջ 60 առևտրային դրամատներ ու մասնավոր բանկեր:

Սոցիալական վիճակը: Հայաստանի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը կտրուկ փոխեց հասարակության ճնշող մեծամասնության կենսապայմանները: Տասնյակ տարիների ընթացքում երաշխավորված աշխատատեղին և աշխատավարձին սովոր, աշխատասեր ժողովրդի մի ակտիվ մաս հայտնվեց գործազուրկի կարգավիճակում:

Աշխատանքային շուկայում առաջացած վիճակը հանգեցրեց նրան, որ աշխատավարձի միջին մակարդակն այլևս չէր ապահովում բնակչության մեծ մասի նույնիսկ նվազագույն կենսապայմանները: 2003 թ. ՀՀ կառավարությունը մշակեց և իրագործեց «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը» (ԱՀՌԾ): 1999–2006 թթ. տնտեսական աճի պայմաններում աղքատության մակարդակը 56,1 %-ից կրճատվեց մինչև 26,5 %-ի, բայց համաշխարհային տնտեսական նոր ճգնաժամի պայմաններում աղքատությունը նորից աճի միտում ձեռք բերեց:

Հանրապետությունից սկսվեց նոր արտագաղթ: Արտագաղթողների մեծ մասը մեկնեց Ռուսաստան, իսկ 25–30 %-ը հանգրվանեց այլ երկրներում: 2010 թ. ճգնաժամից հետո ՀՀ տնտեսությունը դանդաղ աճ գրանցեց նախորդ տարվա համեմատությամբ: Բայց 2013 թ. այդ աճը

դադարեց: 2014 թ. աղքատությունը կազմեց 30 %:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը: Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության վրա բացասական ազդեցություն գործեցին արտաքին ցնցումները, հատկապես Ռուսաստանի 1998 թ. ֆինանսական և 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամերը: 2008 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում սկիզբ առած և այնուհետև ամբողջ աշխարհում տարածված տնտեսական ճգնաժամը բացասական լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև ՀՀ տնտեսության համար:

Ճգնաժամի հետևանքով կրճատվեց կամ լրիվ վերացավ ՀՀ ձեռնարկությունների զգալի մասի արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը: Զգալիորեն նվազեցին նաև արտասահմանում աշխատող կամ բնակվող հարազատների կողմից Հայաստանի բնակչությանը փոխանցվող կանխիկ դրամական միջոցները:

ՀՀ կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրում՝ մեղմելու գլոբալ ճգնաժամի հետևանքները: Փորձ է արվում դրամական լուրջ միջոցներ ներգրավելու տնտեսական գործունեության մեջ, որպեսզի պետությունն ավելի մեծ հնարավորություն ունենա կարգավորելու ճգնաժամի հետևանքները տնտեսական և սոցիալական ոլորտներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. ԽՍՀՄ փլուզման և Հայաստանի շրջափակման հետևանքով ինչ իրավիճակում հայտնվեց ՀՀ տնտեսությունը: Տնտեսական իրավիճակը կարգավորելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին ՀՀ-ում. ինչ հետևանքներ ունեցան դրանք:
2. Ինչո՞ւ ՀՀ արդյունաբերությունը 1990–ական թթ. սկզբին հայտնվեց ճգնաժամային իրավիճակում, այն հաղթահարելու նպատակով ինչ քայլեր ձեռնարկվեցին:

3. Ներկայացրե՞ք սեփականաշնորհման ընթացքն ու հետևանքները: Ո՞րն էր ՀՀ-ում էներգետիկ ձգնաժամի պատճառը: Ե՞րբ և ինչ՞ի շնորհիվ բարելավվեց էլեկտրամատակարարումը:
4. Ինչո՞ւ նորանկախ ՀՀ-ում գյուղատնտեսությունը դիտվեց որպես տնտեսության կարևորագույն բնագավառներից մեկը: Ներկայացրե՞ք հողի սեփականաշնորհման գործընթացը և հետևանքները:
5. Ե՞րբ շրջանառության մեջ դրվեց ՀՀ դրամը: Ներկայացրե՞ք բնակչության սոցիալական վիճակը: Ինչ ազդեցություն է ունեցել 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ձգնաժամը ՀՀ տնտեսության վրա:

§ 3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը: Անկախության հռչակումից անմիջապես հետո Հայաստանի Հանրապետությունում քայլեր արվեցին երկրի ժողովրդավարացման ուղղությամբ:

Որոշում ընդունվեց պետական մարմինները, ձեռնարկությունները, ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ:

1991 թ. փետրվարին խորհրդարանն ընդունեց օրենք, որով հանրապետությունում ստեղծվում էր բազմակուսակցական համակարգ: Երկարամյա ընդմիջումից հետո հայրենիքում ազատորեն գործելու իրավունք ստացան Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Ռամկավար ազատական և Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունները:

Առաջացան նոր կուսակցություններ, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ ու միություններ՝ *Ազգային ինքնորոշում միավորումը (ԱԻՄ)*, *Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը (ՀՀԿ)* և այլն: Ավելի ուշ հիմնվեցին *Հայաստանի ժողովրդական (ՀԺԿ)*, *Օրինաց երկիր (ՕԵԿ)*, *Ժառանգություն*, *Բարգավաճ Հայաստան (ԲՀԿ)* կուսակցությունները և այլն: Կուսակցությունների

թիվը հետզհետե աճեց՝ հասնելով մի քանի տասնյակի:

1990-ական թվականների սկզբին հետխորհրդային առաջին բազմակուսակցական Գերագույն խորհրդում ամենամեծ խմբակցությունն ուներ Հայոց համազգային շարժումը (ՀՀՇ): Գերագույն խորհրդում ներկայացված էին ՀՅԴ-ն, Հայկոմկուսը (ՀԿԿ), Հայաստանի ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՀՌԱԿ): Կուսակցությունների մի մասը վերաձևավորվեց կամ մասնատվեց:

1994 թ. դեկտեմբերի վերջին կուսակցությունների վերաբերյալ օրենքը խախտելու ամբաստանությամբ կասեցվեց դաշնակցության գործունեությունը Հայաստանում: Կուսակցությունը չկարողացավ մասնակցել ընթացիկ խորհրդարանական ընտրություններին: Հասարակական կյանքից քաղաքական ուժի մեկուսացումը հակաժողովրդական քայլ էր և բացասաբար անդրադարձավ երկրում ժողովրդավարական վերափոխումների ընթացքի ու քաղաքական իրավիճակի վրա:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը հանրապետությունում աշխուժացավ **1995 թ. հուլիսի 5-ի** խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Ընդդիմադիր հիմնական կուսակցություններն

առաջադրեցին իրենց թեկնածուներին, իսկ ՀՀԸ-ն, իր շուրջը համախմբելով մի շարք կուսակցություններ և հասարակական կազմակերպություններ, ձևավորեց «Հանրապետություն» քաղաքական միավորումը: Նախընտրական պայքարն ընթանում էր «Հանրապետություն» միավորման և ընդդիմության միջև: Ընդդիմադիր հիմնական կուսակցությունները համախմբվեցին Ազգային ժողովրդավարական միության (ԱԺՄ) շուրջ: «Հանրապետություն» միավորումը խորհրդարանի 191 պատգամավորական տեղերից նվաճեց 114-ը:

1996 թ. սեպտեմբերի 22-ի նախագահական ընտրություններն անցան քաղաքական թեժ պայքարի պայմաններում: «Հանրապետություն» միավորումն առաջադրեց ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի թեկնածությունը, իսկ ընդդիմադիր մի քանի կուսակցություններ միավորվելով առաջադրեցին ԱԺՄ նախագահ Վազգեն Մանուկյանի թեկնածությունը:

Ըստ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրապարակած պաշտոնական տվյալների՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի օգտին քվեարկել էր ընտրության մասնակիցների 51,75 %-ը, իսկ Վ. Մանուկյանի օգտին՝ 41,29 %-ը: Դժգոհելով նախագահական ընտրությունների արդյունքներից, այն համարելով կեղծված՝ մարդիկ դուրս եկան հանրահավաքների և ցույցերի՝ պահանջելով անցկացնել կրկնակի ընտրություններ: 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ի հանրահավաքի մասնակիցները ներխուժեցին խորհրդարանի շենք: Բողոքի այս պողոթնումը կասեցվեց: Սկսվեցին ընդդիմության առաջնորդների ու առավել ակտիվ ներկայացուցիչների ձերբակալությունները, տեղի ունեցան քաղաքական

դատավարություններ, հանրապետությունում արգելվեց հանրահավաքների և ցույցերի կազմակերպումը: Այս ընտրություններից հետո խորացած քաղաքական ճգնաժամը հանգեցրեց **1998 թ. փետրվարին** երկրի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին:

1998 թ. մարտին՝ արտահերթ նախագահական ընտրությունների ժամանակ, հիմնական պայքարն ընթանում էր ՀՀ վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանի և քաղաքական ասպարեզ վերադարձած, ՀԿԿ կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրձյանի միջև: Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը:

Ներքաղաքական զարգացումները 1999-2016 թթ.: Արտահերթ նախագահական ընտրություններից հետո ՀՅԴ-ն, որի պաշտոնական կարգավիճակը վերականգնվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո, դադարեցրեց ընդդիմադիր պայքարը և սատարեց նախագահ Ռ. Քոչարյանին:

Ակտիվ քաղաքական պայքարի մթնոլորտում անցան **1999 թ. մայիսի 30-ի** խորհրդարանական ընտրությունները: Նախընտրական շրջանում ձևավորվեց «Միասնություն» դաշինքը, որի մեջ մտան Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը, Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը և Երկրապահ-կամավորականների միությունը: Ընդդիմադիր կուսակցությունները չմիավորվեցին, և լուրջ ընդդիմադիր ուժ չկազմավորվեց: Ընտրություններում հաղթեց «Միասնություն» դաշինքը: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Կարեն Դեմիրձյանը, վարչապետ նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը:

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին զինված 5 ահաբեկիչներ ներխուժեցին ԱԺ-ի նիս-

ՀՀ նախագահներ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ռոբերտ Քոչարյան, Սերժ Սարգսյան

տերի դահլիճ և կրակ բացեցին ներկաների վրա: Ահաբեկչությանը զոհ դարձան պետական 8 գործիչներ, այդ թվում՝ ԱԺ նախագահ Կարեն Դեմիրճյանը, վարչապետ Վազգեն Սարգսյանը: Ահաբեկչությունը ծանրացրեց հանրապետության վիճակը, հանգեցրեց ներքաղաքական իրավիճակի կտրուկ սրման: Սակայն հանրապետության ղեկավարությունը կարողացավ խուսափել ներքաղաքական ցնցումներից և աստիճանաբար կայունացրեց քաղաքական իրավիճակը:

ՀՀ նախագահական չորրորդ ընտրություններն անցկացվեցին **2003 թ.**, նախագահ վերընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: **2003 թ. մայիսի 25-ին** տեղի ունեցան նաև Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունները: Առավել շատ ձայներ ստացած երեք կուսակցությունները՝ ՀՀԿ-ն, ՕԵԿ-ը և ՀՅԴ-ն, քաղաքական կոալիցիա կազմեցին և համատեղ ձևավորեցին կառավարություն: Վարչապետ նշանակվեց 2000 թվականից այդ պաշտոնում գտնվող, Հայաստանի հանրապետական կուսակցության խորհրդի նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը:

2007 թ. մայիսի 12-ի խորհրդարանական ընտրություններից հետո ՀՀԿ, ԲՀԿ և ՀՅԴ կուսակցությունները ստորագրեցին համաձայնագիր և ձևավորեցին կոալիցիոն նոր կառավարություն: Վարչապետ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը:

ՀՀ նախագահական հինգերորդ ընտրություններն անցկացվեցին **2008 թ. փետրվարի 19-ին**: Նախագահի 9 թեկնածուների մեջ էին ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և վարչապետ Սերժ Սարգսյանը: ՀՀ նախագահ ընտրվեց Սերժ Սարգսյանը: Չընդունելով ընտրության արդյունքները՝ ընդդիմության արմատական թևը Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ղեկավարությամբ փետրվարի 20-ից 10 օր անընդմեջ շարունակվող հանրահավաքներ սկսեց: Ապակայունացած իրավիճակը Երևանում մարտի 1-2-ը հանգեցրեց ողբերգական դեպքերի: Տեղի ունեցան բախումներ ոստիկանության և հանրահավաքի մասնակիցների միջև: Զոհվեց 10 մարդ: Եղան վիրավորներ: Երկրում մտցվեց 20-օրյա արտակարգ դրություն:

Հանրապետության բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման գործում իր

դերն ունի «Ժառանգություն» կուսակցությունը, որը, Ազգային ժողովի 4-րդ գումարման ընտրություններում հաղթահարելով 5 %-անոց շեմը, խորհրդարանում ապահովեց 7 պատգամավորական տեղ: Հանրապետության ընդդիմադիր դաշտի մի խումբ կուսակցություններ ու հասարակական կազմակերպություններ միավորվելով կազմեցին Հայ ազգային կոնգրեսը (ՀԱԿ), որը ձևավորվեց 2008 թ. օգոստոսին ՀՀ առաջին նախագահի ղեկավարությամբ:

2008 թ. աշնանը ՀՀ նախագահի առաջարկությամբ ստեղծվեց հանրային խորհուրդ՝ հասարակական գործիչների, մտավորականների ընդգրկմամբ: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Վազգեն Մանուկյանը:

2011 թ-ից ՀՀ քաղաքական կյանքում սկսեց նոր, փոխադարձաբար ավելի հանդուրժող մթնոլորտ ձևավորվել:

2012 թ. մայիսի 6-ին տեղի ունեցան հերթական խորհրդարանական ընտրությունները, որտեղ հաղթանակ տարավ Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը: Ընտրություններից հետո ԲՀԿ-ն, որը խորհրդարանում ստացավ շատ ձայներ և երկրորդ տեղում էր ստացած ձայներով, հրաժարվեց կոալիցիայի մեջ մտնելուց: ՀՀԿ-ն ՕԵԿ-ի հետ կազմեց կոալիցիա: Վարչապետ նշանակվեց Տիգրան Սարգսյանը, որին 2014 թ. ապրիլից փոխարինեց Հովիկ Աբրահամյանը: 2014 թ. ապրիլից ՕԵԿ-ը դուրս եկավ կոալիցիոն կառավարությունից՝ ընդունելով ընդդիմադիր կեցվածք: 2015 թ. ապրիլին ՀՀ նախագահի կողմից հայ-թուրքական արձանագրությունների հետևանքում խորհրդարանից, ինչպես նաև ՀՀ սահմանադրական փոփոխություններով խորհրդարանական համակարգին ան-

ցումը, որը բխում էր ՀՅԴ-ի առաջարկներից, հնարավորություն ընձեռեցին կուսակցությանը 2016 թ. փետրվարի 25-ին քաղաքական համագործակցության համաձայնագիր ստորագրելու ՀՀԿ-ի հետ և մտնելու կոալիցիայի մեջ:

ՀՀ նախագահական վեցերորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2013 թ. փետրվարի 19-ին: ՀՀ նախագահի յոթ թեկնածուներից առավել շատ ձայներ ստացան ՀՀ գործող նախագահ Սերժ Սարգսյանը և «Ժառանգություն» կուսակցության նախագահ Բաֆֆի Հովհաննիսյանը: ՀՀ նախագահ վերընտրվեց Սերժ Սարգսյանը:

Հայ առաքելական եկեղեցին հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում: Հայոց եկեղեցին ժողովրդի կողքին էր ողջ ազատագրական պայքարի ընթացքում, հանրապետության կայացման դժվարին ճանապարհին:

Հայ առաքելական եկեղեցին ազգային եկեղեցի ճանաչելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված «ՀՀ-ում խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը: **Վազգեն Ա** կաթողիկոսը հաստատեց ներքին թեմերի եկեղեցական կանոնադրությունը: Վերականգնվեցին խորհրդային տարիներին արգելված եկեղեցասեր կազմակերպություններն ու միությունները, կրոնական երգչախմբերը, աշխուժացավ կիսաքանդ եկեղեցիների նորոգման, նորերի կառուցման գործընթացը:

1994 թ. օգոստոսին վախճանվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն: 1995 թ. ապրիլին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում բացվեց ազգային-եկեղեցական պատգամավորական ժողովը: Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Մեծի Տանն

Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն: Նա օծվեց **Գարեգին Ա** անվամբ: Գարեգին Ա-ի կարճատև, բայց եռանդուն գործունեության տարիներին (1995–1999) ընդարձակվեց եկեղեցաշինությունը, ստեղծվեցին հոգևոր-եկեղեցական նոր կառույցներ, սերտացան միջեկեղեցական կապերը: Երևանի պետհամալսարանում բացվեց Աստվածաբանական ֆակուլտետը:

Գարեգին Ա-ի մահից հետո Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում 1999 թ. հոկտեմբերի 26–28-ը տեղի ունեցած ազգային-եկեղեցական ժողովում Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Գարեգին արքեպիսկոպոս Ներսիսյանը: Հայոց 132-րդ հայրապետը գահ բարձրացավ հայոց պետականության համար ծանր իրավիճակում. հոկտեմբերի 27-ին Ազգային ժողովում տեղի էր ունեցել ահաբեկչություն:

Հայ առաքելական եկեղեցին անդամակցել է Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդին: Էջմիածնում միջեկեղեցական հարաբերությունների գրասենյակ է բացվել: Գարեգին Բ-ն ձեռնամուխ եղավ եկեղեցական ներքին կյանքի կարգավոր-

մանն ու կազմակերպմանը, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հոգևոր կրթարանների վերաշխուժացմանը: ՀՀ կառավարությունը Գևորգյան հոգևոր ձեմարանը ճանաչեց որպես բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ աստվածաբանական համալսարան, իսկ Վազգենյան դպրանոցը դարձավ նրա մասնաճյուղը:

2001 թ. մեծ շուքով, ազգովի և պետականորեն տոնվեց քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյա հոբելյանը: 2000 թ. դեկտեմբերի 31-ին՝ տարեմուտի գիշերը, Հայոց հայրապետը և հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը Խոր Վիրապից Մայր Աթոռ բերեցին Լուսավորչի կանթեղը, որի լույսը տարածվեց մոմավառության միջոցով, և ազդարարվեց Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյա հոբելյանն ու երրորդ հազարամյակի սկիզբը: Հոբելյանական տարվա ընթացքում կազմակերպվեցին ուխտագնացություններ, գիտաժողովներ, կրթամշակութային բազմաթիվ միջոցառումներ: 2001 թ. սեպտեմբերի 23-ին օծվեց աշխարհում ամենամեծ հայկական եկեղեցին՝ Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման ուղղությամբ: Ներկայացրե՞ք բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման գործընթացը: Ի՞նչ հետևանք ունեցավ դաշնակցության գործունեության կասեցումը: Ի՞նչպե՞ս ընթացան և ի՞նչ ավարտ ունեցան 1995 թ. խորհրդարանական, 1996 և 1998 թթ. նախագահական ընտրությունները:
2. Ի՞նչ մթնոլորտում անցան և ի՞նչ ավարտ ունեցան 1999 թ. մայիսի 30-ի խորհրդարանական ընտրությունները: Ներկայացրե՞ք 1999–2008 թթ. ներհանրապետական ձգնաժամն ու ներքաղաքական զարգացումները: Ի՞նչ ավարտ ունեցան 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունները:
3. Ի՞նչ ներդրում ունի Հայ առաքելական եկեղեցին նորանկախ ՀՀ-ի կայացման գործում: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ «ՀՀ-ում խղճի ազատության և կրոնական կազ-

մակերպությունների մասին» օրենքի ընդունումը: Ի՞նչ գիտեք Ամենայն հայոց կաթոնիկոսների գործունեության մասին:

§ 4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նորանկախ հանրապետության միջազգային ճանաչումը: Անկախության կարևորագույն չափանիշներից մեկն էլ ՀՀ միջազգային ճանաչումն էր ու նրա հետ դիվանագիտական կապերի հաստատումը: ՀՀ-ի անկախության վերականգնումով նա դարձավ միջազգային հարաբերությունների լիիրավ անդամ: ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրը բոլոր պետությունների և առաջին հերթին հարևանների հետ բարիդրացիական փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումն էր:

Նորանկախ Հայաստանը միջազգայնորեն ճանաչվեց 1991 թ. վերջերից: Նոյեմբերի 21-ին ՀՀ անկախությունը առաջինը ճանաչեց և նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նորանկախ Լիտվայի Հանրապետությունը: Դեկտեմբերին Ուկրաինան, Ռուսաստանը և ԱՄՆ-ն ճանաչեցին Հայաստանի Հանրապետությունը որպես ինքնիշխան պետություն:

1991 թ. դեկտեմբերին ՀՀ-ի անկախությունը ճանաչեց Թուրքիան, բայց դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց նրա հետ: Անկարան Հայաստանի իշխանություններին նախապայմաններ ներկայացրեց. չարժարժել Հայոց ցեղասպանության հարցը, հրաժարվել պահանջատիրությունից, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը: Միաժամանակ պահանջեց, որ Հայաստանը զերծ մնա Թուրքիայի շահերին հակասող գործողություններից և ամեն կերպ չեզոքացնի

սիյուռքահայության պահանջատիրական գործունեությունը: Հայաստանի դեկավարությունը մերժեց այս նախապայմանները:

Անկախացած Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման գործընթացը մեծ չափով շարունակվեց նաև 1992 թ. ՀՀ անկախությունը ճանաչած երկրների թիվը հասավ 101-ի:

ՀՀ-ի անդամակցությունը միջազգային կազմակերպություններին: 1992 թ. մարտի 2-ին Հայաստանը դարձավ Միավորված ազգերի կազմակերպության լիիրավ անդամ: ՀՀ-ն անդամագրվեց նաև միջազգային այլ կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը (ՄԾՏՀ):

Եվրոպայի խորհրդին (ԵՄ) Հայաստանի Հանրապետության լիիրավ անդամակցությունը տեղի ունեցավ **2001 թ. հունվարի 25-ին:** Դրանով Հայաստանը հաստատեց քաղաքական, իրավական, հատկապես մարդու իրավունքների պաշտպանության և այլ բնագավառներում եվրոպական չափանիշներին հետևելու իր վճռականությունը:

Ամուր հիմքերի վրա են դրված նաև ՀՀ ու **Եվրամիության (ԵՄ)** փոխհարաբերությունները, որոնց որակապես նոր փուլի սկիզբը եղավ գործընկերության և համագործակցության համաձայնագրի կնքումը 1996 թ.:

Զարգացել են **Հայաստան-ՆԱՏՕ** հարաբերությունները: 2004 թ. փետրվարից Հայաստանի 34 հոգանոց խաղաղապահ

դասակը հունական ուժերի կազմում մասնակցել է Կոսովոյում ՆԱՏՕ-ի կողմից իրականացվող խաղաղապահ գործողությանը:

2015 թ. հունվարից Հայաստանը դարձավ Եվրասիական տնտեսական միության լիիրավ անդամ և իր ակտիվ մասնակցությունը բերեց կազմակերպության կայացման գործընթացին: Եվրասիական տնտեսական միությունը (ԵՏՄ) հիմնադրվել է ՌԴ-ի, Բելառուսի և Ղազախստանի կողմից 2014 թ. մայիսին:

Հարաբերությունները ԱՊՀ-ի և հարևան երկրների հետ: ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական առաջնահերթություններից մեկը Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումն է, որը Հայաստանի համար նախ և առաջ ռազմաքաղաքական նշանակություն ունի: Հայաստանը մասնակցում է ԱՊՀ համակարգող մարմինների աշխատանքներին և երկկողմ հարաբերություններ զարգացնում համագործակցության անդամ երկրների հետ:

Հայաստանի համար ռազմավարական տեղ են զրավում ուղղակի հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ: Երկու երկրների հարաբերությունները որակական նոր փուլ թևակոխեցին **Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին 1997 թ. օգոստոսի 29-ին կնքված պայմանագրով:**

ՌԴ-ից ՀՀ առաքվում է բնական գազ, ՀԱԷԿ-ի միջուկային վառելիքը, նաև բնական ավմաստներ, որոնց մշակումը ՀՀ տնտեսության կարևոր ճյուղերից է: Հայաստանի տնտեսության մեջ ՌԴ-ի ներդրումները մինչև 2011 թ. կազմել են 2,5 մլրդ դոլար: ՀՀ-ում գործում է ռուսական

կապիտալի մասնաբաժնով 1300 ընկերություն: 2016 թ. տվյալներով ապրանքաշրջանառության ծավալը կազմել է ավելի քան 1 մլրդ 250 հազ. դոլար:

Հայաստանը բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատել Ուկրաինայի, Բելառուսի, Մոլդովայի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Տաջիկստանի հետ:

Հատկապես կարևոր է **Վրաստանի** հետ հարաբերությունների ամրապնդումը, որի տարածքով շրջափակված Հայաստանը կապվում է արտաքին աշխարհի հետ: Վրաստանը Հայաստանի համար կարևորվում է նաև այդ երկրում բնակվող մեծաքանակ վիրահայության, Ջավախքի հայության, ինչպես նաև հայկական մշակույթի բազմաթիվ հուշարձանների առկայությամբ: 2012–2015 թթ. հայ-վրացական հարաբերությունները շարունակվեցին վերընթաց զարգացում ապրել:

Սերտ հարաբերություններ են հաստատվել հարևան երկրի՝ **Իրանի** հետ: Իրանը, ինչպես Վրաստանը, զգալիորեն նպաստել և նպաստում է շրջափակված Հայաստանի իրավիճակի մեղմացմանը: XXI դարակազմի Հայաստան-Իրան բազմաբնույթ համագործակցությունը որակապես նոր փուլ է թևակոխել: Հայաստանի համար շատ դրական զարգացում էր Իրանի միջուկային ծրագրի շուրջ համաձայնության ձեռքբերումը: Հարևան Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցների վերացման հանգամանքը նոր հնարավորություններ է բացում Հայաստանի գործարարների համար: ՀՀ-ն Իրանի հետ էներգետիկ ու տրանսպորտային համատեղ ծրագրեր է իրականացնում, կառուցվում է երկրի հյուսիսը հարավին միացնող ժամանակակից մայրուղին:

Հայաստանի Հանրապետության և Մերձավոր և Միջին Արևելքի արաբական երկրների միջև բարեկամական կապերի ամրապնդումը նպաստում է նաև այդ երկրների հայկական համայնքների գործունեության աշխուժացմանը:

Միջազգային ասպարեզում Հայաստանը վարում է աշխույժ արտաքին քաղաքականություն: ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը միտված է երկրի անվտանգության ամրապնդմանը, տնտեսական զարգացմանը և թելադրված է նրա աշխարհաքաղաքական վիճակով:

Հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ: ՀՀ-ն միաժամանակ կարևորում է իր արտաքին քաղաքականության ամերիկյան ու եվրոպական ուղղությունները:

Հայաստանի Հանրապետության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հարաբերությունների զարգացումը պայմանավորված է ոչ միայն համաշխարհային, տարածաշրջանային, ռազմաքաղաքական ու տնտեսական գործընթացներում և միջազգային հարաբերություններում ԱՄՆ-ի կարևոր դերակատարությամբ, այլև վերջինիս ազդեցիկ հայկական համայնքի աշխույժ գործունեությամբ: Տնտեսական ոլորտում ՀՀ-ի և ԱՄՆ-ի համագործակցության զարգացման նպատակով ստորագրվել են առևտրային կապերի զարգացման, երկկողմ ներդրումների և դրանց խրախուսման ու պաշտպանության մասին համաձայնագրեր: Հայաստանում գործում են ԱՄՆ սեփականություն հանդիսացող մի շարք ընկերություններ: ԱՄՆ-ն Հայաստանի երկրորդ առևտրային գործընկերն է:

Դժվարին տարիներին ԱՄՆ-ն Հայաստանին հատկացրել է մարդասիրական մեծ օգնություն: Ժողովրդավարական զարգացմանը միտված բարեփոխում-

ների իրականացման բնագավառում ևս ՀՀ-ն սերտորեն համագործակցում է ԱՄՆ-ի հետ: Այժմ էլ կարևոր է ԱՄՆ-ի դերակատարումը տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության պահպանման գործում, հատկապես ԱՄՆ-ի ակտիվ ներգրավվածությունը ԼՂ հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման հարցում:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղություններից մեկը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն է: Այդ գործընթացը XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին ծավալվեց նոր ուժով: ՀՀ-ի մոտեցումը հստակ է. նման ոճիրը ոչ թե մի ժողովրդի ողբերգությունն է, այլ մարդկության դեմ կատարված ծանրագույն հանցանք է, և դրա անպատժելիությունը խրախուսում է հետագա նման ողբերգությունները:

Ցեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած պետությունների թիվն այժմ շուրջ 2,5 տասնյակ է: Այն ճանաչել են նաև ԱՄՆ-ի 4 տասնյակից ավելի նահանգներ և տարբեր քաղաքներ:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունն ավելի հստակեցվում է Եվրամիությանը Թուրքիայի լիիրավ անդամակցության գործընթացում՝ որպես «սեփական պատմության հետ հաշտվելու» պահանջ: Եվրախորհուրդն ամրագրել է, որ «որպես ԵՄ լիիրավ անդամակցության նախապայման»՝ Թուրքիան պետք է ճանաչի Հայոց ցեղասպանության փաստը:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը որոշակի ազդեցություն ունեցավ նաև Թուրքիայում հասարակական կարծիքի փոփոխման վրա: Այդ հար-

ցը դադարեց «տաբու»՝ արգելված թեմա լինելուց այդ երկրում և դարձավ ամենաքննարկվողներից մեկը, սերտորեն կապվեց Թուրքիայի ընդհանուր ժողովրդավարացման գործընթացի հետ: **2007 թ. հունվարի 19-ին** Ստամբուլում ահաբեկչության զոհ դարձավ «Ակոս» թերթի խմբագիր, հայտնի հասարակական գործիչ **Հրանտ Դինքը**: Նրա թաղման արարողությունը վերածվեց բազմահազարանոց ցույցի: Թուրք հանրության առաջադեմ ներկայացուցիչները փողոց դուրս եկան «Մենք հայ ենք», «Մենք Հրանտ Դինքն ենք» կարգախոսներով:

Սակայն պաշտոնական Թուրքիան շարունակում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը: Թուրքիայի կառավարությունը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ պայքարը հռչակել է երկրի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Թուրքիան մինչև օրս չի բացել ՀՀ-ի հետ պետական սահմանը, որ փակել էր դարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմի օրերին՝ 1993 թ. ապրիլին:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ Թուրքիայի նախագահին 2008 թ. սեպտեմբերի 6-ին հրավիրելով Հայաստանի և Թուրքիայի ֆուտբոլային հավաքականների հանդիպմանը: ՀՀ նախագահի նախաձեռնությունը միջազգային հանրության կողմից անվանվեց «ֆուտբոլային դիվանագիտություն»: **2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում** Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև ստորագրվեցին «Երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և զարգացման մասին» արձանագ-

րությունները: Թուրքիայի ղեկավարները հանդես էին գալիս նախապայմանների մասին հայտարարություններով: Ելնելով իրավիճակից՝ ՀՀ նախագահը 2010 թ. ապրիլի 22-ի հրամանագրով կասեցրեց արձանագրությունների վավերացման գործընթացը: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թուրքական կողմը հրաժարվում էր խելամիտ ժամկետում արձանագրությունները վավերացնելու պարտավորությունից՝ խնդիրը կապելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն-Ադրբեջան հակամարտության հետ: 2015 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահը Ազգային ժողովից հետ կանչեց ՀՀ-Թուրքիա հարաբերությունների արձանագրությունը:

Այսօր Թուրքիայի իշխանությունները ավելի ագրեսիվ կեցվածք են որդեգրել, սակայն թուրքական հասարակությունը ավելի շատ է խոսում Հայոց ցեղասպանության մասին: Թուրքիայում մտավորականության մի սերունդ է աճում, որն ի վերջո պարտադրելու է սեփական իշխանություններին ասել ճշմարտությունը:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումներն ամբողջ աշխարհում անցկացվեցին «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսի ներքո: Այդ միջոցառումների ամենակարևոր հենասյուներից մեկը դարձավ ՀՀ ձգտումը՝ իր ներդրումն ունենալու ցեղասպանության՝ իբրև հանցագործության դեմ միջազգային պայքարի գործում:

2015 թ. հունվարի 29-ին ընդունվեց համազգային նշանակության մի փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը»: Փաստաթղթում ոչ միայն մատնանշվում են Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման ու պահանջատիրության պատմական ու իրավական

հիմքերը, այլև ուղիներն ու սպասելիքները, պատգամները ապագա սերունդներին:

Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացման գործընթացին մեծապես նպաստեց 2015 թ. ապրիլի 12-ին Վատիկանի Սուրբ Պետրոսի տաճարում Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված աղոթքի՝ պատարագի ժամանակ ասված խոսքերը: Հռոմի պապը հայերի զանգվածային սպանությունները բնութագրեց «որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն» և այն համարեց մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն:

Առանձնակի հանդիսավորությամբ նշվեց Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը: Ապրիլի 24-ին ավելի քան 60 երկրների և միջազգային տասնյակ կառույցների պատվիրարկություններ, ՀՀ, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Սերբիայի ու Կիպրոսի նախագահների հետ մասնակցեցին Ծիծեռնակաբերդում տեղի ունեցած միջազգային մեծ ծավալի արարողությանը:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում մեծ կարևորություն ունեցավ Առաջին համաշխարհային

պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի կողմից 2016 թ. հունիսի 2-ին Բունդեսթագի ընդունած բանաձևը, որտեղ ոչ միայն դատապարտվում է Հայոց ցեղասպանությունը իբրև XX դարի առաջին ցեղասպանություն, այլև ընդունվում է Գերմանիայի մեղսակցությունը այդ Ցեղասպանությանը:

Ցեղասպանությունը իրականացնողների կամ նրանց ժառանգների կողմից ժխտողականության ակիբը ամենամեծ հարվածն է վերապրածների համար: Ինչպես իրավացիորեն ասել է Հոլոքոստը վերապրած Նոբելյան մրցանակակիր Էլի Վիգելը, «Ժխտել, նշանակում է սպանել զոհերին երկրորդ անգամ»:

Այսօր աշխարհը ճանաչում և դատապարտում է այդ ոճիրը, սակայն չափազանց կարևոր է Թուրքիայի կողմից ճանաչումը և սեփական պատմությանն առերեսվելը:

Սկիզբ է դրվել գործընթացի մի նոր փուլի, երբ Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը քաղաքական դաշտից տեղափոխվում է միջազգային իրավունքի, պահանջատիրության դաշտ:

Հարցեր և ասուջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք ՀՀ միջազգային ճանաչման գործընթացը: Ի՞նչն է Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատվեցին:
2. Ո՞ր բնագավառներում են համագործակցում ՀՀ-ն և ՌԴ-ն: Ի՞նչ հարաբերություններ ունի ՀՀ-ն ԱՊՀ մյուս պետությունների, Իրանի, Վրաստանի և արաբական երկրների հետ:
3. Ներկայացրե՞ք ՀՀ-ի՝ եվրոպական միասնացմանն ուղղված քայլերը, Եվրամիության հետ փոխհարաբերությունները, տնտեսական միասնացման գործընթացը: Ձեր կարծիքով ի՞նչ կտա մեր երկրին Եվրոպական հարևանության քաղաքականության մեջ ընդգրկվելը:
4. Ի՞նչ ոլորտներ է ընդգրկում հայ-ամերիկյան համագործակցությունը:

5. Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ է ՀՀ-ի և ամբողջ հայության համար կարևոր Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը: Ներկայացրե՞ք Հայոց մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի հետ կապված կարևոր միջոցառումները: Ի՞նչ նշանակություն ունեցան դրանք: Ո՞րն է հայության գլխավոր խնդիրն այդ ուղղությամբ մոտակա ժամանակաշրջանում:
6. Ինչո՞ւ է Թուրքիան շարունակում Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու քաղաքական ուղեգիծը: Ձեր կարծիքով հնարավոր է Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը. դա ի՞նչ հետևանքներ կունենա:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ
ՀԱՄԱՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀՈ-ՉԱԿԱԳԻՐԸ
(հատվածներ)**

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը, համախորհուրդ Սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ.

1. Ոգեկոչում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը և երախտագիտությամբ խոնարհվում կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ և վերապրած հերոսների առջև:

2. Վերահաստատում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանձնառությունը՝ շարունակելու միջազգային պայքարը ցեղասպանությունների կանխարգելման, ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների իրավունքների վերականգման և պատմական արդարության հաստատման համար: ...

5. Դիմում է ՄԱԿ-ի անդամ պետություններին, միջազգային կազմակերպություններին, բարի կամքի տեր բոլոր մարդկանց՝ անկախ ազգային և կրոնական պատկանելությունից, միավորել իրենց ջանքերը պատմական արդարությունը վերականգնելու և Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հարգելու համար: ...

8. Կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը և մարդկության դեմ իրագործված այդ սոսկալի ոճրի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսվել սեփական պատմության ու հիշողության հետ՝ հրաժարվելով կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման և հարբերականացման քաղաքականությունից: Զորակցում է Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության այն հատվածին, որի ներկայացուցիչներն այսօր արդեն համարձակություն են դրսևորում այդ հարցում՝ ի հակադրություն իշխանությունների պաշտոնական դիրքորոշման: ...

11. Կոչ է անում հայորդիների գալիք սերունդներին՝ հայրենասեր, գիտակից և ուսյալ կեցվածքով պաշտպան կանգնել հայրենի սրբազան ժառանգությանը, աննահանջ պայքարով ծայել հանուն՝

- առավել հզոր հայրենիքի՝ ազատ և ժողովրդավար Հայաստանի Հանրապետության,
- անկախ Արցախի առաջընթացի ու զորացման,
- աշխարհասփյուռ հայության գործուն համախմբման,
- համայն հայության դարավոր նվիրական նպատակների իրականացման:

29 հունվարի, 2015 թ., ք. Երևան

ԳԼՈՒԽ 2. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ: ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Անկախության հռչակումը և պետականության ձևավորումը: Օգտվելով ԽՍՀՄ ղեկավարության բացարձակ աջակցությունից՝ ադրբեջանական իշխանությունները շարունակում էին զավթել հայկական գյուղերը և բնակիչներին արտաքսել իրենց բուն հայրենիքից: **1991 թ. սպրիլ-մայիս** ամիսներին ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատները (ռուս.՝ ՕՍՕՆ) խորհրդային բանակի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեցին Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ: Փաստորեն **1991 թ. մայիսից Ադրբեջանի կողմից հրաքարվեց դարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմ:**

1991 թ. հուլիսին ստեղծվեցին ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե և ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ: Մարզի բոլոր շրջաններում կազմակերպվեցին զինված ջոկատներ: Հետագայում՝ 1992 թ. փետրվարին, ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հատուկ որոշում ընդունեց ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի մասին, որով բոլոր զինված ջոկատները կոչվեցին ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժեր և համախմբվեցին մեկ միասնական հրամանատարության ներքո: Այդ ուժերի հրամանատար նշանակվեց գնդապետ **Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը (Կոնանդուր)**: Կազմակերպվեց նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ՝ **Արթուր Մկրտչյանի** նախագահությամբ:

1991 թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում տեղի ունեցած՝ Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն ընդունեց անկախության վերականգնման մասին հռչակագիրը: Դա նշանակում էր,

որ Ադրբեջանը դուրս էր գալիս ԽՍՀՄ կազմից: Հռչակագրում ասված էր, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունն ընդգրկված է լինելու 1918-1920 թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում: Փաստորեն Բաքուն հրաժարվեց Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը լինելուց: Դա նշանակում էր, որ նրա կազմում չէին կարող լինել ո՛չ Նախիջևանը, ո՛չ Լեռնային Ղարաբաղը: Բացի այդ՝ 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ի Անկախության մասին սահմանադրական ակտով Ադրբեջանը անվավեր ճանաչեց իրեն վերաբերող Սովետական Միության գոյության ժամանակ ընդունված ակտերը: Դրանով իսկ Ադրբեջանը անվավեր ճանաչեց նաև բոլոր ակտերը, որոնք վերաբերում էին Լեռնային Ղարաբաղին:

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի պատգամավորների մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը: Ընդունվեց **«Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին»** որոշում: Նախկին ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջանի տարածքում հռչակվեց անկախ հայկական պետություն՝ **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ):**

Նույն թվականի **դեկտեմբերի 10-ին** տեղի ունեցավ անկախության հանրաքվե, որը հաստատեց Լեռնային Ղարաբաղի անկախությունը: Այդ օրը, չնայած պատերազմական դժվարին վիճակին, ԼՂՀ-ի բնակչության ձայնի իրավունք ունեցողների 80 %-ը մասնակցեց հանրաքվեին, իսկ քվեարկողների 99 %-ից ավելին ձայն տվեց անկախության օգտին:

Անկախության հռչակումից հետո սկսվեց ԼՂՀ իշխանության մարմինների կազմավորումը: 1991 թ. դեկտեմբերի 28-ին տեղի ունեցան բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) պատգամավորների ընտրություններ: **1992 թ. հունվարի 8-ին** ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի բարձրագույն օրենսդիր մարմնի առաջին նախագահ ընտրվեց 33-ամյա պատմաբան **Արթուր Մկրտչյանը**: Հետագայում ԼՂՀ-ում մտցվեց նախագահական կառավարում: 1994 թ. դեկտեմբերին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի կողմից Ռ. Քոչարյանը ընտրվեց հանրապետության նախագահ, իսկ 1996 թ. նոյեմբերից պաշտոնավարեց համաժողովրդական ընտրությամբ:

1992 թ. հունիսի 2-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց պետական դրոշը, իսկ նոյեմբերի 17-ին՝ երկրի զինանշանն ու օրհներգը: Աստիճանաբար կազմավորվեց դատական համակարգը՝ Հայաստանի Հանրապետության օրինակով:

Արցախյան ազատագրական պատերազմի ծավալումը: Մարտերի բռնկում սկսեց կազմավորվել ԼՂՀ բանակը: Ու սկսեց գրվել մարտական փայլուն կենսագրություն, որի առաջին էջը դարձավ Ստեփանակերտը շրջապատող կրակակետերի վերացման ռազմական գործողությունների հաջող իրականացումը: Ստեփանակերտը ուժերովում էր հատկապես Կրկման թաղամասից: Հայ մարտիկները 1992 թ. հունվարի 19-20-ը լիովին ազատագրեցին Կրկմանը: Այդ հաղթանակը քաղաքական և հոգեբանական կարևոր նշանակություն ունեցավ:

1992 թ. հունվարին թե՛ մարտեր տեղի ունեցան **Քարինտակի** մատույցներում: Շուշիի բարձունքից ադրբեջանցիները

գրոհում էին, բայց ներքևում գտնվող հերոսական գյուղը մնում էր անառիկ: Թշնամին նոր լայնածավալ հարձակում սկսեց 1992 թ. հունվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը, սակայն 12-ժամյա արյունահեղ մարտում պարտություն կրեց և մարտադաշտում թողնելով 74 սպանված ու 70 վիրավոր՝ նահանջեց: Քարինտակում հայերի հաղթանակը ահ ու սարսափ առաջ բերեց ադրբեջանցիների շրջանում:

Ստեփանակերտի համար ամենավտանգավորը Խոջալուն էր, որը փակում էր Ստեփանակերտ—Ասկերան մայրուղին: Այդտեղի կրակակետերը լռեցնելու համար ԼՂՀ ռազմական ուժերը որոշեցին առաջին հերթին հսկողության տակ վերցնել օդանավակայանը: 1992 թ. փետրվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը հայկական ջոկատները **Աշոտ Ղուլյանի (Բեկոր)** գլխավորությամբ հասան առաջավոր դիրքերին: Անակնկալի եկած հակառակորդը նահանջեց:

Հայ մարտիկները գլխավոր ճանապարհի կողմից միջանցք էին թողել, որպեսզի Խոջալուի բնակիչները հեռանային Ադրամ: Ադրբեջանի Ազգային ձևատի կողմից, սակայն, իշխանությունը գրավելու նպատակով կազմակերպվեց Խոջալուի խաղաղ բնակչության կոտորածը: Իրենց իսկ ձեռքով իրականացրած այդ գործողության մեղքը ադրբեջանական իշխանությունները փորձեցին բարդել հայկական կողմի վրա: Խոջալուն ադրբեջանցիների առաջին խոշոր պարտությունն էր:

Շուշիի և Լաչինի ազատագրումը: 1992 թ. մայիսի սկզբին ԼՂՀ մայրաքաղաքում և այլ բնակավայրերում օրհասական դրություն էր: Ստեփանակերտի և հարակից բնակավայրերի անվտանգության ապահովման համար Շուշին պետք է ազատագրվեր:

Մեծ դեր ունեն ոգու ուժը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը պատրաստ էր ազատագրելու հայոց հինավուրց քաղաքը: 1992 թ. մայիսի 4-ին որոշվեց իրագործել Շուշիի գրավման «**Հարսանիք լեռներում**» գործողությունը: Ռազմական գործողությունները ղեկավարում էր գնդապետ **Ա. Տեր-Թադևոսյանը**, նրա կողքին էին գեներալ Գ. Դալիբախյանը, շտաբի պետ Ֆ. Գոգոլյանը և ուրիշներ:

Թշնամին ունեն 2300 զինյալ, իսկ գրոհող հայկական ուժերի թիվը հասնում էր 1700-ի: Գլխավոր ուղղությունների պատասխանատուներ էին նշանակվել քաջարի հրամանատարներ Արկադի Կարապետյանը, Աշոտ Ղուլյանը, Դուշմանը (Վարդան), Սամվել Բաբայանը, Վիտալի Չիթչյանը, Յուրա Հովհաննիսյանը, Սեյրան Օհանյանը, Վալերի Բալայանը, Նվեր Չախոյանը և ուրիշներ:

Մայիսի 8-ի գիշերը՝ 2-ն անց 30-ին, հրետանային կրակի ներքո բոլոր չորս ուղղություններով սկսվեց ընդհանուր գրոհը: Հակառակորդը դիրք էր գրավել Շուշի կամրջից ոչ հեռու: Աշոտ Ղուլյանը վիրավոր էր, բայց մնում էր առաջին գծում: Առավոտյան ժամը 6-ն անց 30-ին նա Ա. Տեր-Թադևոսյանին հաղորդեց, որ նստած է Շուշիի բերդի պատին և շուտով կմտնի քաղաք: Այդ օրը հայ ազատամարտիկներն ազատագրեցին քաղաքի կենտրոնը և ադրբեջանցիների հսկողության տակ թողեցին միայն հարավային հատվածը: Նրանք փողոցային մարտերով մոտենում էին Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցուն, որը թշնամու կողմից վերածվել էր զինապահեստի: Մայիսի 9-ին թշնամին դիմեց խուճապահար փախուստի: Շուշիում կռիվների ժամանակ հակառակորդը սովեց 300 զոհ, 600-700

վիրավոր, 13 գերի: Հայկական կողմն ունեցավ 70 զոհ և 120 վիրավոր:

Շուշիի հաղթանակն ամրապնդեց հայ ժողովրդի հավատը հաղթանակի հանդեպ: Խոսելով այս հաղթանակի կարևորության մասին՝ Ա. Տեր-Թադևոսյանը հպարտությամբ նշում է, որ դա հնարավոր եղավ մեր մարտիկների սիրանքների ու ոգու արիության շնորհիվ:

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի առջև խնդիր դրվեց մի քանի օրվա ընթացքում բացելու կենսական հույժ կարևորություն ունեցող Շուշի—Լաչին—Գորիս ճանապարհը: Հայ ազատամարտիկները, հետապնդելով խուճապահար հակառակորդին ու զարգացնելով ռազմական գործողությունները, առաջ շարժվեցին և **մայիսի 18-ին մտան Լաչին:** Դրանով իսկ ձեռքովեց շրջափակման օղակը, և Արցախը ցամաքային ճանապարհով միացավ Հայաստանի Հանրապետությանը: Լաչինի հումանիտար միջանցքով սկսվեց Արցախին սննդամթերքի, վառելանյութի, դեղորայքի և այլ անհրաժեշտ ապրանքների առաքումը: Բացվեց «կյանքի ճանապարհը», և Արցախը հավերժ կապվեց մայր հայրենիքին:

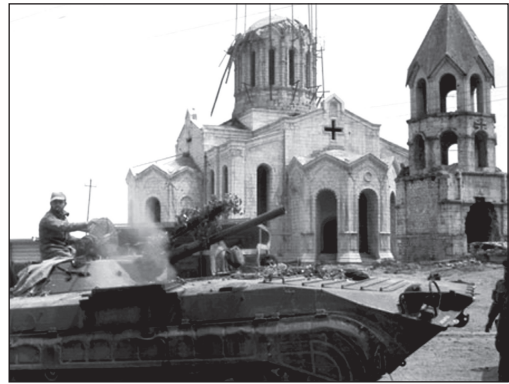
Պատերազմի հետագա ընթացքը: 1992 թ. ամռանն ադրբեջանական բանակը լայնածավալ հարձակում սկսեց ԼՂՀ հյուսիսային մասում և գրավեց Շահումյանի շրջանն ու Մարտակերտի շրջանի մի մասը: Այս շրջաններից հայ փախստականների նոր հոսք ուղղվեց դեպի Հայաստանի Հանրապետություն: Ադրբեջանցիների գրաված տարածքներում սկսվեց պարտիզանական շարժում:

1992 թ. ամռանը ռազմական դրություն հայտարարվեց ԼՂՀ ողջ տարածքում: **Օգոստոսի 15-ին** ստեղծվեց **Պաշտպանության պետական կոմիտե՝ Ռոբերտ**

Քոչարյանի գլխավորությամբ: Սկսեց կարգավորվել տնտեսական վիճակը, կազմակերպվեց մարտունակ բանակ: 1993 թ. ապրիլին հայկական զորքերն ազատագրեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող *Քարվաճառի (Քեյ-բաջար)* շրջանը:

1993 թ. առաջին կիսամյակի մարտական գործողությունների եզրափակիչ փուլը *Մարտակերտ* քաղաքի ազատագրումն էր (հունիսի 28): 1993 թ. հուլիսի 23-ին հայկական ուժերին հաջողվեց թշնամուն պարտության մատնել *Աղղամի* մոտ: Աղղամի խմբավորման ջախջախումից հետո թշնամին ուժ ու միջոցներ կուտակեց Ֆիզուլիի և Ջաբրաիլի շրջաններում: Հակահարձակման անցնելով՝ ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները ջախջախեցին թշնամուն և ազատագրեցին Ֆիզուլիի (օգոստոսի 22), Ջաբրաիլի (օգոստոսի 23), Կուբաթլիի (օգոստոսի 31) և Ջանգելանի (Կովսական) (նոյեմբերի 1) շրջանները: Իսկ նույն թվականի հոկտեմբերի 24-ին մի քանի ուղղություններով սկսված հարձակման արդյունքում ձնշվեցին Հորադիզի երկաթուղային հանգույցի կրակակետերը, և ազատագրվեց Հորադիզի շրջանը (Հորադիզ քաղաքը և երկաթուղային կայարանը): Ադրբեջանական ստորաբաժանումները խուճապահար փախչում էին ռազմական գործողությունների շրջաններից՝ մեծ թվով զոհեր տալով և ռազմադաշտում թողնելով բազմաքանակ տեխնիկա:

ԼՂՀ ռազմական հաջողությունները Ադրբեջանում հանգեցրին հերթական իշխանափոխության: Ադրբեջանի նախագահ դարձավ Հ. Ալիևը: 1993 թ. դեկտեմբերի կեսերին Ադրբեջանը լայնածավալ հարձակում սկսեց ռազմաձակատի ամբողջ երկայնքով, սակայն ադրբեջանա-

Հայ ազատամարտիկները Շուշիի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու առջև. 9 մայիսի, 1992 թ.

կան բանակը համառ մարտերի ընթացքում չկարողացավ որևէ հաջողության հասնել:

1994 թ. փետրվարի 18-ին Քելբաջարի շրջանի հյուսիսային մասի և Օմարի բարձրադիր լեռնանցքի ազատագրումով, երբ մարտական գործողություններն ընթանում էին 3000 մ և ավելի բարձրլեռնային շրջաններում՝ 30° սառնամանիքի պայմաններում, ապահովվեց Մարտակերտի շրջանում ազատագրական մարտեր մղող պաշտպանական ուժերի թիկունքը:

Չկարողանալով ռազմական ուժի օգնությամբ իր օգտին լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը և հետագա խայտառակությունից խուսափելու համար՝ ադրբեջանական իշխանությունները հարկադրված էին Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդությամբ և Մինսկի խմբի օգնությամբ 1994 թ. մայիսին զինադադար խնդրել: **1994 թ. մայիսի 12-ի համաձայնագրով** հրադադար հաստատվեց: Դադարեցվեցին ռազմական գործողությունները, և սկսվեց ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման բանակցային փուլը, որը 2016 թ. դրությամբ դեռ շարունակվում է:

Արցախյան ազատամարտի արդյունքում հայոց հինավուրց Արցախը թոթափեց ադրբեջանական 70-ամյա ատելի

տիրապետությունը: Ընդ որում՝ պատերազմի ընթացքում ազատագրվեցին ոչ միայն նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքը (4,4 հազ. կմ²), այլ նաև արցախյան այն տարածքների զգալի մասը, որոնք ինքնավար մարզի կազմավորման ժամանակ (1923 թ.) ադրբեջանական «ինտերնացիոնալիստների» կողմից միտումնավոր կերպով դուրս էին թողնվել նրա սահմաններից: Այսպիսով՝ Արցախի ազատագրված տարածքն ընդհանուր առմամբ կազմում է 12 000 կմ², որն ամրագրված է ԼՂՀ Սահմանադրությամբ:

Ցավոք, պատերազմի ընթացքում հայկական կողմն ունեցավ նաև տարածքային կորուստներ: Մինչ օրս ադրբեջանական օկուպացիայի տակ են գտնվում ԼՂՀ Շահումյանի շրջանը (600 կմ²), Մարտակերտի ու Մարտունու շրջանների որոշ փոքրիկ տարածքներ, դաշտային Արցախի մի մասը և վերջապես Արծվաշենը:

Պատերազմի արդյունքում Ադրբեջանը կրեց ջախջախիչ պարտություն և ունեցավ սպառազինության և մարդկային մեծ կորուստներ:

Հաղթելով Արցախյան ազատամարտում՝ արցախահայությունը և ընդհանրապես համայն հայությունն ապացուցեցին, որ կարելի է հաղթել փոքր ուժերով՝ ունենալով աներեր հավաստ հաղթանակի նկատմամբ, ազգային միասնական կամք և գերազանց կազմակերպվածություն: Ապացուցեցին, որ հանուն պատմական արդարության, հանուն ազգային վեհ գաղափարների, հանուն իր հինավուրց հայրենիքի ոտքի կանգնած ժողովրդին անհնար է պարտության մատնել:

Հայ ժողովուրդը խորին երախտագիտությամբ և ակնածանքով է հիշում Արցախյան ազատամարտի բոլոր հերոս մասնակիցներին:

Սփյուռքահայության մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին:

Արցախյան ազատագրական պատերազմին անմասն չմնաց սփյուռքահայությունը: Նրանց օգնությունը դրսևորվեց ռազմական, տնտեսական ու բարոյական բնագավառներում: Սփյուռքի մեր հայրենակիցների ավանդը մեծ էր նաև ազատամարտիկների մարտավարական ու բարոյահոգեբանական մակարդակը բարձրացնելու առումով:

Սփյուռքահայ քաջերի մի մասը՝ ***Վիզեն Զաքարյանը, Մհեր Ջուլիաճյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Կարո Քահքեջյանը*** և այլք, զոհվեցին:

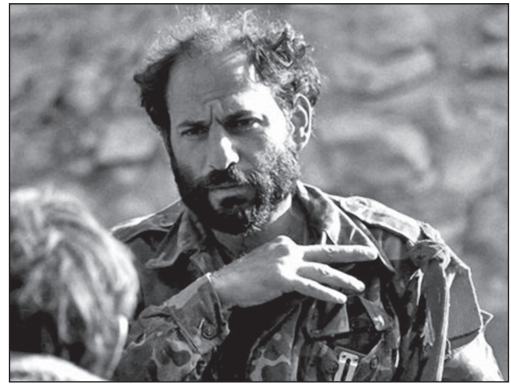
Ջոկատի քաջարի հրամանատար Կարապետ Քահքեջյանը ծնվել է Հալեպում 1962 թ.: Ավարտել է Ֆրանկֆուրտի ճարտարագիտական համալսարանը, մասնակցել Բեյրութի հայկական թաղամասի ինքնապաշտպանությանը: 1991–1993 թվականներին մասնակցել է ՀՀ Արարատի (Երասխ), Տավուշի և ԼՂՀ Ասկերանի, Մարտակերտի ու Քելքաջարի պաշտպանական մարտերին: 1992 թ. մայիսին կազմավորվեց խաշակիրների ջոկատը, որի հրամանատարն էր Քահքեջյանը: Խաշակիրների ջոկատը հաղթական մարտեր է մղել Դրեթոնում, Քելքաջարում, Ասկերանի և Մարտակերտի շրջաններում: Ջոհվել է 1993 թ. հունիսի 26-ին Մարտակերտի շրջանում:

Հայ ազատամարտի նվիրյալ, ՀՀ ազգային հերոս Մոնթե Մելքոնյանը (Ավոն) ծնվել է 1957 թ. Վայսիլիայում՝ Ֆրեզոնյի մոտ (Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ): Նա ավարտել է Բերկլիի (Կալիֆոռնիա) համալսարանի հին ասիական ժողովուրդների պատմության և հնագիտության բաժինը (1978 թ): Նույն թվականին ընդունվել է Օքսֆորդի համալսարան, սակայն չի ավարտել, մեկնել է Լիբանան, 3 տարի մասնակցել քաղաքացի-

ական պատերազմին, Բեյրութի հայկական թաղամասի պաշտպանությանը:

1990 թ. հոկտեմբերից զինվորագրվել է Արցախի պաշտպանությանը: 1991 թ. սկզբին հիմնել է «Հայրենասիրական» ջոկատը: Մոնթեն մասնակցել է ՀՀ Իջևանի, Ճամբարակի, ԼՂՀ Շահումյանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Քարվաճառի շրջանների ինքնապաշտպանությանը և ազատագրական մարտերին: 1992 թ. սեպտեմբերին, 1993 թ. դեկտեմբերի է Մարտունու ուղղությամբ մարտնչող հայկական զորամասերը: 1993 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է Մարզիլու գյուղում (Աղղամի մոտ):

Շուշիի ստանձնակի գումարտակը միավորում էր Հայաստանից, Արցախից ու Սփյուռքի տարբեր օջախներից, աշխարհի տարբեր մասերից եկած հայության քաջակորով զավակներին: Գումարտակը ձևանաչվել է լավագույններից մեկը Արցա-

Մոնթե Մելքոնյան

խի բանակի հրամանատարության կողմից:

Այսպիսով՝ հայ ժողովուրդն իր միասնության և աննկուն ոգու շնորհիվ իրեն պարտադրված պատերազմից հաղթականորեն դուրս եկավ և ազգային երկրորդ պետությունը ստեղծեց Հայաստանի ազատագրված հատվածում:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Համառոտ ներկայացրեք ԼՂՀ անկախության հռչակման և պետականության ձևավորման գործընթացը: Ինչ անհետաձգելի լուծում պահանջող խնդիրներ էին ծառայել ԼՂՀ-ի առաջ:
2. Ներկայացրեք Արցախյան ազատագրական պատերազմի սկիզբն ու ծավալումը: Ինչ նշանակություն ունեցան Շուշիի և Լաչինի հաղթական գործողությունները: Ներկայացրեք պատերազմի հետագա ընթացքն ու ավարտը: Երբ, ո՞ւմ խնդրանքով և ո՞ւմ միջնորդությամբ կնքվեց զինադադարը:
3. Ներկայացրեք Արցախյան ազատամարտի հերոսներին և նրանց սխրանքները: Ազատամարտիկներին նվիրված ի՞նչ հայրենասիրական երգեր գիտեք:
4. Ներկայացրեք սփյուռքահայերի մասնակցությունն Արցախյան ազատամարտին: Սփյուռքահայ նշանավոր ազատամարտիկներից ո՞ւմ կարող եք հիշատակել. ո՞ր կրիվներում են նրանք աչքի ընկել:

§ 2. ԼՂՀ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախյան հիմնախնդրի շուրջ քանակցային գործընթացը: Արցախյան շարժումը հենց սկզբից գրավեց միջազգային հանրության և պետություն-

ների ուշադրությունը: ԽՍՀՄ գոյության շրջանում Արցախյան շարժմանը Մոսկվայի և Բաքվի կողմից տրվող սուբյեկտիվ գնահատականները երբեմն իրենց

ազդեցությունն էին թողնում միջազգային կառույցների վրա: 1993 թ. ընթացքում ԼՂՀ-ի խնդրով ՄԱԿ-ում ընդունվել է երեք բանաձև: Այդ ուղղությամբ հիմնահարցի խաղաղ լուծման համար ՄԱԿ-ը հետազայում ևս շարունակեց իր գործունեությունը:

Զինադադարի կնքումից հետո շարունակվեց Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացը: Այն դարձավ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա 1992 թ. հունվարից, երբ ՀՀ-ն անդամակցեց ԵԱՀԿ-ին: Ադրբեջանի իշխանությունները, մերժելով Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքը և խնդրի քաղաքական կարգավորմանն ուղղված ամեն մի առաջարկ, շարունակում էին առաջ քաշել երկրամասը կրկին իրենց ենթարկելու պահանջ:

Հենց սկզբից ԵԱՀԿ ձևաչափով ստեղծվեց արցախյան հիմնախնդրի լուծման հիմնական կառույցը՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի և Ֆրանսիայի համանախագահությամբ:

Սկզբնական փուլում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բանակցություններում Հայաստանը որդեգրել էր հետևյալ սկզբունքը. «Հայաստանի Հանրապետությունը կվավերացնի յուրաքանչյուր փաստաթուղթ, որն ընդունելի կլինի Ղարաբաղի ժողովրդի համար և ստորագրված՝ ԼՂՀ ղեկավարության կողմից»: Լեռնային Ղարաբաղի հայությունն էլ բացառում է որևէ ենթակայություն Ադրբեջանին և կախվածություն նրանից: Միայն Ադրբեջան—Արցախ ուղղակի բանակցությունների միջոցով հնարավոր կդառնա սահմանել հակամարտող կողմերի փոխզիջումների շրջանակը և քննել խնդրի քաղաքական կարգավոր-

ման երկուստեք ընդունելի տարբերակ: Հակառակ սրան՝ Ադրբեջանը համառորեն չի ձանաչում ԼՂՀ-ն որպես հակամարտող կողմ:

1996 թ. վերջին ԵԱՀԿ Լիաաբոնի գազաթնաժողովում փորձ արվեց Արցախյան խնդրի լուծումը կապելու Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության հետ: Դա անընդունելի էր հայկական կողմի համար: Բանակցությունները մտան փակուղի:

Բանակցությունների նոր փուլը:

1998 թ. փետրվարի 3-ին ՀՀ-ում կատարվեց իշխանափոխություն: Մարտին ընտրվեց հանրապետության նոր նախագահ՝ Ռոբերտ Քոչարյանը: Սկսվեց դարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը: Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը, կարևորելով բանակցությունների նշանակությունը խնդրի կարգավորման հարցում, ՄԱԿ-ի 53-րդ նստաշրջանում (1998 թ.) հայտարարեց, որ բանակցություններն արդյունքի չեն հասնի, քանի դեռ գործընթացին չեն մասնակցում Արցախի ներկայացուցիչները: Ադրբեջանի ղեկավարությունը համառորեն հրաժարվում էր բանակցությունների վերսկսումից: Սակայն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների ջանքերով 1999 թ. սկսվեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների ուղղակի շփումները, որոնք շարունակվում են մինչև այժմ:

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի ղեկավարները նորանոր ուղիներ են փնտրում տարածաշրջանում կայուն վիճակ ստեղծելու, հակամարտությունը կարգավորելու համար:

Ղարաբաղյան խնդրով բանակցությունների ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունը շարունակում է պաշտպանել այն սկզբունքը, որ վերջնական համաձայնությունը կամ փաստաթուղթը

անվիճելիորեն պետք է ստանա դարաբա-
ղյան հակամարտության կարգավորման
առանցքային կողմի՝ ԼՂՀ-ի հավանու-
թյունը: ՀՀ-ի համար խնդրի կարգավոր-
ման հիմքը շարունակում են մնալ ԼՂՀ
ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ամ-
րագրումն ու դրա միջազգային ճանաչու-
մը, ԼՂՀ բնակչության անվտանգության
միջազգային երաշխիքների ապահո-
վումը:

Խնդրի լուծման ուղղությամբ որոշակի
հույսեր էին կապված 2011 թ. հունիսի 24-
ին Թաթարստանի մայրաքաղաք Կազա-
նում եռակողմ՝ Ռուսաստանի նախագահ
Դ. Մեդվեդևի, Հայաստանի նախագահ
Ս. Սարգսյանի և Ադրբեջանի նախագահ
Ի. Ալիևի հանդիպման հետ: Սակայն որևէ
համաձայնություն հիմնարար սկզբունք-
ների շուրջ Կազանում ձեռք չբերվեց, որն
էլ ի չիք դարձրեց այն ակնկալիքները, որ
կազանյան հանդիպումը կարող էր դառ-
նալ բեկումնային: Բոլոր դեպքերում բա-
նակցությունները շարունակվում են՝ հույս
ներշնչելով, որ դրանք կարող են երկուս-
տեք ընդունելի տարբերակների հան-
գեցնել, և հակառակորդ կողմը ի վերջո
կհասկանա, որ ինքը որևէ իրավունք չունի
Ղարաբաղի նկատմամբ:

Ադրբեջանի կողմից հրադադարի
պարբերական խախտումները, սադրիչ

գործողությունները Արցախի հետ շփման
գծում և Հայաստանի հետ սահմանին
լրջորեն վնասեցին ոչ միայն Լեռնային
Ղարաբաղի հիմնահարցի շուրջ բանակ-
ցային գործընթացին, այլև վտանգեցին
տարածաշրջանային անվտանգությունն
ու կայունությունը: Բանակցային գործըն-
թացին լրջագույն վնաս հասցրեցին ադր-
բեջանա-հունգարական տիրահոշակ
գործարքի արդյունքում ադրբեջանցի
մարդասպան Սաֆարովի ազատ արձա-
կումն ու հերոսացումը: Այդ սադրիչ քայլին
միջազգային հանրության բացասական
արձագանքը և դատապարտումը վկայե-
ցին Ադրբեջանի ղեկավարության որդեգ-
րած ուղեգծի սնանկության ու անհեռան-
կարայնության մասին:

2016 թ. ապրիլի սկզբին իր արկա-
ծախնդրական գործողություններով
Ադրբեջանը հարված հասցրեց տարա-
ծաշրջանային անվտանգությանն ու կա-
յունությանը:

Ապրիլյան քառօրյա պատերազմից
հետո ՀՀ-ն հստակորեն հայտնել է իր
դիրքորոշումը՝ պատերազմի վերսկսման
դեպքում ոչ միայն Ադրբեջանին արժանի
հակահարված կհասցնի, այլև կճանաչի
Արցախի Հանրապետության (ԼՂՀ) ան-
կախությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորմամբ միջազգային ճոր կառույցներն են զբաղ-
վում:
2. Ներկայացրե՞ք հակամարտող կողմերի տեսակետները հարցի կարգավորման վե-
րաբերյալ:
3. Ո՞րն է ՀՀ տեսակետը հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ: Ձեր կարծիքով
ինչպիսին պետք է լինի հիմնախնդրի լուծումը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1920–1939 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1920–1939 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔ—ՍՓՅՈՒՌՔ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սփյուռքի առաջացումը: Յեղասպանությունից փրկված հայությունը, զրկվելով իր բնօրրանում ապրելու հնարավորությունից, սփռվեց աշխարհի տարբեր երկրներում՝ կազմավորելով հայկական Սփյուռքը: Հայ գաղթականներն առաջին հերթին ձգտում էին հաստատվելու այն երկրներում, որտեղ կային հայկական գաղթավայրեր՝ ակնկալելով իրենց ազգակիցների օժանդակությունը: Հետագայում հայկական համայնքներ ձևավորվեցին նաև այլ երկրներում (ներկայումս՝ շուրջ 50 երկրներում):

1920–ական թվականների սկզբին ամենամարդաշատ հայկական գաղթօջախները Սիրիայում և Լիբանանում էին, որտեղ արաբ ժողովրդի բարեկամական վերաբերմունքի շնորհիվ ապաստան գտան հարյուրհազարավոր հայեր:

Խոշոր գաղթօջախ ձևավորվեց Ամերիկայում (ԱՄՆ և Կանադա)՝ շուրջ 130 հազար հայերով: Հայաշատ էին Բալկանյան երկրները՝ Բուլղարիան, Ռումինիան և Հունաստանը: Զգալի թվով հայեր հաստատվեցին Ֆրանսիայում, ինչպես նաև Աֆրիկայի և Ասիայի տարբեր երկրներում: Միայն Իրանում հաշվվում էր մոտ 100 հազար հայ: Թուրքիայում ապրող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից մնացել էր 280 հազարը, որի կեսից ավելին Կ. Պոլսում էր:

Արևմտահայ գաղթականության մի զգալի հատված ապաստանեց Ռուսաստանում: Շուրջ 600 հազար գաղթականներ էին հանգրվանել Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հյուսիսային Կովկասում:

Սփյուռքի ձևավորման գործընթացը տևեց շուրջ մեկուկես տասնամյակ՝ ուղեկցվելով բազում դժվարություններով: Հայկական գաղթօջախներում բնակչության սոցիալ–տնտեսական պայմանները շատ ծանր էին: Նրանց մեծ մասը չունեի մասնագիտական որակավորում, չգիտեր տեղական լեզուները և հարկադրված կատարում էր բարձր որակավորում չպահանջող ու ցածր վարձատրվող ծանր աշխատանք:

Հատկապես կարևոր դեր խաղացին հայրենակցական և բարեգործական միությունները: 1906 թվականին կազմակերպված Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ) նյութական մեծ օժանդակություն ցուցաբերեց արևմտահայ գաղթականներին, Սփյուռքի կրթական գործին, հայրենադարձության կազմակերպմանը, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական և մշակութային զարգացմանը: 1910 թվականից սկսեց գործել **Հայ օգնության միությունը (ՀՕՄ):**

Սփյուռքում հայապահպանության համար կարևոր դեր ունեցավ Հայ առաքելական

եկեղեցին: Նա միավորող և համախմբող ուժ էր: Դրա համար էլ հայ համայնքային կյանքի կազմակերպումն անհրաժեշտաբար ուղեկցվում էր եկեղեցիների կառուցումով: Որպես կանոն՝ համայնքները կազմակերպվում էին եկեղեցու շուրջը, որը իշխանությունների կողմից ճանաչվում էր իբրև համայնքի ղեկավար մարմին:

Հայապահպանության և Հայ դատի լուծման գործում զգալի դեր էին խաղում հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ), Հնչակյան կուսակցությունը (ՍԴՀԿ) և Ռամկավար ազատական կուսակցությունը (ՌԱԿ): Սփյուռքում գործող կուսակցությունների միջև ընթանում էր նաև քաղաքական պայքար:

Այնուամենայնիվ, ավանդական կուսակցությունները, քննադատելով հանդերձ Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը, Խորհրդային Հայաստանը համարում էին հայության հայրենիքը, փորձում նպաստ բերել նրա բարգավաճմանը:

Հայկական հարցը և սփյուռքահայությունը: Սփյուռքահայության բոլոր խավերն ուշադրությամբ և մեծ հույսերով էին հետևում այն միջազգային համաժողովներին, որտեղ քննարկվում էր Հայկական հարցը: Խորհրդային իշխանությունը 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով, ըստ էության, հրաժարվեց Հայկական հարցից: Համազգային այդ խնդրի ամբողջ ծանրությունն իր վրա վերցրեց Սփյուռքը: Դիվանագիտական պայքարը շարունակում էին Ազգային պատվիրակությունը՝ Պ. Նուբարի, ապա՝ Գ. Նորատունկյանի գլխավորությամբ, և տակավին իր գոյությունը շարունակող նախկին Հայաստանի Հանրապետու-

թյան պատվիրակությունը՝ Ա. Ահարոնյանի նախագահությամբ:

Հայկական պատվիրակությունները մասնակցեցին մեծ պետությունների *Լոնդոնի կոնֆերանսին* (1921 թ. փետրվարի 21 — մարտի 14): Այստեղ Սևրի պայմանագիրը ստորագրած երկրները փաստորեն գործնականում հրաժարվեցին իրենց ստորագրություններից և վերանայեցին մոտեցումները Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ:

Լոնդոնում Կ. Պոլսի և Անկարայի թուրքական միացյալ պատվիրակությունը պահանջեց Թուրքիային վերադարձնել Կիլիկիան և հրաժարվել Սևրի պայմանագրից: Հայկական պատվիրակությունները պահանջում էին կատարել Սևրի պայմանագիրը և Կիլիկիային տրամադրել ինքնավարություն: Կոնֆերանսն այդ հարցում որոշման չհանգեց: Իսկ 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում Թուրքիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված համաձայնագրով ֆրանսիական կառավարությունը Կիլիկիան հանձնեց թուրքերին:

Լոնդոնի կոնֆերանսում, ինչպես նաև հետագա մի շարք միջազգային դիվանագիտական հանդիպումներում հայկական պետության վերականգնման փոխարեն նշվում էր Թուրքիայի որևէ տարածքում, մասնավորաբար Կիլիկիայում կամ հյուսիսարևելյան վիլայեթներում գաղթական հայերին բնակվելու հնարավորություն տալու մասին: Դրա վերաբերյալ որոշում ընդունվեց նաև Ազգերի լիգայում (1921 թ. սեպտեմբերի 21–22), համաձայն որի՝ հայերի համար պետք է ստեղծվեր «*ազգային օջախ*»:

Վերջին անգամ Հայկական հարցը քննարկվեց *Լոզանի կոնֆերանսում* (1922 թ. նոյեմբերի 20 — 1923 թ. հուլիսի 24): Լոզան ժամանած ՀՀ պատվի-

րակությանը թույլ չտվեցին մասնակցել կոնֆերանսին: Այն միացավ Ազգային պատվիրակությանը՝ Գ. Նորատունկյանի գլխավորությամբ, որն էլ ներկայացրեց հայերի պահանջները: Հենց այստեղ էլ փաստորեն Սևրի պայմանագրի փոխարեն քննարկվեց միայն «ազգային օջախի» ստեղծման հարցը: Սակայն թուրքական պատվիրակության նախագահ, արտգործնախարար Իսմեթ փաշան մերժեց Թուրքիայում հայերի «ազգային օջախ» ստեղծելու առաջարկը՝ ասելով, որ հայերի հողային պահանջներն արդեն լուծված են Արևելյան Հայաստանում:

Դրանից հետո Հայկական հարցն առժամանակ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա չդարձավ: Այն փոխարինվեց հայ գաղթականությանը որևէ կերպ բնակեցնելու և օգնություն ցույց տալու հարցով: Խորհրդային իշխանության տարիներին Հայ դատի և պահանջատիրության խնդիրներով հիմնականում զբաղվում էր Սփյուռքը, որովհետև Խորհրդային Հայաստանը զրկված էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից:

Խորհրդային Հայաստան— Սփյուռք հարաբերությունները:

Սփյուռքի կենսունակության հիմնական գրավականը մայր հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդումն էր, որոնք սկզբնավորվել էին Սփյուռքի ձևավորման առաջին իսկ տարիներին: Սփյուռքի հետ կապերի ամրապնդման գործը փոխանցվեց Խորհրդային Հայաստանին: Այդ նպատակով 1920–1930–ական թվականներին մեծ ջանքեր գործադրեցին Սփյուռքի և Հայաստանի մշակութային գործիչները (Հ. Թումանյան, Ե. Չարենց, Ա. Իսահակյան, Ա. Չոպանյան, Ե. Օտյան և ուրիշներ):

Հայրենիք—Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում մեծ դեր խաղաց **1921 թ. սեպտեմբերին** ստեղծված **Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ)**, որը մասնաձյուղեր ուներ բոլոր հայաշատ գաղթօջախներում: ՀՕԿ–ի խնդիրն էր կապեր հաստատել սփյուռքահայության հետ, նրանց համախմբել Խորհրդային Հայաստանի շուրջը, օգնել հայրենիքի տնտեսական զարգացմանը, իրականացնել հայրենադարձություն: ՀՕԿ–ը օգտագործվեց նաև հակախորհրդային ուժերի, հատկապես ՀՅԴ–ի դեմ պայքարելու համար:

1920–ական թվականների սկզբին ՀՕԿ–ը Սփյուռքում ուներ 200 մասնաձյուղ՝ 10 հազար անդամներով: Նրանք մեծ օգնություն ցուցաբերեցին Հայաստանին: Իր հերթին ՀՕԿ–ը Սփյուռք էր ուղարկում գրականություն, կինոժապավեններ, գիտաքարոզչական այլ նյութեր:

ՀՕԿ–ի վարչության առաջին նախագահը Հ. Թումանյանն էր: Նրա գլխավորած պատվիրակությունը մեկնեց Կ. Պոլիս: 1924 թ. Եվրոպայի գաղթօջախներում եղավ ՀՕԿ–ի կենտրոնական վարչության նախագահ Ա. Երզնկյանի գլխավորած պատվիրակությունը: Զգալի գումար հավաքվեց Խորհրդային Հայաստանի վերաշինության համար: Ամերիկայում Անդրանիկը պատվիրակությանը նվիրեց իր սուրը՝ այն Հայաստանի պատմության պետական թանգարան հանձնելու համար:

ՀՕԿ–ը երկարատև գործունեություն չունեցավ: 1930–ական թթ. քաղաքական բռնաճնշումների շրջանում նրա ղեկավարները որակվեցին որպես «ժողովրդի թշնամիներ, լրտեսներ ու դիվերսանտներ»: 1937 թ. վերջին ընդունված որոշմամբ ՀՕԿ–ը վերացվեց:

1920-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանին շարունակում էր մեծ օգնություն ցույց տալ նաև Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեն (Ամերկոմը): Վերջինս Հայաստանում պահում էր որբանոցներ, հիվանդանոցներ, դպրոցներ: 1928 թ. Խորհրդային իշխանությունները որոշում կայացրին մեկ տարվա ընթացքում Ամերկոմը փակելու մասին:

«Ազգային օջախի» հարցը Լոզանի կոնֆերանսում տապալելուց հետո մեծ տերությունները հայ գաղթականների վերաբնակեցման հարցը հանձնեցին Ազգերի լիգային: 1924 թ. հարցի ուսումնասիրությունը հանձնարարվեց նորվեգացի հայտնի բևեռախույզ, մեծ մարդասեր *Ֆրիտյոֆ Նանսենին*: Նա 1925 թ. հունիսին եղավ Խորհրդային Հայաստանում, որտեղ ծանոթացավ երկրի ու ժողովրդի վիճակին: Այնուհետև Նանսենը գրեց «Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը» գիրքը, որի գերմաներեն հրատարակությունը կրում է «Խաբված ժողովուրդ» վերնագիրը:

Ֆ. Նանսենի ջանքերն ապարդյուն անցան: Նա հարկադրված դիմեց Ազգերի լիգային՝ վերջնական որոշում կայացնելու համար: 1929 թ. սեպտեմբերի 1-ի որոշումով իննամյա ձգձգումից հետո հարցը հանվեց օրակարգից: Պատահական չեն Ֆ. Նանսենի հետևյալ խոսքերը. «Վայ հայերին, որ երբևէ ներքաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ: Ավելի լավ կլիներ, եթե *Հայաստան* անունը երբեք արտասանված չլիներ եվրոպական որևէ դիվանագետի կողմից»: Սակայն մեծ հումանիստի ջանքերով հարյուրհազարավոր տարագիր հայեր ստացան այսպես կոչված «Նանսենյան անձնագիր»,

ինչը բնակվելու և աշխատելու իրավունք տվեց նրանց:

Սիյուռքահայերի հայրենադարձությունը: Խորհրդային Հայաստանն իր գոյության առաջին իսկ տարիներից վարում էր տարբեր երկրներում ցրված հայությանը Հայաստան տեղափոխելու քաղաքականություն: 1920-ական թթ. սկսած՝ տնտեսական ծանր պայմաններում գտնվող հազարավոր հայեր վերադարձան հայրենիք:

Հայրենադարձությունն սկսվել էր դեռևս Հայաստանի առաջին հանրապետության օրոք: Հայկական պետականության վերականգնումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց սիյուռքահայության կողմից: Հայաստան եկան գիտնականներ, բարձրորակ մասնագետներ, ռուսական բանակի հայազգի սպաներ ու մասնակցեցին հայրենիքի վերաշինությանը:

1921 թ. դեկտեմբերին Միջագետքի (Իրաք) բրիտանական իշխանություններն այնտեղի հատուկ ձամբարներում ապաստանած հայ գաղթականների առաջին խումբը (շուրջ 3 հազար մարդ, հիմնականում՝ վասպուրականցիներ) նավերով տեղափոխեցին Բաթում, այնտեղից՝ Հայաստան: 1922 թ. հունվարի 10-ին Բաթում ժամանեց Միջագետքում ապաստանած հայերի երկրորդ՝ ևս 3-հազարանոց խումբը: Սկիզբ դրվեց հայրենադարձությանը, որն ընդհատումներով շարունակվեց հետագայում:

Հայաստան ներգաղթեցին Սիրիայից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Թուրքիայից և բազմաթիվ այլ երկրներից: **1921-1936 թթ. ներգաղթածների ընդհանուր թիվը ավելի քան 42 հազար էր:**

Հայրենադարձության կազմակերպման գործում մեծ դեր խաղացին հայրենակցական կազմակերպությունները:

Նրանք միջոցներ տրամադրեցին ներգաղթողների համար նոր ավաններ ու գյուղեր կառուցելու նպատակով: Դրանց մի մասը (*Նոր Արաբկիր, Նոր Բուքանիս, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մարաշ, Նուբարաշեն*) հետագայում ներառվեց Երևանի վարչական տարածքի մեջ: Մայր հայրենիքում Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի անունների վերակենդանացումը հարգանքի տուրք էր Ցեղասպանության ենթարկվածների հիշատակին, ծննդավայրի, հայրենի հողի կարոտի փարատման փորձ էր ու վերադարձի ակնկալիք:

1930-ական թթ. երկրորդ կեսին խորհրդային երկրում ծավալված քաղա-

քական բռնաճնշումները, Հայաստանում ՀՕԿ-ի և ՀԲԸՄ-ի գործունեության արգելումը վերջ դրեցին Սփյուռքի հետ առանց այն էլ խիստ սահմանափակ հարաբերություններին, և հայրենադարձությունն ընդհատվեց: Խորհրդային երկրում հաստատված շատ հայրենադարձներ ենթարկվեցին բռնությունների, նրանց նկատմամբ եղան նաև խտրական վերաբերմունքի դրսևորումներ:

Սփյուռքի հետ հարաբերությունները մասնակիորեն վերականգնվեցին միայն Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին՝ հակաֆաշիստական ընդհանուր ձապատի ստեղծման ընթացքում:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

Ս. ՏԵՐ-ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆԻ՝ 1931 Թ. ՓԱՐԻԶԻ «ՄԵՐ ՈՒՂԻՆ» ԹԵՐԹՈՒՄ ԱՐԱՇ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Բոլոր հայ աշխատավորները պետք է գիտենան, որ ներգաղթի խնդրում մենք պետք է դեկավարվենք դասակարգային սկզբունքով, այսինքն՝ պիտի ներգրավենք միմիայն աշխատավոր տարրեր՝ բանվորներ ու գյուղացիներ»:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք, թե երբ և ինչ պատմական պայմաններում է առաջացել հայկական Սփյուռքը: Ո՞ր երկրներում ձևավորվեցին խոշոր հայկական համայնքներ: Ի՞նչ պայմաններում էին ապրում սփյուռքահայերը և ի՞նչ խնդիրների առջև կանգնեցին:
2. Ներկայացրե՛ք Հայոց եկեղեցու և ազգային քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների դերը հայապահպանության գործում:
3. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո ո՞ւմ բաժին ընկավ Հայկական հարցի լուծման համար պայքարի շարունակումը: Ի՞նչո՞ւ Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսներում Անտանտի տերությունները վերանայեցին իրենց մտտեցումները Հայկական հարցի նկատմամբ: Ի՞նչ է «ազգային օջախը»:
4. Ներկայացրե՛ք հայրենիք—Սփյուռք կապերի ձևավորումն ու ամրապնդումը 1920-ական թթ.: Վերհանե՛ք ՀՕԿ-ի դերը այդ կապերի ամրապնդման գործում: Պատրաստե՛ք զեկույց Ֆ. Նանսենի հայանպաստ գործունեության վերաբերյալ:
5. Ի՞նչո՞ւ խորհրդային պետությունը կազմակերպեց հայերի հայրենադարձությունը: Որքան՞ հայ ներգաղթեց Հայաստան 1921–1936 թթ.: Ի՞նչ դեր խաղացին հայրենակցական միությունները: Որո՞նք էին հայրենադարձության գործընթացի ընդհատման պատճառները:

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1945–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ

1946–1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձությունը: Երկրորդ աշխարհամարտում տարած հաղթանակը սփյուռքահայության շրջանում բարձրացրել էր Խորհրդային Միության, այդ թվում նաև Խորհրդային Հայաստանի հեղինակությունը: Վստահության աճն ուներ նաև այլ պատճառ՝ հայկական հողերը Թուրքիայից վերցնելու և Հայաստանին միացնելու պահանջը: Նման պայմաններում շեշտակի աճեց Հայաստան ներգաղթելու ցանկությունը:

Աշխարհի տարբեր երկրներում ապաստանած հայերը դիմում էին ՀԽՍՀ իշխանություններին՝ Հայաստան ներգաղթելու ցանկությամբ: ԽՍՀՄ կառավարությունը **1945 թ. նոյեմբերի 21–ին** որոշում ընդունեց սփյուռքահայության ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան իրականացնելու մասին: Հանրապետության կառավարությանն առընթեր կազմակերպվեց **Արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման կոմիտե:**

Սփյուռքի գրեթե բոլոր համայնքներում կազմակերպվեցին հայրենադարձությանը նպաստող հանձնաժողովներ: ԽՍՀՄ արտասահմանյան ներկայացուցչությունների և Սփյուռքի հայկական կոմիտեների տվյալներով ներգաղթելու համար ցուցակագրվել էր 360 հազար մարդ:

Հայրենադարձության խնդրին փոքրինչ այլ մոտեցում ուներ դաշնակցությունը: Չմերժելով հայրենադարձության կարևորությունը՝ կուսակցությունը նաև տագնապում էր, որ զանգվածային ներգաղթը կարող է վնասել խոշոր և կայացած գաղթօջախներին: Նման մոտեցումը պայմանավորված էր մի քանի հանգամանք-

ներով. նախ Խորհրդային Հայաստանը զրկված էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու հնարավորությունից, իսկ ԽՍՀՄ–ը մտադիր չէր հանդես գալու Հայկական հարցի լուծման օգտին, ուստի Հայ դատի, հայ պահանջատիրության միակ արձարձողը մնում էր սփյուռքահայությունը: Ներգաղթի հետևանքով գաղթօջախների թուլացումը, ըստ դաշնակցականների, կվտանգեր հայության համար առաջնային այդ խնդիրների կենսագործումը: Մյուս կարևոր հանգամանքը ԽՍՀՄ–ում մոլեգնող ստալինյան բռնատիրությունն էր:

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում և Խորհրդային Հայաստանում ձեռնարկված միջոցառումները հնարավորություն ընձեռեցին 1946 թ. ամռանն ընդունելու հայրենադարձների առաջին քարավանը: **1946 թ. հունիսի 23–ին** հայրենադարձների առաջին խումբը «Տրանսիլվանիա» շոգենավով դուրս եկավ Բեյրութի նավահանգստից և չորս օր անց ժամանեց Բաթում: Այստեղից գնացքով նրանց տեղափոխեցին Երևան: Հայրենադարձությունը շարունակվեց մինչև հոկտեմբեր: 1946 թ. Լիբանանից, Իրանից, Սիրիայից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից Հայաստան ժամանեց մոտ 51 հազար մարդ:

ԽՍՀՄ կառավարության որոշմամբ 1947 թ. Խորհրդային Հայաստան պետք է ներգաղթեին ևս շուրջ 63 հազար սփյուռքահայեր, սակայն մի շարք պատճառներով հանրապետությունը կարողացավ ընդունել միայն 25 հազար մարդու, իսկ 1948 թ. ներգաղթեց 10 հազար մարդ:

Հետպատերազմյան շրջանում սկսված սառը պատերազմը, տնտեսական դժվարությունները, ԽՍՀՄ-ի ամբողջատիրական համակարգի նոր բացասական դրսևորումները սփյուռքահայերի հայրենադարձության կասեցման պատճառ դարձան: 1948 թ. սեպտեմբերի 14-ին եղավ ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը՝ սփյուռքահայերի ներգաղթը դադարեցնելու մասին:

Այսպիսով՝ 1946–1948 թթ. ընթացքում աշխարհի 12 երկրներից հայրենադարձված հայերի ընդհանուր թիվը կազմեց շուրջ 90 հազար մարդ: Մեծ հայրենադարձությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ ՀԽՍՀ ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավման համար:

1950–1980–ական թվականների հայրենադարձությունը: 1949 թ. օգոստոսին ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեն դադարեցրեց իր գործունեությունը: Չնայած այդ հանգամանքին՝ սփյուռքահայությունը շարունակում էր դիմումներ հղել ՀԽՍՀ կառավարությանը՝ խնդրելով թույլատրել ներգաղթը հանրապետություն: Դիմողների թիվը սկսեց աճել Ստալինի մահից հետո: Թեև 1950–ական թվականների ընթացքում չհաջողվեց կազմակերպել զանգվածային նոր հայրենադարձություն, բայց տարբեր երկրներից անհատական կարգով Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց շուրջ 4 հազար սփյուռքահայ:

Սփյուռքահայության ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան շարունակվեց հաջորդ երկու տասնամյակների ընթացքում: 1962–1982 թթ. անհատական կարգով, առանձին խմբերով Հայաստան ներգաղթեց մոտ 32 հազար մարդ աշխարհի 30 երկրներից:

Հետագա տարիներին հայրենադարձությունը չշարունակվեց, ծայր առավ հակառակ գործընթացը: Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրդապատճառներով հայրենադարձների մի մասը և նրանց հարազատները հեռացան Հայաստանից:

Սփյուռքահայ կենտրոնները: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո սփյուռքահայության խոշոր կենտրոններ էին Լիբանանի, Իրանի, Սիրիայի, Իրաքի, Եգիպտոսի, ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Ֆրանսիայի հայկական գաղթօջախները: Մեծ թվով հայեր ապրում էին Արգենտինայում, Բրազիլիայում, Բալկանյան և այլ երկրներում:

Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած մի քանի տասնամյակների ընթացքում ձևավորվեցին նոր հայաշատ գաղթօջախներ, մասնավորապես Ավստրալիայում, Կանադայում, Շվեդիայում:

Արևմուտքի երկրներում հաստատված տարագիր հայության նոր սերունդները մեծ մասամբ կարողացան ձեռքագատվել գաղթական լինելու բարդությից:

Ի տարբերություն գաղթական առաջին սերնդի՝ նոր սերունդը, տիրապետելով երկրի լեզվին, ստանալով կրթություն և մասնագիտություն, արագորեն հարմարվում էր տվյալ ժողովրդի նիստուկացին, դառնում հասարակության լիիրավ անդամ: Արևմուտքի երկրների հայերի՝ որպես հասարակության արժանապատիվ քաղաքացիների ինքնահաստատմանը նպաստեց նաև այն, որ նրանք արիաբար մարտնչեցին ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մղված պատերազմում:

Արևմուտքի պետություններում մեծացած ու կրթություն ստացած հայերը ներգրավված էին այդ երկրների սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ոլորտներում: Նշված հաջողություններով հանդերձ՝

Արևմուտքի երկրներում վտանգվում էր հայության ազգային ինքնությունը: Բնիկ ժողովուրդների կենսառճի և սոցիալ-մշակութային արժեքների որդեգրումը սահմանափակում էր հայ ազգային ավանդական մշակույթի դրսևորումները: Հատկապես երիտասարդության մեծամասնությունը լավագույն դեպքում սկսեց տիրապետել խոսակցական հայերենին: Ազգային ինքնության պահպանումը դժվարացավ այլազգիների հետ հայերի ամուսնության մշտական աճի պատճառով:

Արևմուտքի երկրների հայությունն աշխուժացում ապրեց, երբ 1960-ական թթ. սկսվեց հայերի նոր հոսք Արևելքի երկրներից, իսկ 1980-ական թթ. վերջից՝ նաև Հայաստանից: Նորեկների նախաձեռնության և ջանքերի շնորհիվ սկսեցին ավելի արդյունավետ գործել համայնքային կազմակերպությունները: Բայց ցավալի էր, որ Արևմուտքի հայկական գաղթօջախների հետագա ամրապնդումը տեղի էր ունենում հայրենիքից և Արևելքի ավանդական համայնքներից արտագաղթի հաշվին:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո էլ Իրանի, Սիրիայի, Լիբանանի հայ համայնքները շարունակում էին մնալ սփյուռքահայ կարևոր կենտրոններ: Արևելքի երկրներում ապրող հայերի շրջանում զգալիորեն աճեց բարձրակարգ մասնագետների, ծառայողների, գործարանատերերի, առևտրականների թիվը: Լիբանանում տնտեսական վերելքի շրջանում՝ 1960-ական թվականներին, հայերին էր պատկանում երկրի խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների 18 %-ը և մանր արհեստավորական ձեռնարկությունների 43 %-ը: Երկար ժամանակ զգալի էր հայ կապիտալի տեսակարար կշիռը Իրանի տնտեսության մեջ: Այդ

երկու երկրներում հայ ազգաբնակչությունը ճանաչված է որպես ազգային-կրոնական համայնք, ուստի ներկայացուցիչներ ունի օրենսդիր և գործադիր մարմիններում:

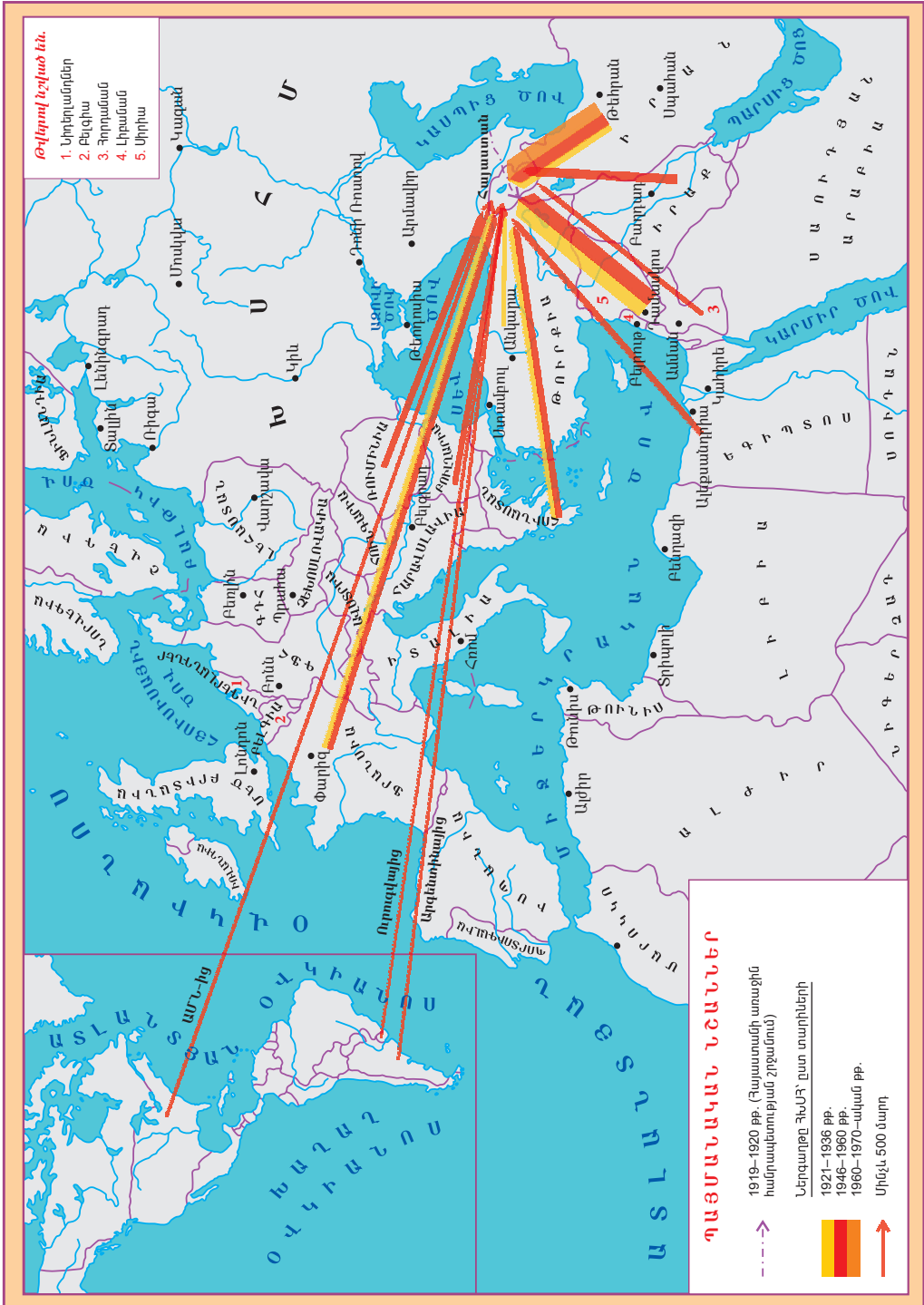
Արևելքի երկրներում հայկական համայնքներն ավելի քիչ են ենթարկված ազգային ինքնությունը կորցնելու վտանգին: Ապրելով մահմեդական երկրներում՝ նրանք իրենց կրոնի, մշակույթի, արելակերպի, ազգային հոգեբանության առանձնահատկություններն ավելի աչալուրջ են պահպանում:

Սփյուռքահայության տեղաշարժերը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկսվեց սփյուռքահայերի տեղաշարժերի նոր շրջանը: Միայն 1947-1951 թթ. ԱՄՆ տեղափոխվեցին շուրջ 4,5 հազար հայեր, հիմնականում հայ ռազմագերիներ՝ ԽՍՀՄ նախկին քաղաքացիներ, որոնք, հայրենիք վերադառնալով, կհայտնվեին ստալինյան ճամբարներում: Զգալի թվով հայեր ստիպված էին հեռանալ Արևելյան Եվրոպայի երկրներից (Բուլղարիա, Ռումինիա), որտեղ հաստատվել էին կոմունիստական վարչակարգեր: Նրանք համալրեցին ԱՄՆ-ի, Ավստրալիայի, Կանադայի հայկական գաղթօջախները:

Պատերազմին հաջորդած տասնամյակներում ռազմաքաղաքական անկայուն վիճակի, գործազրկության և այլ պատճառներով շարունակվում էին սփյուռքահայության նոր զանգվածային տեղաշարժերը:

1950-ական թվականների տեղաշարժերը պայմանավորված էին Եգիպտոսում սկսված հեղափոխությամբ, արաբա-իսրայելական պատերազմով: 1960-1980-ական թվականների տեղաշարժերը հետևանք էին արաբա-իսրայելական նոր

ՍՓՈՒՌ-ԲԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

պատերազմների, Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական կռիվների, Իրանում իսլամական հեղափոխության և իրաքա-իրանյան պատերազմի: 1974 թ. Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի հյուսիսային մասի բռնազավթումն այնտեղ բնակվող հայության մի մասի արտագաղթի պատճառ դարձավ: Կիպրոսահայերի մի մասը հաստատվեց Ֆրանսիայում, Կանադայում, Անգլիայում, ԱՄՆ-ում, իսկ մյուսները՝

Շվեդիայում, Շվեյցարիայում, Գերմանիայում:

1988–1990 թթ. Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից կազմակերպված կոտորածների ու բռնի տեղահանությունների հետևանքով շուրջ 400 հազար հայեր հեռացան այդ հանրապետությունից: Նրանց մի մասը հաստատվեց Հայաստանում, մյուսները՝ Ռուսաստանում և այլ երկրներում:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Որո՞նք էին Երկրորդ աշխարհամարտից հետո հայերի զանգվածային հայրենադարձության պատճառները: Ե՞րբ սկսվեց և որքան տևեց զանգվածային ներգաղթը: Ի՞նչ մոտեցում ուներ դաշնակցությունն այդ հարցում: Որքան հայ և ո՞ր երկրներից ներգաղթեց Խորհրդային Հայաստան: Ի՞նչո՞ւ կասեցվեց հայրենադարձությունը:
2. Ի՞նչ պայմաններում վերսկսվեց հայերի ներգաղթը հայրենիք: Ներկայացրե՞ք 1950–1980–ական թթ. ներգաղթի արդյունքները:
3. Ցոյց տվե՞ք Արևմուտքի և Արևելքի երկրների սփյուռքահայ կենտրոնների վիճակը սառը պատերազմի շրջանում:
4. Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ի՞նչ տեղաշարժեր եղան հայկական համայնքներում, նշե՞ք դրանց պատճառները:

§ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ: ՀԱՅՐԵՆԻՔ—ՍՓՅՈՒՌՔ ԿԱՊԵՐԸ

Հասարակական–քաղաքական կյանքը: Սփյուռքահայ համայնքներում գործող ազգային կազմակերպություններից շատերը համահայկական կառույցներ են: Դրանցից իր բացառիկ նշանակությամբ առանձնանում է **Հայ սուսթեյնլան եկեղեցին:** Սփյուռքահայության մեծ մասը Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ է: Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում՝ սառը պատերազմի տարիներին, քաղաքական, գաղափարական առձակատումից չկարողացան խուսափել նաև Սփյուռքի հոգևոր–եկեղեցական կառույցները: Արդյունքում որոշ թեմեր ԱՄՆ-ում, Հունաստանում, Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում 1956 թ. հրաժարվեցին

ճանաչելուց Ս. Էջմիածնի հոգևոր գերագույն իշխանությունը և ենթարկվեցին Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը, որի կենտրոնն Անթիլիասն է (Լիբանան): Սփյուռքի համայնքների մեծ մասում գործում են նաև հայ կաթողիկե (կաթոլիկ) և ավետարանական եկեղեցիները:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում սփյուռքահայության հասարակական–քաղաքական կյանքում շարունակում են զգալի դեր կատարել ավանդական երեք կուսակցությունները՝ **դաշնակցությունը, ռամկավարները և հնչակյանները:** Հայության համար բախտորոշ պահերին, օրինակ՝ 1970–ական թվականների Լիբանանյան ճգնաժամի

ժամանակ, նրանք համախմբվում են ու գործում միասնաբար:

Պատերազմից հետո Սփյուռքում իր բազմաթիվ մասնաճյուղերով արդյունավետ գործունեություն էր ծավալել Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը, որի կենտրոնը 1939 թվականից դարձավ Նյու Յորքը: Բարեգործական միությունը շոշափելի ֆինանսական միջոցներով 1946–1947 թթ. օժանդակեց հայրենադարձության գործին: Միությունն այդ ժամանակ աշխարհի 20 երկրներում ուներ 185 մասնաճյուղ, շուրջ 30 հազար անդամ:

Հայ օգնության միությունը, պատերազմի ընթացքում համագործակցելով միջազգային Կարմիր խաչի հետ, զգալի օգնություն ցուցաբերեց հակահիտլերյան խմբավորման երկրների քաղաքացիներին և ռազմագերիներին: 1960–ական թվականներից ՀՕՄ–ը հատուկ ուշադրության արժանացրեց դպրոցաշինության կազմակերպման գործը:

Սփյուռքահայության պայքարը Հայ դատի համար պատերազմի ավարտական փուլում: Պատերազմի ավարտական փուլում սփյուռքահայության մեծ մասը Հայկական հարցի արդարացի լուծման գործում որոշակի հույսեր էր կապում ԽՍՀՄ–ի հաղթանակի հետ: Տարբեր երկրներում կազմակերպվել էին ազգային խորհուրդներ, որոնց խնդիրն էր բոլոր միջոցներով օժանդակել ֆաշիզմի դեմ պայքարող երկրների հաղթանակին: Այդ կազմակերպությունները սկսեցին քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքները միացվեն Խորհրդային Հայաստանին: Սփյուռքահայությանը զգալի հույսեր ներշնչեց **1945 թ. մարտի 19–ին** խորհրդա–թուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմա-

նագրի դադարեցման մասին ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը:

Սփյուռքահայ կազմակերպությունները հատկապես մեծ հույսեր էին կապում 1945 թ. ապրիլին Սան Ֆրանցիսկոյում գումարվող՝ **Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ)** անդրանիկ կոնֆերանսի աշխատանքների հետ: Հայկական հարցի արդարացի լուծման խնդրանքով կոնֆերանսի մասնակիցներին հուշագրեր ներկայացրին **Հայկական ազգային կոմիտեն (ղեկավար՝ Ս. Վրացյան)** և **Ամերիկայի Հայկական ազգային խորհուրդը**: Մայիսի 28–ին ՀՀ նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանյանը դիմեց Ստալինին, Թրումանին, Չերչիլին և խնդրեց ջանքեր գործադրել հայ ժողովրդին հուզող հարցը լուծելու համար:

Հայկական Սփյուռքն անհամբեր սպասում էր տերությունների ղեկավարների Պոտսդամի կոնֆերանսի գումարմանը: Ամերիկայի Հայկական ազգային խորհուրդը **հուլիսի 19–ին** հեռագիր ուղարկեց երեք տերությունների ղեկավարներին Հայկական հարցը կոնֆերանսի օրակարգում ընդգրկելու խնդրանքով:

Համաշխարհային հայկական կոնգրեսը: Պատերազմի ավարտից հետո ևս սփյուռքահայությունը շարունակեց պայքարը Հայկական հարցի արդարացի լուծման ուղղությամբ: Հայկական տարածքների վերադարձի օգտին հանդես եկան արտասահմանյան մի շարք երկրների պետական ու հասարակական գործիչներ, զանգվածային լրատվության միջոցներ:

Կարևոր քայլ էր Ամերիկայի Հայկական ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ **1947 թ. ապրիլի 30–ից մայիսի 4–ը** Նյու Յորքում կայացած **Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը**: Մասնակ-

ցում էին 22 երկրների 715 պատգամավորներ:

Համաշխարհային հայկական կոնգրեսը, ներգաղթի կազմակերպման, հայրենիք—Սփյուռք կապերի ամրապնդման հարցերը քննարկելուց բացի, փաստաթուղթ պատրաստեց հայկական հողային պահանջների վերաբերյալ: Մայիսի 12-ին կոնգրեսի առաջարկով կազմված պատվիրակությունը ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալին ներկայացրեց հայկական հողային պահանջների վերաբերյալ հուշագիր: Կոնգրեսի և հայության անունից առաջարկվում էր, որ ԱՄՆ պատվիրակությունը ՄԱԿ-ի նստաշրջանի օրակարգ մտցնի հայության արդար պահանջների հարցը:

Միջազգային իրավիճակի սրումը, Հյուսիսատլանտյան խմբավորման կազմավորումը և Թուրքիայի՝ այդ դաշինքին անդամակցումը ԽՍՀՄ քաղաքական դեկավարությանը ստիպեցին ձեռնպահ մնալու Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից:

Սփյուռքահայերի հետագա պայքարը Հայկական հարցի լուծման և Յեղասպանության միջազգային ճանաչման համար: Մինչև Հայաստանի երրորդ հանրապետության հռչակումը հայկական Սփյուռքը շարունակում էր հայոց պահանջատիրության միակ արտահայտիչը լինել: Սփյուռքահայության նոր սերունդները ժամանակակից մոտեցումներ մշակեցին Հայկական հարցի լուծման գործում: Հայ ավանդական կուսակցությունների գործունեության առաջնային թիրախները Հայկական հարցի լուծումը, Յեղասպանության միջազգային ճանաչումն էին: Առանձին դեպքերում մի կողմ դնելով տարաձայնությունները՝ հայ քաղաքական կուսակցությունները գոր-

ծում էին միասնաբար: 1974 թ. հայ ազգային երեք կուսակցություններն առաջին անգամ կազմեցին համազգային կենտրոնական մարմին՝ գործողության միասնական ծրագիր մշակելու համար: Նորաստեղծ մարմինը մեծ ծավալի աշխատանք կատարեց համաշխարհային հանրությանը 1915–1923 թթ. Թուրքիայի իրականացրած հանցագործ քաղաքականությանը ծանոթացնելու ուղղությամբ:

Դաշնակցությունը ԱՄՆ-ում ստեղծել էր **Հայկական ազգային կոմիտե** կամ **Հայ դատի հանձնախումբ**, որի նպատակն էր հարաբերություններ հաստատել ԱՄՆ դաշնային ու տեղական իշխանությունների հետ հայ ազգաբնակչության շահերը, առաջին հերթին՝ հայոց պահանջատիրության հարցը պաշտպանելու նպատակով: Վաշինգտոնում, Բոստոնում, Լոս Անջելեսում, Սան Ֆրանցիսկոյում, Ֆրեզնոյում կոմիտեն ստեղծեց իր գրասենյակները: Հայկական ազգային կոմիտեի նպատակը Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանների միավորումն ու ոչ միայն Վիլսոնի նախանշած սահմաններում, այլ նաև ժամանակին Խորհրդային Հայաստանից արհեստականորեն անջատված բոլոր տարածքներում միասնական պետության կազմավորումն էր: Հետագայում Հայ դատի հանձնախմբեր ստեղծվեցին Եվրոպայի մի շարք երկրներում, Մերձավոր Արևելքի և Լատինական Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներում:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում կարևոր ազդակ էին 1965 թ. իրադարձությունները: Սփյուռքի համայնքներում հարյուրհազարավոր հայեր նորից բարձրացրին իրենց բողոքի ձայնը:

1965 թ. հոկտեմբերին Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարար Կիպրիանուն

ՄԱԿ-ի ամբիոնից կոչ արեց քննարկելու Հայկական հարցը: 1967 թ. ապրիլին Մոնտեվիդեոյում գումարված Լատինական Ամերիկայի միջխորհրդարանական համագումարում որոշում ընդունվեց ՄԱԿ-ում օժանդակելու Հայոց հարցի քննարկմանը, իսկ 3 տարի անց ուրուգվայի խորհրդարանը հանձնարարեց իր կառավարությանը Հայկական հարցը ներկայացնել ՄԱԿ-ի քննարկմանը:

Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը 1983 թ. սկսեց քննարկվել նաև Եվրախորհրդում: **1987 թ. հունիսի 18-ին** Եվրախորհրդարանը դատապարտեց 1915 թ. հայերի Ցեղասպանությունը՝ կոչ անելով Թուրքիայի կառավարությանը ձանձախել ցեղասպանության փաստը:

Հայրենիք—Սփյուռք կապերը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ավելի ամրապնդվեցին հայրենիքի և Սփյուռքի կապերը: Արտասահմանյան երկրների մի շարք կազմակերպությունների ու հաստատությունների հետ կապեր ստեղծեցին Հայաստանի մշակութային կազմակերպությունները, Գիտությունների ակադեմիան, Երևանի պետական համալսարանը, գրողների, կոմպոզիտորների, նկարիչների, ճարտարապետների միությունները:

1964 թ. Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվեց *Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե*, որը հաջորդ տարվա կեսերից սկսեց հրատարակել «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը:

Կոմիտեի կազմավորման տարում հայրենիքի հետ կապեր էին հաստատել 415, իսկ 1970-ական թվականների վերջերին՝ շուրջ հազար կազմակերպություններ, ինչպես նաև 5 հազար անհատ գործիչներ:

Խորհրդային Հայաստանում մեծ ծավալի աշխատանք էր կատարվում սփյուռքահայությանն օգնելու համար: Կազմակերպվեց սփյուռքահայ դպրոցների համար դասագրքեր հրատարակելու գործը: Սփյուռք ուղարկվեցին մեծ քանակությամբ գրականություն, մարզական պարագաներ, լաբորատոր սարքավորումներ, քարտեզներ, երաժշտական գործիքներ:

Ամեն տարի Սփյուռքի հայկական դպրոցների տասնյակ ուսուցիչներ Հայաստանում կատարելագործում էին իրենց մասնագիտական ունակությունները, տարբեր բուհերում բարձրագույն կրթություն ստանում հարյուրավոր սփյուռքահայ երիտասարդներ:

1988 թ. աղետալի երկրաշարժի օրերին մայր հայրենիքին մեծ օգնություն ցուցաբերեց սփյուռքահայությունը: Ստեղծվեցին տասնյակ կազմակերպություններ: Մեծ էր նրանց նյութական և բարոյական օժանդակությունը: Բազմաթիվ սփյուռքահայեր եկան Հայաստան՝ իրենց հետ բերելով դեղորայք, սնունդ, վրաններ, տրանսպորտի ու կապի միջոցներ և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ: Սփյուռքահայերից շատերը՝ բժիշկներ, հոգեբաններ, շինարարներ, ճարտարապետներ, մնացին Հայաստանում և անմիջականորեն մասնակցեցին փրկարարական ու վերականգնողական աշխատանքներին:

Ամենայն հայոց Վազգեն Ա կաթողիկոսը և Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոսը, միասին շրջելով հայկական գաղթօջախներում, հանգանակություն կազմակերպեցին, որն ուղղվեց աղետի գոտու խնդիրների լուծմանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերհիշե՛ք, թե ինչ ազգային կառույցներ էին գործում հայկական Սփյուռքում: Ինչ դեր է խաղում Հայ առաքելական եկեղեցին: Ներկայացրե՛ք ազգային կուսակցությունների և կազմակերպությունների գործունեությունը սառը պատերազմի շրջանում:
2. Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտական փուլում սփյուռքահայությունն ինչո՞ւ ակտիվացրեց Հայ դատի համար պայքարը: ՄԱԿ–ի հիմնադիր կոնֆերանսի և Պոտսդամի կոնֆերանսի օրերին հայկական կազմակերպություններն ի՞նչ հարցադրումներ արեցին:
3. Ե՞րբ է ստեղծվել Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը: Ինչո՞ւ հայկական տարածքների վերադարձի հարցը պաշտպանություն չգտավ ԱՄՆ–ի կողմից:
4. Ինչո՞ւ էր Սփյուռքը դարձել հայոց պահանջատիրության միակ արտահայտիչը: Ո՞ւմ կողմից է ստեղծվել Հայ դատի հանձնախումբը, ներկայացրե՛ք դրա նպատակները և գործունեությունը: Փաստերով հիմնավորե՛ք, որ 1965 թ. շրջադարձային էր Հայ դատի համար մղվող պայքարի պատմության մեջ: Ցո՞ւյց տվե՛ք Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ 1965–1980–ական թթ. ձեռք բերված հաջողությունները:
5. Ինչպիսի՞ օգնություն էր ցուցաբերում Խորհրդային Հայաստանը սփյուռքահայ համայնքներին: 1988 թ. երկրաշարժից հետո հայրենիքին ի՞նչ աջակցություն ցուցաբերեց սփյուռքահայությունը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅՐԵՆԻՔ—ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հարաբերությունների կարգավորումը: Հայաստանի անկախացումը նոր փուլ նշանավորեց հայրենիք—Սփյուռք հարաբերություններում: Դրանցում կապերի սերտացման համար հզոր խթան դարձավ Արցախի ազատագրական պայքարը: Մարտնչող արցախահայությանը սատար կանգնեց ողջ հայությունը թե՛ հայրենիքում և թե՛ արտերկրում: 1988 թ. դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար ծավալված համազգային շարժման ընթացքում ավելի ամրապնդվեց ազգային միասնության գաղափարը:

Նոր հարթության վրա դրվեցին հայրենիք—Սփյուռք առնչությունները: Հա-

յաստանը պետք է նպաստեր Սփյուռքի հայապահպանման գործին, իսկ սփյուռքահայությունն էլ նպաստելու էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանն ու տնտեսական զարգացմանը: Հայ ժողովուրդը համոզվեց, որ հայրենիքն ու Սփյուռքն առանձին–առանձին գոյություն ունենալ չեն կարող, նրանց փոխհարաբերությունները պետք է խարսխվեն «*Մեկ հայրենիք, մեկ ազգ*» կարգախոսի վրա:

Կարևոր նշանակություն ունեցավ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի աշխատանքների վերակառուցումը: 1991 թ. մշակվեց կոմիտեի գործունեության նոր կանոնադրությունը, հատուկ շեշտադրվե-

ցին հայրենիք—Սփյուռք համագործակցության խնդիրները:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի լուծարումից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմում 1996 թ. ստեղծվեց Սփյուռքի հետ կապերի ստորաբաժանում:

Հայրենիք—Սփյուռք հարաբերությունները որակական նոր բարձրության հասան 2008 թ. հոկտեմբերից, երբ ստեղծվեց ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը:

Հայրենիք—Սփյուռք մշակութային և գիտական հարաբերությունների ամրապնդումը: Հայաստան—Սփյուռք հարաբերություններում կարևոր էին մշակութային կապերի ամրապնդումը, միասնական ծրագրերի մշակումն ու կենսագործումը:

Անհրաժեշտ էր զարկ տալ հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության զարգացման և հայապահպանման առաջնահերթ գործոն հանդիսացող՝ մատաղ սերնդին մայրենի լեզվով կրթելու գործին:

Տարբեր գաղթօջախներից Հայաստանի բուհերում սովորելու էին գալիս մեծ թվով սփյուռքահայ երիտասարդներ, որոնք բուհերն ավարտելուց հետո հիմնականում աշխատանքի էին անցնում իրենց գաղթօջախներում: 1997 թ. Հայաստանի պետական բուհերում սովորում էր արտերկրի ավելի քան 800 հայ ուսանող, որոնցից շուրջ 300-ը՝ պետպատվերով, 500-ը՝ վճարովի: Նույն տարում ուսումնասպիրանտուրայում շարունակում էր մոտ 100 ասպիրանտ: Հիմնական մասը մասնագիտանում էր բժշկության և հայագիտության գծով:

Մշակույթի ոլորտում հայրենիք—Սփյուռք առնչությունները դրսևորվեցին տարբեր մակարդակներում:

1991 թ. մայիսին Երևանում կազմակերպվեց սփյուռքահայ թատրոնների անդրանիկ փառատոնը: Պարբերաբար կազմակերպվում են նկարիչների ցուցահանդեսներ:

Սփյուռքից Հայաստան վերադարձվեցին բազում մշակութային արժեքներ, այդ թվում՝ հայ մտավորականների արխիվներն ու գրադարանները: Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանը գաղթօջախներից ստացավ մի քանի հազար ձեռագրեր, գրքեր, ձայնագրություններ, այդ թվում՝ Ա. Ահարոնյանի, Ն. Ադրալյանի, Ա. Չոպանյանի և այլոց անտիպ ստեղծագործությունները, նամակները և այլ նյութեր:

Հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև հարաբերությունները սերտացնելու, առավել արդյունավետ ու փոխշահավետ դարձնելու նպատակով Հայաստանի իշխանությունների նախաձեռնությամբ, Սփյուռքի բոլոր համայնքների պատվիրակությունների մասնակցությամբ Երևանում անցկացվեցին Հայաստան—Սփյուռք համահայկական երեք խորհրդաժողովներ և Համահայկական մարզական խաղեր:

1999 թ. սեպտեմբերին Երևանում կայացավ Հայաստան—Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը: Խորհրդաժողովը հստակեցրեց երեք հիմնախնդիր. ազգային պետականության ամրապնդումն ու զարգացումը, Արցախյան հարցի արդարացի լուծումը, Սփյուռքում ազգային ինքնության և արժեհամակարգի առավելագույն պահպանումը:

2006 թ. սեպտեմբերին անցկացված երրորդ խորհրդաժողովն ընդունեց համագործակցության հեռանկարային և ռազմավարական նոր ուղղություն՝ ՀՀ գյուղերի վերականգնման ու բարեշինու-

թյան համալիր ծրագիր: 2014 թ. սեպտեմբերին հրավիրված չորրորդ համաժողովը կարևորեց հատկապես Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումների անցկացման հարցը, մշակեց ծրագիր Հայաստան ժամանած բազմահազար սիրիահայերի խնդիրների վերաբերյալ:

1999 թ. սեպտեմբերից առ այսօր Երևանում անցկացվել են Հայաստան—Սփյուռք համահայկական բազմաթիվ տարաբնույթ միջոցառումներ:

2004 թ. օգոստոսին Երևանում 30 երկրների կրթական հաստատությունների շուրջ 200 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ անցկացվեց համահայկական կրթական առաջին համաժողովը: Քննարկվեցին կրթական համակարգի, Հայաստան—Սփյուռք կրթական կապերի ամրապնդման, համագործակցության խորացման հարցերը:

2004 թ. օգոստոսին 27 երկրներից Սփյուռքի շուրջ 1500 ներկայացուցիչների (համոյթներ, անհատ կատարողներ, մշակույթի գործիչներ, հյուրեր) մասնակցությամբ անցկացվեց «*Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ*» **առաջին համահայկական փառատոնը**:

2003 թ. սեպտեմբերին Երևանում անցկացվեց **հայագիտական միջազգային առաջին համաժողովը**: Զեկուցումներով հանդես եկան Հայաստանի և արտերկրի բազմաթիվ հայագետներ, քննարկվեցին հայագիտության զարգացման հեռանկարները:

2011 թ. ամռանը Երևանում բարձր մակարդակով անցկացվեցին Համահայկական 5-րդ, իսկ 2015 թ. օգոստոսին՝ 6-րդ խաղերը: Վերջին խաղերին մասնակիցների թիվն աննախադեպ էր՝ 6352 մարդ: Նրանց թվում էին նաև Սասունից ժամանած հայ մարզիկներ:

Ազգանվեր բարեգործությունը:

Անգնահատելի է հասարակական կազմակերպությունների և առանձին բարեգործների ազգանվեր գործունեությունը:

Ազգային բարեգործների առաջին շարքում է **Ալեք Մանուկյանը**: Նրա տիկնոջ՝ Մարի Մանուկյանի կողմից 1964 թ. ստեղծված հիմնադրամը կարևոր դեր խաղաց Սփյուռքում դպրոցաշինության, մշակութային նոր օջախների բացման գործում: «Սփյուռքի հայությունը կապրի Հայաստանի սիրով ու կապրի անոր ապագայի համար: Մենք համոզված ենք, թե առանց հայրենիքի չի կարող գոյատևել Սփյուռքը»,— ասել է Ա. Մանուկյանը: Նրա գործունեությունը, ազգանվեր աշխատանքը բարձր են գնահատվել հայրենիքում և Սփյուռքում, Ա. Մանուկյանն արժանացել է Հայաստանի ազգային հերոսի կոչմանը:

Հայրենիք—Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում մեծ է ֆրանսահայ երգիչ **Շառլ Ազնավուրի** դերը: Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար աշխարհահռչակ երգչին շնորհվել է Հայաստանի ազգային հերոսի կոչում:

Երկրաշարժի հետևանքների վերացումը համազգային գործ էր դարձել: Սփյուռքում հանգանակված միջոցները կենտրոնացվեցին մեծ վստահություն վայելող **Քրրք Քրրքորյանի** հիմնադրամի անդամ դարձան ամերիկահայ բարեգործական կազմակերպությունները, եկեղեցական թեմերը: Լինսի հիմնադրամի օժանդակությամբ կառուցվել ու նորոգվել են մշակութային—տնտեսական հիմնարկներ, ճանապարհներ, թանգարաններ, բնակելի շենքեր և այլն: Քրրք Քրրքորյանը նույնպես արժանացել է Հայաստանի ազգային հերոսի կոչմանը:

Այսպիսով՝ հայրենիք—Սփյուռք հարաբերություններում նոր փուլ նշանավորեց Երրորդ հանրապետության ծնունդը: Ազգային զարթոնքը, մեկ միասնական ազգ լինելու ձգտումը համակեցին բոլորին: Հայերը քաջ գիտակցում են, որ

միայն հզոր Հայաստանի գոյությամբ կբարգավաճի Սփյուռքը, կունենա ամուր հենարան: Իր հերթին Սփյուռքը հսկայական դեր ունի Հայաստանի առաջադիմության գործում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպե՞ս դրսևորվեցին հայրենիք—Սփյուռք հարաբերությունները ՀՀ անկախացումից հետո: Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Արցախի ազատագրական պայքարը հայրենիք—Սփյուռք հարաբերություններում:
2. Սփյուռքի մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակությանը և կրթությանը նպաստելուն ուղղված ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին Հայաստանում: Գիտաուսումնական և ուսումնադաստիարակչական ի՞նչ կենտրոններ են նպաստում հայապահպանությանը:
3. Ներկայացրե՞ք հայրենիք—Սփյուռք համագործակցությունն արվեստի բնագավառում: Ձեր կարծիքով ի՞նչ դեր են խաղում գաղթօջախներում կազմակերպվող մշակութային միջոցառումները, Հայաստանում անցկացվող համահայկական խորհրդաժողովները, փառատոները, մարզական հավաքներն ու մրցումները: Ի՞նչո՞ւ է կարևոր հայրենիքի և Սփյուռքի գիտական ուժերի համախմբումը:
4. Ներկայացրե՞ք սփյուռքահայ բարեգործների ազգանվեր գործունեությունը: ՀՀ-ում բարեգործների պատվին անվանակոչված ի՞նչ կառույցներ գիտեք:
5. Ձեր կարծիքով ի՞նչո՞ւ է հզոր Հայաստանի գոյությունն անհրաժեշտ Սփյուռքին: Ի՞նչպե՞ս եք պատկերացնում սփյուռքահայության ապագան: Եթե դու լինեիր ՀՀ նախագահ, ի՞նչ կձեռնարկեիր հայրենիք—Սփյուռք կապերի սերտացման նպատակով:

§ 2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

Ձանգվածային արտագաղթը և Սփյուռքի ստվարացումը: 1990–ական թթ. մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով՝ էներգետիկ ճգնաժամ, գործազրկություն, ցածր կենսամակարդակ, հանրապետության լիակատար շրջափակում, պատերազմ Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստան բռնագաղթած փախստականների դժվարին դրություն, Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունից արտագաղթ տեղի ունեցավ դեպի արտերկիր՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Եվրոպայի տարբեր երկրներ և այլուր:

Այդ տարիներին Արևելքի երկրներում քաղաքական անկայուն վիճակը, երկարատև պատերազմները ստիպեցին, որ հայերը Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներից արտագաղթեն հիմնականում Եվրոպա ու Ամերիկա՝ ստվարացնելով այնտեղի հայկական գաղթօջախները:

Սփյուռքի հասարակական–քաղաքական կյանքը: Հայրենիք—Սփյուռք հարաբերությունների մեջ առաջնային տեղ էր վերապահված ավանդական, հատկապես համասփյուռքյան կազմակերպություններին:

ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի հանդիպումը Սփյուռքի ներկայացուցիչների հետ

Ավելի քան կեսդարյա ընդմիջումից հետո ՀԲԸՄ-ն 1990 թ. վերաբացեց իր գրասենյակը Երևանում: ՀԲԸՄ-ն նախապատվությունը տվեց ոչ թե զուտ մարդասիրական օգնությանը, այլ երկրի զարգացմանը նպաստող ծրագրերին՝ մշակութային, առողջապահական, կրթական:

Հայ օգնության միությունը 1991 թ. հիմնեց իր շրջանային կազմակերպությունը Հայաստանում՝ «Հայ օգնության խաչը», որի մասնաճյուղերը ներկայումս գործում են ավելի քան 40 բնակավայրերում: Միությունն աշխույժ գործունեություն է ծավալում նաև սփյուռքահայ համայնքներում, որտեղ ունի 200-ից ավելի մասնաճյուղեր:

Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ), որի կենտրոնական գրասենյակը Նյու Յորքում է, մասնաճյուղեր ունի Սփյուռքի համայնքներում:

Բարեգործական կազմակերպությունների շարքում յուրահատուկ տեղ է գրավում «**Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը**, որը ստեղծվեց 1992 թ. մարտին Երևանում:

Սփյուռքում գործում են Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի՝ Զեյթունի, Ադանայի, Կեսարիայի, Մարաշի, Մալա-

թիայի, Սասունի, Տարոնի, Տիգրանակերտի, Քեսապի, Մուսա լեռան անուններով հայրենակցական միություններ, որոնք ավանդական կուսակցությունների հետ հանդես են գալիս Հայ դատի պաշտպանությամբ:

Հայաստանի անկախությունից հետո ՀՅԴ-ն, ՌԱԿ-ը, ՍԴՀԿ-ն հնարավորություն ստացան վերսկսելու իրենց գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում: Կարճ ժամանակում երկրի տարբեր շրջաններում նրանք հիմնեցին տեղական կուսակցական կազմակերպություններ, ծավալեցին աշխույժ գործունեություն:

Հայաստան—Սփյուռք համագործակցության ոլորտում կարևորվում է **Ամերիկայի հայկական համագումարի** (հիմնվել է 1972 թ.) դերը: Այդ կազմակերպության նպատակն է համախմբել ամերիկահայերին, սատարել ԱՄՆ-ում հայ ազգային ինքնության պահպանմանն ու զարգացմանը, պաշտպանել հայության շահերը:

Հայոց անկախ պետականության ստեղծումով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման համար պայքարը թևակոխեց նոր փուլ: Սփյուռքի հայ ազգային կուսակցությունների, կազմա-

կերպությունների, Հայ դատի հանձնախմբերի ջանքերով և ՀՀ իշխանությունների հետ համագործակցությամբ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ ընդունեցին շուրջ 25 երկրների խորհրդարաններ:

Եկեղեցին: Հայ գաղթօջախներում, հատկապես ոչ քրիստոնեական երկրներում համայնքի անդամներին միավորող կարևոր կառույցը եղել ու մնում է Հայ եկեղեցին, որը գրեթե ամենուր ներկայացված է առաքելական, կաթողիկե և ավետարանական ուղղություններով:

Հայկական համայնքները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում: Մերձավոր Արևելքի համայնքներից առանձնանում է **Լիբանանի** հայ համայնքը: Տեղի հայության թիվը քաղաքացիական երկարատև պատերազմից առաջացած անապահովության ու տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով զգալիորեն նվազել է և 2010 թ. կազմել 120 հազար մարդ: Նրանց հիմնական մասը գաղթել է ԱՄՆ, Կանադա, Ֆրանսիա, Ավստրալիա, Հայաստանի Հանրապետություն:

Լիբանանի հայ համայնքը՝ կրոնական-սահմանադրական համայնքի կարգավիճակով, ներկա խորհրդարանում ունի պատգամավորական վեց ամրագրված տեղ և երկու նախարարական աթոռ՝ կառավարությունում: Լիբանանում է գտնվում Սփյուռքում գործող միակ՝ Հայկազյան համալսարանը:

Մինչև վերջին պատերազմը 2010 թ. տվյալներով, **Սիրիայում** բնակվում էր շուրջ 100 հազար հայ, որոնց մեծ մասը՝ Հալեպում (մոտ 60 հազար): Այսօր էլ՝ պատերազմական պայմաններում գործում են հայ ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմինները, հայ կրթական,

մշակութային, բարեգործական միությունները:

Ներկայումս **Թուրքիայի** հայ համայնքում, ըստ պաշտոնական տվյալների, շուրջ 70 հազար մարդ կա: Զգալի թիվ են կազմում (տարբեր տվյալներով՝ 500 հազարից մինչև 1 միլիոն) իսլամացված հայերը, ովքեր կենտրոնացված են Մերձսևծովյան շրջաններում (Խոփա, Համշեն, Տրապիզոն և այլն) և Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսարևմտյան հատվածներում: Գավառներում բնակվող հայերի մեծ մասը թրքախոս կամ քրդախոս է: Թուրքիայում բնակվում են նաև մոտ 2500 կաթոլիկ և 500 ավետարանական հայեր:

Ներկայումս **Իրանում** ապրում է շուրջ 80 հազար հայ: Գործում է մի քանի տասնյակ հայկական դպրոց: Երկրի Սահմանադրության համաձայն՝ Իրանի հայ համայնքն ունի կրոնական փոքրամասնության կարգավիճակ, որին շնորհվել է ներքին մշակութային, համայնքային և կրոնական ինքնավարություն: Իրանահայերին Մեջլիսում (290 պատգամավոր) հատկացված է կրոնական փոքրամասնություններին տրամադրված 5 տեղերից 2-ը:

ԱՊՀ երկրների հայ համայնքները: Սփյուռքում իր ուրույն տեղն ունի Ռուսաստանի հայ համայնքը, որտեղ վերջին տարիներին հիմնավորվել են հարյուրհազարավոր հայեր: 2010 թ. պաշտոնական տվյալներով ՌԴ-ում բնակվում էր շուրջ 1,1 մլն հայ, համաձայն այլ աղբյուրների՝ 2-2,5 մլն: Ռուսաստանի մի շարք շրջաններում՝ Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում, Ռուստովի մարզում, հայերը թվաքանակով երկրորդ տեղն են զբաղեցնում ռուսներից հետո: Ռուսաստանի հայ համայնքը հիմնականում հա-

Սփյուռքահայերի բողոքի ցույց ԱՄՆ-ում

մախմբված է «Ռուսաստանի հայերի միություն» կազմակերպության շուրջ:

2010 թ. ոչ պաշտոնական տվյալներով *Բեթսոուսում* բնակվում է շուրջ 30 հազար հայ: Հայերը նկատելի դեր են խաղում Բեյլառուսի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքում:

Ուկրաինայում ապրում է ավելի քան 140 հազար հայ: Միայն Կիևում բնակվում է շուրջ 40 հազար հայ: 2001 թ. Ուկրաինայում հիմնադրվել է «Ուկրաինայի հայերի միությունը» (ՈւՀՄ): Ստեղծվել է հայագիտության կենտրոն, տպագրվում է գիտական պարբերական:

Վրաստանի այսօրվա տարածքում հայերը հոծ բնակեցված են Սամցխե-Ջավախք նահանգում, մայրաքաղաք Թբիլիսիում: Վրաստանում (առանց Արխազիայի և Հարավային Օսիայի) հայերի ընդհանուր թիվը, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է շուրջ 250 հազար, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ մինչև 350 հազար:

1992 թվականի վրաց-աբխազական պատերազմի հետևանքով *Աբխազիայից* արտագաղթել է մոտ 30 հազար հայ: Ներկայումս հայերի թիվն Աբխազիայում, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է շուրջ 45 հազար, գործում է 32 հայկական դպրոց:

Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի շրջանում Սումգաիթի, Կիրովաբադի, Խանլարի շրջանների, Բաքվի հայությունը ենթարկվեց կոտորածների, ցեղասպանության: Դատարկվեցին հայաբնակ քաղաքները, շուրջ 400 հազարանոց հայկական համայնքն *Ադրբեջանում* դադարեց գործելուց: Բնակչությունը ենթարկվեց բռնագաղթի: Այսօր Ադրբեջանում հայկական համայնք գոյություն չունի:

Եվրոպայի հայ համայնքները:

Ներկայումս Ֆրանսիայում՝ Փարիզում, Մարսելում, Լիոնում, Վալանսում, Կաննում և այլ քաղաքներում, բնակվում է շուրջ 500 հազար հայ:

Գերմանիայում ոչ պաշտոնական տվյալներով ապրում է շուրջ 40 հազար հայ: Բեռլինում, Մայնցում, Մյունխենում, Շտուտգարդում, Քյոլնում, Համբուրգում և այլ քաղաքներում ձևավորվել են հայ համայնքներ:

Մեծ Բրիտանիայում հայերի թիվը կազմում է մոտ 15-20 հազար: 8-10 հազարը բնակվում է Լոնդոնում: Գաղութի համախմբման և ազգային կյանքի կազմակերպման գործում կարևոր դեր է խաղում Բրիտանահայ համայնքային և եկեղեցական խորհուրդը, որը կազմված է հայ ազգային կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների 17 ներկայացուցիչներից:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ համայնքը: Ներկայումս ԱՄՆ-ում բնակվում է շուրջ 1 միլիոն 500 հազար

հայ, գրեթե կեսը՝ Լուս Անջելես, Նյու Յորք, Դետրոյտ, Բոստոն, Չիկագո, Ֆիլադելֆիա քաղաքներում: Համարյա բոլոր հայաշատ քաղաքներում մասնաձյուղեր ունեն համասփյուռքյան նշանակություն ունեցող ՀԲԸՄ, ՀՄԸՄ (Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն), ՀՕՄ, Համազգային հայ կրթական և մշակութային, «Նոր սերունդ», Թեքեյան մշակութային միություններն ու այլ կազմակերպություններ՝ իրենց գեղարվեստական խմբերով, ակումբներով, դպրոցներով: Գործում են Ամերիկայի հայ ազգային կոմիտե, Ամերիկայի հայկական համագումար և Մարդու իրավունքների Ամերիկայի հայկական կոմիտե լրբբիստական կազմակերպությունները, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի ԱՄՆ-ի մասնաձյուղերը և այլ հաստատություններ:

Արգենտինայի հայ համայնքը:

2009 թ. տվյալներով Արգենտինայում ապ-

րում է ավելի քան 100 հազար հայ, մեծ մասը (շուրջ 90 հազար)՝ Բուենոս Այրեսում և արվարձաններում: Հայ ազգային կուսակցությունների տեղական կազմակերպություններն իրենց գործունեությունն իրականացնում են մշակութային, հայրենակցական, բարեգործական և մարզական միությունների, պարբերականների միջոցով:

Ավստրալիայի հայ համայնքը:

2009 թ. տվյալներով Ավստրալիայում բնակվում է շուրջ 60 հազար հայ: Գերակշիռ մասը Սիդնեյ (42 հազար) և Մելբուռն (13 հազար) քաղաքներում է: Համայնքի անդամների զգալի մասը հայախոս է: Ազգային կյանքը կազմակերպում են ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմինները, համահայկական հայտնի կրթական և մշակութային միությունների մասնաձյուղերը:

Հարցեր և ասուջադրանքներ

1. Որո՞նք են նորանկախ ՀՀ-ից բնակչության արտագաղթի պատճառները և հետևանքները: Ներկայացրե՞ք արտագաղթի նկատմամբ ձեր վերաբերմունքը, հիմնավորե՞ք ձեր տեսակետը:
2. Սփյուռքում գործող ի՞նչ նշանավոր կազմակերպություններ գիտեք: Ներկայացրե՞ք նրանց գործունեությունը:
3. Գնահատե՞ք եկեղեցու դերն ու գործունեությունը սփյուռքահայության կյանքում:
4. Համառոտ ներկայացրե՞ք Մերձավոր և Միջին Արևելքի, ԱՊՀ-ի, եվրոպական երկրների, Ամերիկայի ու Ավստրալիայի հայության ներհամայնքային կյանքը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920–1941 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

§ 1. ԿՐԹԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ: ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Առաջին միջոցառումները կրթության և մշակույթի բնագավառում:

1920–1941 թթ. Խորհրդային Հայաստանում իրականացված մշակութային շինարարության պատմությունը բաժանվում է երկու փուլի: Առաջին փուլը սկսվում է Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմամբ և ավարտվում 1930 թ., երբ հնարավոր դարձավ հանրապետությունում մտցնել ընդհանուր պարտադիր ուսուցում:

Երկրորդ փուլը սկսվում է 1930 թ.: Հիմնական խնդիրը սոցիալիստական նոր մշակույթի զարգացումն էր: Կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդային իշխանությունը մշակույթը համարում էին ժողովրդի վրա ներգործելու կարևոր միջոց ու ամեն ինչ անում էին այն ամբողջովին կոմունիստական գաղափարախոսությանը ենթարկելու համար:

Խորհրդային իշխանությունը սկզբում անվատահոություն էր ցուցաբերում մտավորականության նկատմամբ, սահմանափակում էր նրանց իրավունքները:

Այս ծայրահեղ մոտեցումը հետագայում աստիճանաբար հաղթահարվեց, և Հայաստանի մշակութային կյանքն ընթացավ բնականոն հունով: Մտավորականության հին սերնդի կողքին աճեց նոր սերունդը:

Մշակույթի զարգացման հիմնական նախադրյալը անգրագիտության վերացումն էր: *1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին*

ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհը ղեկընտ ընդունեց չափահաս բնակչության անգրագիտությունը վերացնելու մասին: Կազմվեց հատուկ հանձնաժողով, որի ղեկավարությամբ ամբողջ հանրապետությունում ստեղծվեցին անգրագիտության վերացման կայաններ (լիկկայաններ), կազմակերպվեցին տարբեր կարգի դասընթացներ: *1924 թ.* ստեղծվեց անգրագիտության վերացմանն աջակցող ընկերություն, որը հետագայում անվանվեց «Կորչի անգրագիտությունը»: Անգրագիտությունը հաղթահարելու ուղղությամբ մեծ աշխատանք ծավալեցին ուսուցիչներն ու հասարակական կազմակերպությունները:

Սկզբում լիկկայաններում ընդգրկվեցին 16–39, իսկ 1928 թվականից՝ 16–49 տարեկան քաղաքացիները: Համազգային ջանքերով 1920–1940 թթ. անգրագիտության վերացման խնդիրը հանրապետությունում հիմնականում լուծվեց: Գրագետ էր դարձել բնակչության մոտ 84 %-ը: Դա կարճ ժամանակամիջոցում մեծ նվաճում էր: Ուշադրություն դարձվեց նաև ազգային փոքրամասնությունների անգրագիտության վերացմանը: Հայաստանում բնակվող աղբբեջանցիների 94 %-ը անգրագետ էր: Մինչև խորհրդայնացումը աղբբեջանցիների կրթության գործը հանձնված էր մզկիթներին: Քրդերն առհասարակ գիր չունեին: 1922 թ. լուսժողկոմատին կից ստեղծվեց ազգային փոքրամասնությունների բյուրո:

Կրթական նոր համակարգը:

Խորհրդային իշխանությունն առանձին ուշադրություն էր դարձնում ժողովրդական կրթության զարգացմանը: Հատուկ դեկրետով դպրոցն անջատվեց եկեղեցուց, փակվեցին մասնավոր դպրոցները, կրթությունը դարձավ անվճար: 1921 թ. ՀՍԽՀ լուսժողովմատը որոշում ընդունեց Հայաստանում առաջնահերթ ստեղծելու հանրակրթական երկու տիպի դպրոց՝ տարրական և յոթնամյա: Դասավանդումը պետք է անցկացվեր մայրենի լեզվով:

Պետական միջոցներով և տեղական համայնքների օժանդակությամբ բոլոր բնակավայրերում սկսվեց դպրոցական շենքերի կառուցումը: 1926 թ. նպատակահարմար համարվեց քաղաքում ունենալ եռաստիճան դպրոց՝ *տարրական, յոթնամյա, լրիվ միջնակարգ*, իսկ գյուղական վայրերում հիմնականը տարրական դպրոցն էր:

1926–1932 թթ. ավելի քան 480 դպրոցական շենք կառուցվեց, աճեց սովորողների թիվը: 1940–1941 ուսումնական տարում հանրապետությունում աշակերտների թիվը հասավ 353 հազարի: Դպրոցական ցանցի ընդլայնումը նախադրյալներ ստեղծեց Հայաստանում ընդհանուր պարտադիր ուսուցման անցնելու համար: Օրախնդիր էր նաև մանկավարժական կադրերի պատրաստումը. 1920–ական թթ. սկզբներին Հայաստանի դպրոցներում ուսուցիչների քանակը պահանջվածից երեք անգամ պակաս էր: Դասավանդում էին հիմնականում ուսուցչական հին կադրերը: 1921 թ. հոկտեմբերին Երևանի պետական համալսարանում բացվեց մանկավարժական ֆակուլտետ: Տարբեր ժամանակներում մանկավարժական տեխնիկումներ բացվեցին Երևանում, Լենինականում (Գյումրի), Ստեփա-

Ս. Շախույանի անվան դպրոցի շենքը Սունդուկյան փողոցում, 1920–ական թթ.

նավանում, Գորիսում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում (Գավառ): 1924 թ. տեղի ունեցավ Հայաստանի ուսուցիչների 1–ին համագումարը: 1930 թ. Հայաստանի կառավարությունը հաստատեց հանրապետության վաստակավոր ուսուցչի պատվավոր կոչումը: 1927–1928 ուսումնական տարում Հայաստանի դպրոցներում աշխատում էր մոտ 2600 ուսուցիչ, որի միայն 10 %-ն ուներ բարձրագույն կրթություն: 1932 թ. հանրապետության ուսուցիչների թիվը հասավ 4500–ի:

Զգալի աշխատանք տարվեց բարձրագույն կրթության կազմակերպման ուղղությամբ: Հաջողությամբ գործում էր Երևանի պետական համալսարանը՝ իր բնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետներով: Հանրապետության երկրորդ բուհը դարձավ **1923 թ.** հիմնադրված *Երևանի կոնսերվատորիան*: Այդ գործում մեծ դեր խաղաց նշանավոր կոմպոզիտոր և մանկավարժ *Ռոմանոս Մելիքյանը*: 1928 թ. Երևանում բացվեց Անդրկովկասյան անասնաբուժական–անասնաբուժական ինստիտուտը: 1928 թ. Երևանի պետական համալսարանին կից բացվեց ասպիրանտուրա՝ գիտական կադրեր պատրաստելու նպատակով:

Ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու վերակառուցման պահանջներին համապատասխան աճեց

բարձրորակ կադրերի դերը: **1930 թ.** ԵՊՀ ֆակուլտետներից մի քանիսը վերակազմավորվեցին որպես առանձին ինստիտուտներ: Բացվեցին **պոլիտեխնիկական, գյուղատնտեսական, բժշկական, մանկավարժական ինստիտուտները:** 1940 թ. հանրապետությունում գործում էր 9 բուհ՝ ավելի քան 11 հազար ուսանողներով: Հանրապետությունը լիովին բավարարված էր բարձրագույն որակավորում ունեցող մասնագետներով:

Հասարակական գիտությունների զարգացումը: Գիտական մտքի զարգացման հիմնական կենտրոնը Երևանի պետական համալսարանն էր, որտեղ կենտրոնացված էր գիտական հիմնական ներուժը:

Ստեղծվեցին նաև առաջին գիտահետազոտական հիմնարկները: **1921 թ.** Էջմիածնում հիմնվեց **մշակութային-պատմական ինստիտուտ, որը 1925 թ. վերափոխվեց Գիտության և արվեստի ինստիտուտի:** Այն գործում էր ակադեմիական սկզբունքներով, նրա մեջ մտնում էին երեք տարով ընտրված իսկական և թղթակից անդամներ: Ինստիտուտի բարձրագույն մարմինը նրա անդամների ընդհանուր ժողովն էր: Կային նաև ինստիտուտի խորհուրդ և գիտության տարբեր ճյուղերի գծով բաժանմունքներ: Ինստիտուտի խնդիրն էր հանրապետությունում զարգացնել բնական, տեխնիկական և հումանիտար գիտությունները:

Ինստիտուտում էին աշխատում պատմաբաններ Լեոն, Հակոբ Մանանդյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը, լեզվաբաններ Հրաչյա Աճառյանը և Գրիգոր Ղափանցյանը, գրականագետներ Մանուկ Աբեղյանը, Արսեն Տերտերյանը, բժիշկներ Գրիգոր Արեշյանը, Համբարձում Քեչեկը, Վահան Արծրունին, նկարիչ Մարտիրոս

Սարյանը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը, կոմպոզիտորներ Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը և ուրիշներ:

Ինստիտուտը գործեց մինչև 1930 թ. և հիմնականում զբաղվում էր հասարակական գիտությունների հիմնահարցերով: Դրա հիմնական պատճառը այդ բնագավառի անվանի գիտնականների առկայությունն էր և հայագիտության՝ գոյություն ունեցող ավանդույթները:

Խորհրդային Հայաստան վերադարձած հայագետները բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին: 1926 թվականից Երևանի պետական համալսարանը հրատարակեց Հրաչյա Աճառյանի բազմահատոր «Հայերեն արմատական բառարանը», որն առ այսօր չի կորցրել իր բացառիկ նշանակությունը: Մանուկ Աբեղյանը և Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը մշակեցին և հրատարակեցին «Սասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք տեքստը: Թորոս Թորամանյանի ջանքերով վերականգնվեց Զվարթնոց տաճարի հատակագիծը:

1933 թ. հանրապետությունում գործում էին շուրջ 40 ինքնուրույն գիտահետազոտական հիմնարկներ:

Կիրառական և բնական գիտությունների զարգացումը: 1920–ական թվականների վերջերին մեծ աշխատանք կատարվեց նաև տեխնիկական և բնական գիտությունների բնագավառում: Խորհրդահայ գիտնականների առաջնահերթ խնդիրը գիտական միտքը տնտեսությանը ծառայեցնելն էր: Քիմիական արտադրությունը զարգացնելուն էին ուղղված նշանավոր քիմիկոսներ **Ստեփան Ղալբարյանի և Լևոն Ռոտինյանի** զվիավորած գիտնականների խմբերի հետազոտությունները: Նրանց ջանքերով

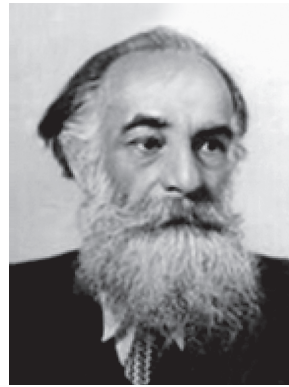
սկիզբ դրվեց սինթետիկ կաուչուկի արտադրությանը:

Հայ նշանավոր ճարտարագետ-էներգետիկ **Հովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը** գլխավորում էր Հայաստանի հիդրոտեխնիկական շինարարությունը:

Երկրաբաններ **Հովհաննես Կարապետյանի** և **Տիգրան Ջրբաշյանի** գլխավորությամբ հսկայական աշխատանքներ կատարվեցին կիրառական երկրաբանության բնագավառում:

1925 թ. հայ գիտնական **Հովհաննես Ադամյանը** աշխարհում առաջինը ստեղծեց և Երևանում ցուցադրեց եռագույն հեռուստատեսության և լուսահեռագրության սարքը:

Գիտական մտքի զարգացումը, գիտահետազոտական հիմնարկների թվաքանակը պահանջում էին աշխատանքների լուրջ համակարգում և միասնական գիտական կենտրոնի ստեղծում: Այդ նպատակով **1935 թ.** բացվեց ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը՝ **Արմֆանը**, որի առաջին նախագահ հաստատվեց նշանավոր երկրաբան **Ֆրանց Լևինսոն-Լեսինգը**: 1938 թ. Արմֆանի նախագահ նշանակվեց նշանավոր արևելագետ, ակադեմիկոս **Հովսեփ Օրբելին**:

Հովսեփ Օրբելի

1941 թ. Արմֆանի կազմում գործում էին 11 գիտահետազոտական հիմնարկներ՝ 180 գիտաշխատողներով: Ընդլայնելով իրենց հետազոտությունների շրջանակները՝ նրանք ձեռնամուխ եղան գիտական նոր ուղղությունների զարգացմանը:

Հայրենական մեծ պատերազմը նոր խնդիրներ առաջադրեց գիտահետազոտական հիմնարկներին: Գիտական լուրջ աշխատանքներ կատարվեցին ռազմական պատվերների կատարման, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման ուղղությամբ: Ականավոր աստղաֆիզիկոս Վիկտոր Համբարձումյանն առաջ քաշեց մութ միջավայրում լույսի սփռման նոր տեսությունը, որը կիրառական նշանակություն ուներ ռազմական գործում:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

ՀՍԽՏ ԺՈՂԿՈՄԵՈՐՏԻ ԴԵԿՐԵՏԸ «ՀՍԽՏ-ՈՒՄ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ»

«16–50 տարեկան հասակ ունեցող բոլոր անգրագետները և կիսագրագետները, դրանց թվում և կարմիրբանակայինները պարտավոր են գրագիտություն սովորել մայրենի լեզվով հատուկ դպրոցներում, որ կազմակերպում են քաղլուսվարն ու նրա տեղական օրգանները»:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Քանի՞ փուլերի է բաժանվում Խորհրդային Հայաստանի 1920–1941 թթ. մշակույթի պատմությունը: Մշակույթի զարգացման ճանապարհին ինչ խոչընդոտներ կային:

- Երբ սկսվեց անգրագիտության վերացումը. ներկայացրե՞ք այդ գործընթացի արդյունքները:
2. Հանրակրթության բնագավառում ի՞նչ քայլեր ձեռնարկվեցին: Թվերով և փաստերով հիմնավորե՞ք ձեր պատասխանը:
  3. Ի՞նչ արժեքավոր աշխատանքներ կատարվեցին հայագիտության բնագավառում:
  4. Ներկայացրե՞ք հայ գիտնականների նվաճումները: Երբ և ի՞նչ նպատակով ստեղծվեց Արմֆանը:

§ 2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ

Խորհրդահայ գրականությունը:

1920–ական թթ. սկզբին գրական հին սերնդի (Հ. Թումանյան, Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Իսահակյան, Ա. Շիրվանզադե, Նար-Դոս, Դ. Դեմիրձյան և ուրիշներ) կողքին հանդես եկան նորերը (Ե. Չարենց, Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Ա. Վշտունի, Ն. Զարյան, Վ. Ալազան և ուրիշներ): Հանրապետությունում գործում էին գրական տարբեր խմբակներ ու միություններ, որոնք պարբերաբար բանավեճեր էին կազմակերպում գրականության և գրական ժառանգության հարցերի շուրջ:

1920–ական թթ. Հայաստանում ծավալվեց պրոլետարական գրական շարժումը (պրոլետկուլտը): 1922 թ. կազմավորվեց «Երեքի» խմբակը՝ Ե. Չարենց, Գ. Աբով, Ա. Վշտունի: Հրատարակվեց խմբակի հռչակագիրը՝ գրական առաջին մանիֆեստը: Այն առաջադրում էր գրականությունը հեղաշրջելու, նոր արտահայտչաձևեր մշակելու, գրականության և արդիականության կապը խորացնելու պահանջ: Սակայն սխալ էր «Երեքի հռչակագրի» պահանջը՝ նախահեղափոխական գրական ժառանգությունն ամբողջությամբ մերժելու մասին, որը ռուսական պրոլետկուլտի ազդեցության հետևանք էր:

Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի **1932 թ.** որոշմամբ գրական խմբակները միավորվեցին *Հայաստանի գրողների*

միության մեջ: *Սոցիալիստական ռեալիզմի* պարտադրված սկզբունքը ծանր պայմանների մեջ դրեց գրողներին: Այնուամենայնիվ, այդ տարիներին լույս տեսան բազմաթիվ գրական ստեղծագործություններ, որոնք առ այսօր չեն կորցրել իրենց նշանակությունը:

Եղիշե Չարենցն իր ստեղծագործություններում մարմնավորեց ժողովրդի, կյանքի և պոեզիայի միասնությունը: Նա մշակեց նոր ելակետ՝ պատմական անհատի և ժողովրդական զանգվածների փոխհարաբերության վերաբերյալ:

1920–1930–ական թթ. զգալի հաջողությունների հասավ գրական արձակը: Այդ բնագավառում հանդես եկան *Ակսել Բակունցը* (1899–1937), *Դերենիկ Դեմիրձյանը* (1877–1956), *Ստեփան Զորյանը* (1889–1967) և ուրիշներ: Ա. Բակունցն իր պատմվածքներում պատկերեց հայ գյուղն ու նրա անցյալը, մարդկային ողբերգությունները և գեղջուկ մարդկանց հոգու գեղեցկությունը: Դ. Դեմիրձյանը «Քաջ Նազար» կատակերգությամբ մնայուն տեղ գրավեց հայ գրողների առաջին շարքում:

Հայրենական պատերազմի տարիներին շարունակվեց հայ գրականության վերելքը: Ստեղծվեցին Դ. Դեմիրձյանի «Վարդանանք» և Ստ. Զորյանի «Պապ թագավոր» նշանավոր պատմավեպերը:

Թատրոնը և կինոարվեստը:

1922 թ. հունվարի 25-ին Գաբրիել Սունդուկյանի «Պեպո» պիեսի բեմադրությամբ բացվեց հանրապետության **սոսջին պետական դրամատիկական թատրոնը**, որը հետագայում կոչվեց Գ. Սունդուկյանի անունով: Թատրոնի առաջին գլխավոր ռեժիսոր **Լևոն Քարանթապյանի** ղեկավարությամբ աշխատում էին անվանի դերասաններ Հասմիկը, Հովհաննես Աբելյանը, Արուս Ոսկանյանը, Վահրամ Փափագյանը, Հրաչյա Ներսիսյանը, Վաղարշ Վաղարշյանը և ուրիշներ:

Թատերական կյանքում մեծ դեր կատարեց 1928 թ. հիմնադրված Լենինականի (Գյումրի) պետական թատրոնը՝ երիտասարդ ռեժիսոր **Վարդան Աձեմյանի** ղեկավարությամբ: Նույն՝ 1928 թ. Ա. Խարազյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվեց պետական շրջիկ թատրոն: Շուտով դրամատիկական թատրոններ հիմնվեցին նաև Ղարաբլիխայում (Վանաձոր), Ստեփանավանում, Արտաշատում, Ալավերդում և այլուր: 1929 թ. բացվեց պատանի հանդիսատեսի թատրոնը: 1937 թ. հիմնադրվեց ռուսական դրամատիկական թատրոնը: Մինչև Հայրենական մեծ պատերազմը Հայաստանում գործում էր 36 թատրոն: 1920–1930-ական թթ. Երևանը և Լենինականը Հայաստանի հիմնական թատերական կենտրոններն էին:

Խորհրդահայ մշակույթի մեջ ուրույն տեղ էր գրավում **կինոարվեստը**: Ազգային կինեմատոգրաֆը հիմնադրվեց 1920-ական թթ.: Երևանի նորաստեղծ կինոստուդիան թողարկում էր վավերագրական և գեղարվեստական կինոնկարներ: **1925 թ.** ցուցադրվեց հայկական կինեմատոգրաֆի առաջնեկը՝ **«Նաևուսը»**, որտեղ իր առաջին դերակատարումով հանդես եկավ **Հրաչյա Ներսիսյանը**: 1934 թ. «Գի-

Եղիշե Չարտնց

բոր» կինոնկարով ամփոփվեց Հայկինոյի համը շրջանը: **1935 թ.** Էկրան բարձրացավ **«Պեպո» հայկական սոսջին հնչյունային կինոնկարը**, որը բեմադրեց ճանաչված կինոռեժիսոր **Համո Բեկնազարյանը**: Նրա անունով էլ հետագայում կոչվեց Հայկինոն:

Հայրենական պատերազմի տարիներին ստեղծվեցին մի շարք վավերագրական ֆիլմեր՝ նվիրված հայորդիների մասնակցությամբ ռազմական գործողություններին, Թամանյան դիվիզիայի մարտական ուղուն և այլն:

Կերպարվեստը և երաժշտությունը: Բարդ և հակասական ուղի անցավ խորհրդահայ կերպարվեստը: 1920-ական թթ. ստեղծագործում էին Մարտիրոս Սարյանը, Սեդրակ Առաքելյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Ստեփան Աղաջանյանը, Հակոբ Կոջոյանը: 1922 թ. Երևանում հիմնադրվեց գեղարվեստի դպրոց: 1935 թ. կազմակերպվեց Հայաստանի կերպարվեստի թանգարանը (այժմ՝ Հայաստանի ազգային պատկերասրահ): 1932 թ. ստեղծվեց Հայաստանի խորհրդային կերպարվեստագետների միությունը, որի մեջ ձուլվեցին գոյություն ունեցող

Երևանի Հանրապետության հրապարակը

խմբերն ու ընկերությունները: Խորհրդահայ կերպարվեստի զարգացման գործում առանձնապես մեծ է **Մարտիրոս Սարյանի** (1880–1972) դերը: Հայ քանդակագործների ավագ սերնդից էին **Սերգեյ Մերկուրովը**, **Արա Սարգսյանը**, **Երվանդ Քոչարը**:

1920–1930–ական թթ. վերելք ապրեց երաժշտական կյանքը: 1921 թ. դեկտեմբերին ստեղծված երաժշտական ստուդիայի հիման վրա մի քանի տարի անց սկսեց գործել պետական կոնսերվատորիան:

1924 թ. Ղրիմից Հայաստան տեղափոխվեց մեծանուն կոմպոզիտոր **Ալեքսանդր Սպենդիարյանը** (1871–1928): Նա դրեց հայկական ազգային սիմֆոնիզմի հիմքը, գրեց «Երևանյան էտյուդներ» սիմֆոնիկ ստեղծագործությունը, «Ալմաստ» օպերան:

1932 թ. կազմակերպվեց պետական ֆիլիարմոնիան: **1938 թ.** բացվեց Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնը:

Հայ երաժշտական արվեստի զարգացման գործում հսկայական է **Արամ Խաչատրյանի** (1903–1978) վաստակը: Համաշխարհային ճանաչում ունեն նրա «Սպարտակ», «Գայանե» բալետները: Ժամանակի նշանավոր երգիչներից էին Հայկանուշ Դանիելյանը, Շարա Տայանը և ուրիշներ: Հ. Դանիելյանին առաջինը շնորհվեց ԽՍՀՄ ժողովրդական ար-

տիստուհու կոչում: Նա երգել է Թիֆլիսի օպերային թատրոնում, մասնակցել Լենինականի օպերա–օպերետային խմբի ներկայացումներին, մեներգել Երևանի Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում:

1938 թ. Թաթուլ Ալթունյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց հայկական ժողովրդական երգի–պարի պետական անսամբլը:

Ճարտարապետությունը: Խորհրդահայ ճարտարապետության առաջատարն էր ակադեմիկոս **Ալեքսանդր Թամանյանը** (1878–1936): 1924 թ. նա կազմեց Երևանի գլխավոր հատակագիծը: Ժամանակի ընթացքում մայրաքաղաք Երևանը գերազանցեց Թամանյանի նախատեսած բնագծերը, բայց առ այսօր թամանյանական ձեռագիրը մնում է անկրկնելի: Մեծանուն ճարտարապետի նախագծով կառուցվեցին Երևանի առաջին հէկը, օպերայի և բալետի թատրոնի, ՀԽՍՀ կառավարության տան, հանրային գրադարանի, մի շարք բուհերի շենքերը և այլն: Օպերայի և բալետի թատրոնի շենքի նախագիծը 1936 թ. Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսում արժանացավ ոսկե մեծ մեդալի («Գրան պրի»):

Նշանավոր ճարտարապետներ էին նաև Մարկ Գրիգորյանը, Կարո Հալաբյանը, Գևորգ Քոչարը, Նիկողայոս Բունիա-

թյանը, Միքայել Մազմանյանը և ուրիշներ: 1932 թ. ստեղծվեց Ճարտարապետների միությունը:

Այսպիսով՝ 1920–1941 թթ. հայկական մշակույթը հասավ հաջողությունների:

Դրանք ավելին կլինեին, եթե խորհրդային երկրում 1930–ական թթ. չմոլեգնեին ստալինյան քաղաքական բռնաճնշումները: Դրանց զոհը դարձան մեծ թվով մտավորականներ, մշակույթի գործիչներ:

Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Ովքեր էին կազմել «Երեքի» խմբակը և ինչ մոտեցումներ ունեին: Ե՞րբ է ստեղծվել Հայաստանի գրողների միությունը:
2. Ներկայացրե՛ք հայ թատրոնի և կինոարվեստի նշանավոր գործիչներին: Թվարկե՛ք 1920–1930 թթ. խորհրդային Հայաստանում հիմնադրված թատրոնները:
3. Աղյուսակի միջոցով ներկայացրե՛ք խորհրդահայ կերպարվեստի և երաժշտության ձեռքբերումները 1920–1930 թթ.:
4. Ո՞ր նշանավոր ճարտարապետներն էին գործում խորհրդային Հայաստանում 1920–1930–ական թթ.: Ներկայացրե՛ք նրանցից մեկի գործունեությունը:
5. Երկյոթ պատրաստեք հայ նշանավոր գրողներից կամ արվեստագետներից մեկի մասին և ներկայացրե՛ք դասարանին:

§ 3. ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՀՈԳԵՎՈՐ–ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Սփյուռքահայությանը վիճակված էր մաքառումներով պահպանել մայրենի լեզուն, ազգային դիմագիծը, հիմնել դպրոցներ, զարգացնել ազգային գրականությունն ու արվեստը: Սփյուռքահայ կազմակերպությունների առաջին հոգսը մատաղ սերնդին հայեցի կրթելն ու դաստիարակելն էր: Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում՝ Իրան, Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, բացվեցին տասնյակ դպրոցներ՝ նախակրթարանից մինչև միջնակարգ: Սակայն Ֆրանսիայում և Ամերիկայում դպրոցական գործի կազմակերպումը գնալով դժվարանում էր, որովհետև տեղի հայերը սկսել էին նախապատվություն տալ այլ լեզուներով կրթություն ստանալուն:

Կենսունակ գաղթօջախ էր **Եգիպտոսը**: Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքներում գործում էին մի քանի հայկական դպրոցներ: Դրանցից ամենահինը **Գայուսոյան**

վարժարանն էր, որը հիմնադրվել էր 1854 թ.: 1924 թ. Կահիրեից ոչ հեռու՝ Հելլոպոլիս քաղաքում, բացվեց Նուպարյան ազգային վարժարանը: Կահիրեում գործում էին Պերպերյան, Իսկ Ալեքսանդրիայում՝ Պողոսյան, Պալյան վարժարանները:

Սիրիայում, Իրաքում և Լիբանանում հայկական դպրոցներն ավելի շատ էին: 1920–ական թթ. վերջերին Բեյրութում գործում էին 10–ից ավելի հայկական դպրոցներ: Սփյուռքահայ կյանքում նկատելի դեր կատարեց **Կիպրոսի Մելգոնյան (Մելքոնյան) վարժարանը**:

1930 թ. Մխիթարյանները Սևրում (Ֆրանսիա) վերաբացեցին Մուրադյան վարժարանը:

ԱՄՆ–ում գործում էին միայն կիրակնօրյա հայկական դպրոցներ: 1920–ական թթ. Սփյուռքում շարունակում էին ստեղծագործել **Տիզրան Կամասրակյանը, Լևոն Բաշալյանը, Երվանդ Օտյանը, Զապել**

*Եսասյանը, Համասատեղը, Հակոբ Օշակա-
նը, Ավետիս Ախարունյանը, Լևոն Շանթը* և
ուրիշներ:

Սփյուռքահայ գրողների երիտասարդ
սերնդի ներկայացուցիչներ էին Շահան
Շահնուրը, Զարեհ Որբունին: Բանաս-
տեղծություններ էին տպագրում Վազգեն
Շուշանյանը, Լևոն Սյուրմելյանը, Կարա-
պետ Սիտալը և այլք: Ստեղծագործում էին
արևմտահայ գրականության ականավոր
ներկայացուցիչներ *Վահան Թեքեյանը,
Արշակ Չոպանյանը* և ուրիշներ:

Որոշակի հաջողություններ ունեցավ
սփյուռքահայ *երաժշտությունը*: Հիանա-
լի երգիչ էր Արմենակ Շահմուրադյանը:
Մեծ աշխատանք կատարեց կոմպոզիտոր
Գրիգոր Սյունին: Սփյուռքում տևական
գործունեություն ունեցող թատերախմբեր
չստեղծվեցին. մեծ մասամբ կազմակերպ-
վում էին շրջիկ ներկայացումներ:

Ուրույն զարգացում ունեցավ կերպար-
վեստը՝ նկարչությունն ու քանդակագոր-
ծությունը: Կերպարվեստում աչքի ընկան

*Էդգար Շահինը, Փանոս Թերլանեզյանը,
Հակոբ Գյուրջյանը* և ուրիշներ:

Սփյուռքում զարգացում ապրեց նաև
հայագիտությունը: Պատմագրության
բնագավառում աչքի ընկան *Արշակ Արյու-
յաձյանը, Գարեգին Տովսեփյանը, Կարո
Սասունին*: Հայոց նորագույն պատմու-
թյան հարցերին նվիրված արժեքավոր
հուշագրություններ թողեցին Սիմոն Վրա-
ցյանն ու Վահան Փափագյանը (Կոմս):

Գրականագիտության, լեզվաբանու-
թյան զարգացման ուղղությամբ իրենց
շնորհակալ աշխատանքն էին շարունա-
կում Մխիթարյան միաբանության գիտ-
նականները: Սփյուռքի հոգևոր-մշակու-
թային կյանքի աշխուժացումն առաջին
հերթին անհրաժեշտ էր ազգապահպա-
նության համար: Թուրքական յաթաղա-
նից փրկված հայ գաղթականության հա-
մար հիմնական նեցուկը Հայոց եկեղեցին
ու դպրոցն էին: Շնորհիվ անդույլ, ազգան-
վեր գործունեության՝ դժվարին պայման-
ներում սփյուռքահայությունը հիմնակա-
նում պահպանեց իր ազգային դիմագիծը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Սփյուռքի հայկական համայնքների առջև կրթական և մշակութային ինչ խնդիր-
ներ էին ծառայում:
2. Կրթական ինչ հաստատություններ էին գործում սփյուռքահայ կենտրոններում:
3. Ներկայացրե՞ք սփյուռքահայ նշանավոր գրողներին և արվեստագետներին: Գիտու-
թյան բնագավառում ինչ ձեռքբերումներ եղան, ո՞ր հայտնի գիտնականներին կա-
րող եք նշել: Վերհանձնե՞ք սփյուռքահայ մշակույթի դերը:

ԳԼՈՒԽ 2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ (1945–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

§ 1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

*Մշակույթի զարգացման հիմնա-
կան միտումները*: Հետպատերազմյան
առաջին տարիներին մշակույթի զար-
գացմանը խոչընդոտեցին ստալինյան

դեկավարության իրականացրած նոր
բռնաճնշումները. բազմաթիվ մտավոր-
ականների ներկայացվեց օտարամոլու-
թյուն դրսևորելու կեղծ մեղադրանք:

Ստալինի մահից հետո բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին մշակույթի զարգացման համար: ԽՄԿԿ XX համագումարում անհատի պաշտամունքի քննադատությունը, աքսորավայրերից և բանտերից հարյուրիազարավոր բռնադատվածների, այդ թվում՝ ստեղծագործող մտավորականների վերադարձը, գրաքննության թուլացումը դրականորեն ազդեցին մշակույթի զարգացման վրա: Այս ամենը հանգեցրեց 1960–ական թթ. ազատամիտ մշակույթի առանձին երևույթների հանդես գալուն, այսպես կոչված՝ «վաթսունականների» շարժմանը:

1950–ական թթ. կեսից մինչև 1960–ական թթ. կեսը ԽՍՀՄ պատմության մեջ մտավ «ձնհալ» անվամբ: «Ձնհալին» հետևեց 20–ամյա «Ղճացումը», որը մշակույթի բնագավառում բնորոշվեց հակասական միտումներով. մի կողմից՝ շարունակվում էր գիտության ու մշակույթի զարգացումը, մյուս կողմից՝ ուժեղանում էր ստեղծագործող մտավորականության գաղափարական հսկողությունը իշխանությունների կողմից:

Սոցիալիզմի համակարգի վերակառուցման ընթացքում, որը սկսեց Մ. Գորբաչովը 1985 թ., տեղի ունեցավ ձևավորված կարծրատիպերի վերանայում: Մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը՝ վեց տարվա ընթացքում, մշակութային կյանքը արմատապես փոխվեց, դարձավ համեմատաբար ավելի բազմազան: «Սոցիալիստական մշակույթը» իր տեղը սկսեց զիջել համամարդկային արժեքների գնահատմանը:

Կրթական համակարգը: Հետպատերազմյան տարիներին ԽՍՀՄ–ում, այդ թվում՝ Հայաստանում, ընդլայնվում էր դպրոցական ցանցը: Այդ տարիներին հաջողությամբ շարունակվեց անցումը համընդհանուր պարտադիր յոթնա-

Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիան

մյա կրթության, որը վերջնականապես իրագործվեց 1948–1949 ուսումնական տարում: **1959 թ.** մտցվեց *ութանյա պարտադիր կրթություն*: Ծավալվեց դպրոցաշինությունը:

Տարեցտարի ավելանում էր միջնակարգ դպրոցների քանակը: Եթե պատերազմից անմիջապես հետո հանրապետությունում գործում էր 300 միջնակարգ դպրոց, ապա 1960–1961 թթ.՝ 400–ից ավելի: 1966–1967 ուսումնական տարում անցում կատարվեց ընդհանուր միջնակարգ կրթության՝ 10–ամյա ուսուցմամբ: 1985–1986 ուստարում հանրապետությունում գործում էր մոտ 1500 հանրակրթական դպրոց՝ ավելի քան 600 հազար սովորողներով:

ՀԽՍՀ–ում միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների հիմնական տեսակներն էին տեխնիկումներն ու ուսումնարանները: 1986 թ. հանրապետությունում կար 65 միջնակարգ մասնագիտական հաստատություն՝ 156 մասնագիտության գծով և 48 հազար սովորողներով:

1950–1951 ուսումնական տարում հանրապետության 15 բուհերում սովորում էր 15 հազար ուսանող, 1957–1958–ին՝ 11

Վիկտոր Համբարձումյան

քուհերում արդեն սովորում էր ավելի քան 20 հազար ուսանող:

Գիտությունների ակադեմիան: Գիտահետազոտական կենտրոնները: Հետպատերազմյան շրջանում Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան դարձավ երկրի գիտական առաջատար կենտրոններից մեկը: **1947 թվականին** Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախագահ ընտրվեց ականավոր գիտնական, աստղաֆիզիկոս, ակադեմիկոս **Վիկտոր Համբարձումյանը:**

1950-ական թվականներից խորհրդային երկիրը թնակոխեց գիտատեխնիկական հեղաշրջման նոր ժամանակաշրջան: Լուրջ տեղաշարժեր կատարվեցին տեխնիկայի բնագավառում, սկսեցին առաջատար դեր խաղալ ավտոմատիկան ու կիրառական տեխնիկան:

Գիտական աշխատանքի ծավալումը և նոր ուղղությունների առաջացումը թելադրեցին գիտական կադրերի արագ աճի, որակավորման բարձրացման անխուսափելի պահանջ: Ընդլայնվեց գիտահետազոտական հիմնարկների ցանցը: 1967 թ. Հայաստանում գործում էր 112 գիտահետազոտական հիմնարկ: Դրանցում ընդգրկված աշխատողների ընդհանուր թիվն

անցնում էր 20 հազարից, որից ավելի քան 8 հազարը գիտական աշխատողներ էին:

Համաշխարհային ճանաչում են վայելում աստղաֆիզիկայի բնագավառում Հայաստանում կատարված ուսումնասիրությունները: **Բյուրականի աստղաֆիզիկական աստղադիտարանը** դարձավ աստղագիտության ոլորտի գիտահետազոտական խոշոր կենտրոններից մեկն աշխարհում՝ Վիկտոր Համբարձումյանի գլխավորությամբ: Ականավոր աստղաֆիզիկոսը 1962–1965 թթ. զբաղեցրեց Աստղագետների միջազգային միության նախագահի պատվավոր պաշտոնը:

Նշանակալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին ֆիզիկայի բնագավառում: 1958 թ. ֆիզիկայի ինստիտուտում սկսվեցին ԽՍՀՄ խոշորագույն՝ 6 միլիարդ էլեկտրոն-վոլտ էներգիայով էլեկտրոնային արագացուցչի նախագծումն ու կառուցումը՝ ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ **Արտև Ալիխանյանի** ղեկավարությամբ: 1967 թ. էլեկտրոնային արագացուցչի շահագործմամբ Հայաստանի և Խորհրդային Միության շատ ֆիզիկոսներ հնարավորություն ստացան բարդ փորձեր կատարելու միջուկային ֆիզիկայի բնագավառում:

Արագածի և Նոր Ամբերդի կայաններում շարունակվեցին հետազոտությունները տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրման ասպարեզում:

1956 թ. ստեղծվեց Գիտությունների ակադեմիայի նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտը, որը ակադեմիկոս **Արմենակ Մնջոյանի** գլխավորությամբ մեծ հաջողությունների հասավ դեղանյութերի ստեղծման, կենսաբանական ակտիվ միացությունների սինթեզման ասպարեզում:

Կիբեռնետիկայի, էլեկտրոնիկայի զարգացումը: 1950-ական թթ. կեսն-

րից Հայաստանում մեծ հաջողություններ գրանցվեցին մաթեմատիկայի գծով տարվող հետազոտական աշխատանքի բնագավառում: Առաջին հաջողությունները կապված էին ակադեմիկոսներ Արտաշես Շահինյանի և Սերգեյ Մերգելյանի անունների հետ:

1950–ական թթ. վերջերից հետազոտական աշխատանքներ ծավալվեցին հաշվողական մաթեմատիկայի և կիբեռնետիկայի ոլորտներում: Գիտնականներն ու ճարտարագետները նախագծեցին «Հրազդան», «Նաիրի» և այլ տիպի էլեկտրոնային հաշվիչ բարդ մեքենաները:

Հայագիտության զարգացումը:

Հետպատերազմյան տարիներին անհատի պաշտամունքի պատճառով հայագիտության զարգացումն ընթանում էր ծանր պայմաններում: Ստալինյան բռնաձնշումները կասեցնում էին պատմական, տնտեսագիտական և փիլիսոփայական գիտությունների զարգացումը: Խորհրդահայ պատմաբանները ստիպված էին պատմական դեպքերն ու իրադարձությունները հարմարեցնել այն ժամանակ իշխող կարծրատիպերին: Հայ ժողովրդի պատմության մի շարք կարևոր ժամանակաշրջաններ սխալ, կանխակալ կերպով էին լուսաբանվում, իսկ հիմնախնդիրների մի ամբողջ շարք առհասարակ անտեսվում և չէր ներկայացվում:

1950–1960–ական թթ. պատմագիտության բնագավառում ուսումնասիրություններ ծավալվեցին հայ ժողովրդի պատմության, հնագիտության, ազգագրության ու արևելագիտության գծով: Հետագա տարիներին խորհրդահայ պատմաբանները ձեռք բերեցին զգալի հաջողություններ: Պատմագիտության զարգացման գոր-

ծում մեծ դեր խաղացին ակադեմիկոսներ *Աշոտ Հովհաննիսյանը, Արզար Հովհաննիսյանը, Մկրտիչ Ներսիսյանը, Սուրեն Երեմյանը* և ուրիշներ: Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր դարաշրջանների վերաբերյալ ստեղծվեցին մի շարք ընդհանրացնող աշխատություններ: 1960–1980–ական թթ. հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի պատմություն» ութհատորյակը, որն արժանացավ պետական մրցանակի:

1950–1960–ական թթ. հաջողությունների հասավ հնագիտությունը: Արդյունավետ էին համաշխարհային ճանաչում ստացած ուրարտական և հելլենիստական շրջանի հուշարձանների պեղումները: Հնագիտության ասպարեզում հայտնի անուններ դարձան Բ. Պիոտրովսկին, Բ. Առաքելյանը, Կ. Ղաֆաղարյանը և ուրիշներ:

1950–1960–ական թթ. բարենպաստ էին հայ գրականագիտության զարգացման համար: Հաղթահարվեցին գրական ժառանգության գնահատման հարցում թույլ տրված սխալները: Ստեղծվեցին մի շարք ընդհանրացնող աշխատություններ հայ գրականության պատմության վերաբերյալ՝ «Հայ նոր գրականության պատմության» երեք հատորները, «Սովետահայ գրականության պատմության» երկհատորյակը և այլ աշխատություններ:

1950–ական թթ. լուրջ ձեռքբերումներ եղան լեզվաբանության բնագավառում: Գիտական կարևոր ներդրումներ կատարեցին ակադեմիկոսներ Էդուարդ Աղայանը, Գևորգ Զահուկյանը և ուրիշներ:

Նկատելի նվաճումներ եղան նաև հումանիտար մյուս գիտությունների բնագավառներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք էին Խորհրդային Հայաստանի մշակույթի զարգացման հիմնական միտումները 1945–1991 թվականներին:
2. Ներկայացրե՞ք Խորհրդային Հայաստանի կրթական համակարգը. ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին:
3. Ե՞րբ է հիմնվել Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան, և ո՞վ էր առաջին նախագահը: Խորհրդահայ գիտության ի՞նչ նշանավոր կենտրոններ գիտեք, ե՞րբ են հիմնադրվել: Գիտության ո՞ր բնագավառները զարգացան: Նշե՞ք խորհրդահայ գիտության կարևոր նվաճումները: Ովքե՞ր էին խորհրդահայ գիտության նշանավոր ներկայացուցիչները, ի՞նչ գիտեք նրանց մասին:
4. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ հայագիտության զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում: Խորհրդահայ ի՞նչ նշանավոր պատմաբաններ և հնագետներ գիտեք: Ի՞նչ ձեռքբերումներ արձանագրվեցին հայագիտության բնագավառում:

§ 2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ

Գրականությունը: Հետպատերազմյան տարիներին գրական ասպարեզ իջավ երիտասարդ գրողների նոր սերունդ, որը թարմ շունչ բերեց հայ գրականությանը: Համաժողովրդական սիրո արժանացան Հովհաննես Ծիրազը, Պարույր Սևակը, Համո Սահյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Գևորգ Էմինը, Վահագն Դավթյանը, Սերո Խանզադյանը և ուրիշներ: Իրենց ստեղծագործական ուղին էին շարունակում Ավետիք Իսահակյանը, Դերենիկ Դեմիրձյանը, Ստեփան Զորյանը, Նաիրի Զարյանը, Հրաչյա Քոչարը և ուրիշներ: Հեռավոր Սիբիրի կալանավայրերում տևական տառապանք կրելուց հետո նրանց միացան Հայաստան վերադարձած Գուրգեն Մահարին, Մկրտիչ Արմենը, Վահրամ Ալազանը, Վաղարշակ Նորենցը:

Ստալինի մահից և ԽՄԿԿ XX համագումարից հետո խորհրդահայ գրականության զարգացումն ընթացավ նոր հունով: Սկսեցին վերականգնվել պատմականության և ժողովրդայնության սկզբունքները, վերստին ուշադրության կենտրոնում

հայտնվեց մարդ–անհատը՝ իր անձնական կյանքով, խոհերով ու ապրումներով:

Ստեղծագործական բուռն կյանք ապրեց **Պարույր Սևակը**, որի այդ տարիների վաստակն ամփոփված է հատկապես «Անլուելի զանգակատուն», «Մարդը ափի մեջ», «Եղիցի լույս» գրքերում: Նրա ստեղծագործության մեջ հառնեց իրական մարդը՝ իր դրամատիկ, հարուստ ներաշխարհով, պատմական հիշողությամբ, ժամանակի հանդեպ ունեցած պատասխանատվությամբ: **Հովհաննես Ծիրազի** հարուստ գրական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ զբաղեցրին Հայոց մեծ եղենի, բռնազավթված հայրենիքի խորհրդանիշ Արարատ լեռան, մայրության և այլ թեմաներ:

1960–1970–ական թթ. ծնվեց «գյուղական արձակը»: **Հրանտ Մաթևոսյանը**, **Մուշեղ Գալշոյանը** և մյուսները ոչ միայն արձանագրում էին գյուղի մարդու գիտակցության և բարոյականության խոր փոփոխությունները, այլև ցույց էին տալիս այդ փոփոխությունների դրամատիկ կողմերը՝ սերունդների կապի խզումը, մար-

դու և բնության փոխհարաբերությունների խաթարումը և այլն:

1980-ական թթ. երկրորդ կեսին խորհրդային հասարակությունում և մշակույթում հակասությունների սրումը արձագանք գտավ նաև գրական ստեղծագործություններում: Վերակառուցման քաղաքականության և հրապարակայնության գաղափարների զարգացման ընթացքում գրողների մի մասը հանդես եկավ ստեղծագործական գործընթացներին կուսակցության և պետության միջամտության դեմ:

Երաժշտությունը: Հետպատերազմյան տարիներին լուրջ տեղաշարժեր եղան երաժշտական արվեստի բնագավառում: Համաշխարհային երաժշտարվեստում *Արամ Խաչատրյանին* մեծ ճանաչում բերեց «Սպարտակ» բալետը, որում մարմնավորվել է ազատության համար մղվող հերոսական պայքարի թեման: Հայ երաժշտական արվեստում խոշոր ավանդ էին *Գրիգոր Եղիազարյանի, Ալեքսանդր Հարությունյանի, Անտո Բաբաջանյանի, Էդվարդ Միրզոյանի, Էդգար Հովհաննիսյանի* ստեղծագործությունները:

Թատրոնը: Հայ թատրոնի հետպատերազմյան առաջին տասնամյակի աչքի ընկնող երևույթներից էր Նաիրի Զարյանի «Արա Գեղեցիկ» ողբերգության ներկայացումը: 1960–1980-ական թթ. հայ հեղինակների պիեսների հիման վրա թատրոններում բեմադրվեցին շատ ներկայացումներ, որոնք ջերմ ընդունելության արժանացան հանդիսատեսի կողմից:

Սկսվեց հայ բեմարվեստի սերնդափոխության բարդ ընթացքը: Թատրոնի մեծ վարպետներ Օլգա Գուլազյանի, Վադարշ Վաղարշյանի, Ավետ Ավետիսյանի կողքին բեմում արդեն իրենց խոսքն էին

Տեսարան Ա. Խաչատրյանի «Սպարտակ» բալետից՝ բեմադրված Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում: Սպարտակ՝ Վիլեն Գալստյան

ասում Վարդան Աճեմյանը, Գուրգեն Ջանիբեկյանը, Դավիթ Մալյանը, Բարկեն Ներսիսյանը: Բեմում հաստատուն տեղ էին գրավում Մետաքսյա Սիմոնյանը, Խորեն Աբրահամյանը, Միեր Մկրտչյանը, Սոս Սարգսյանը և ուրիշներ: Այս անունների հետ են կապվում թատրոնում և ժամանակակիցների կերպարների անկրկնելի մեկնաբանությունները, և դասական կերպարների նորովի անձնավորումները:

Ժամանակակից բեմարվեստի զարգացմանը նպաստելու առումով մեծ նշանակություն ունեցավ Երևանի դրամատիկական թատրոնի հիմնադրումը՝ ռեժիսոր Հրաչյա Ղափլանյանի ղեկավարությամբ:

Կինոն: Հայրենական մեծ պատերազմն ընդհատեց Հայաստանի կինոարվեստի զարգացումը: Պատերազմի սկզբից նկարահանվել էր ընդամենը երկու գեղարվեստական կինոնկար, որոնցից հայտնի է «Դավիթ Բեկը»:

Հայկական կինոարվեստի զարգացման նոր՝ ժամանակակից փուլը սկսվեց 1950-ական թթ. կեսից: Նկարահանվեց «Նվազահանքի տղաները» ֆիլմը, որը մեծ հաջողություն ունեցավ, իսկ «Ռուկե ցլիկ», «01-99», «Տծվժիկ» կարճամետրաժ ֆիլմերն անմիջապես սիրվեցին իրենց հումորով, հյուբեղ կերպարներով:

1960–1970–ական թթ. խորհրդահայ կինոարվեստի վերելքի ժամանակաշրջանն էր: Ստեղծվեցին կինոնկարներ, որոնք այսօր էլ համաժողովրդական սեր են վայելում, և չի խամրում նրանց գեղարվեստական արժեքը. «*Բարև, ես եմ*», «*Եռանկյունի*», «*Մենք ենք, մեր սարերը*», «*Սարոյան եղբայրներ*», «*Նուան գույնը*» և այլն: Այս ֆիլմերը ներկայացնում են հայկական կինոյի «նոր ալիքը»:

Նկատելի տեղաշարժ է կատարվել ժամանակակից կատակերգության ժանրում: Սիրված կինոկատակերգություններից են «*Հայրիկ*», «*Հարսնացուն հյուսիսից*», «*Տղամարդիկ*» կինոնկարները: Հաջորդ տասնամյակը (1976–1985 թթ.) առանձնանում է կինոարտադրանքի ընդհանուր որակական մակարդակի վերելքով: Նկարահանվեցին «*Երկունք*» և «*Նահապետը*» կինոնկարները: Առաջինը պատմական ֆիլմի ժանրը հարստացնում է լայն էպիկական շնչով, երկրորդը բանաստեղծականությամբ և զգացմունքային մեծ ուժով հաստատում է մարդասիրության և պատմական արդարության գաղափարները:

Կերպարավեստը: Հետպատերազմյան տարիներն արվեստին վերադարձրին տեսակների բազմազանությունն ու ստեղծագործողների անհատական դրսևորումները: Մարտիրոս Սարյանի ստեղծագործության մեջ նոր ուժով ներկայացան բնության ընդհանրացված պատկերները: Մ. Սարյանը՝ Վարպետը, դարձավ ազգային կերպարվեստի դպրոցի նահապետը:

Հետստալինյան ժամանակաշրջանում կերպարվեստի զարգացման համար ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: 1950–ական թթ. հայկական արվեստի վերելքը պայմանավորվեց նաև 1945–ին Երևանի գեղարվեստական

ինստիտուտի հիմնադրումով: Ասպարեզ մտավ նոր սերունդ, որը ձգտում էր նորովի արտահայտելու հասարակությանը հուզող խնդիրները:

Մեծ էր *Հովհաննես Զարդարյանի* ներդրումը պատկերարվեստի զարգացման գործում: 1940–ական թթ. վերջին արվեստի վարպետների շարքը համալրեցին հայրենադարձ նկարիչները: Հատկապես ծանրակշիռ էր Հարություն Կալենցի և Հակոբ Հակոբյանի դերը նուրբ գույների ներդաշնակությամբ գեղանկարչական նոր դպրոցի կազմավորման գործում:

1950–1970–ական թթ. հայկական գեղանկարչության ամենաբնորոշ գծերն էին ավանդական ժանրերի միաձուլումը, մարդկանց և բնապատկերի համադրումը: 1950–ական թթ. կեսին *Սարգիս Մուրադյանի* և *Գրիգոր Խանջյանի* ստեղծագործական պաթոսի հիմքում XX դարի սկզբի ողբերգական իրադարձություններն էին՝ Ս. Մուրադյանի «Կոմիտասի վերջին գիշերը», Գ. Խանջյանի «Իմ ժողովրդի պատմության տարեթվերից» նկարաշարերը, Պ. Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմի պատկերազարդումը:

1950–ական թվականներից դասական ոճը զարգացում ապրեց *Երվանդ Քոչարի* «Սասունցի Դավիթ», *Արուսշես Հովսեփյանի* «Ալեքսանդր Թամանյան», *Նիկողայոս Նիկողոսյանի* «Միքայել Նալբանդյան» մոնումենտալ ստեղծագործություններում, որոնք նոր տեսք տվեցին Երևանի կենտրոնական փողոցներին:

Գեղանկարչության մեջ ուրույն տեղ զբաղեցրեց *Մինաս Ավետիսյանը*: Նա նորովի մեկնաբանեց սարյանական մեթոդի հնարավորությունները: Մ. Ավետիսյանի կտավները («Ջաջուտ», «Ծնողներս», «Սպասում»), որմնանկարները խոսում են անհատի ձակատագրի դրամատիզմի,

տոկունության և գեղեցկության մասին: Նկարչի վրձինն են պատկանում 20-ից ավելի որմնանկարներ:

Ճարտարապետությունը: Հետպատերազմյան շրջանում կառուցվել են հասարակական շենքերի համալիրներ, որոնք արժեքավոր ներդրում են խորհրդահայ ճարտարապետության մեջ: Լավագույնը Ալեքսանդր Թամանյանի նախագծած և 1958 թ. ավարտած՝ Երևանի Լենինի հրապարակի (Հանրապետության հրապարակի) ճարտարապետական համալիրն է: Այն վկայում է հայ ճարտարապետության ժառանգության վրա հիմնված նոր քաղաքաշինական արվեստի աննախադեպ վերելքի մասին:

Ճարտարապետության նվաճումները մարմնավորվել են նաև մի շարք այլ

հասարակական շենքերում. Երևանում՝ ներկայիս ՀՀ Ազգային ժողովի շենքը, Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահության շենքը, երկաթուղային կայարանի շենքը, Մատենադարանը:

1960–1980–ական թթ. կառուցվել են պատմության նշանավոր դեպքերն ու դեմքերը հավերժացնող հուշարձաններ, որոնցից են Հայրենական մեծ պատերազմի զոհերին նվիրված հուշարձանները հանրապետության գրեթե բոլոր բնակավայրերում, Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրը Ծիծեռնակաբերդում, Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիրը, «Մայր Հայաստան» հուշարձանը Լենինականում և այլն:

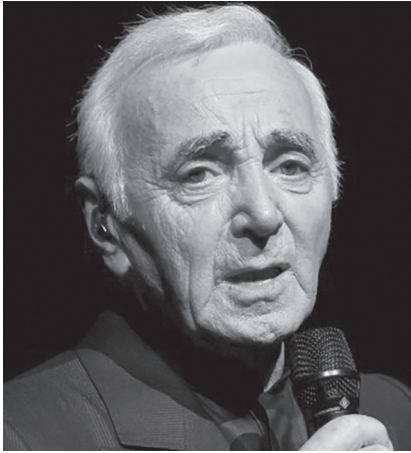
Հարցեր և ստուգադրանքներ

1. Խորհրդահայ գրականության ո՞ր նշանավոր ներկայացուցիչներին գիտեք. թվարկեք նրանց ստեղծագործություններից: Դրանցից որո՞նք եք կարդացել:
2. Թվարկեք խորհրդահայ նշանավոր կոմպոզիտորների և նրանց ստեղծագործությունները: Որո՞նք եք լսել:
3. Խորհրդահայ ո՞ր նշանավոր թատերագիրներին և դերասաններին գիտեք:
4. Թվարկեք խորհրդահայ նշանավոր կինոգործիչների և նրանց գործերը: Դրանցից որո՞նք եք դիտել. ինչո՞վ են դրանք ձեզ դուր եկել:
5. Ո՞ր նշանավոր խորհրդահայ կերպարվեստագետներին գիտեք:
6. Ներկայացրեք խորհրդահայ ճարտարապետության նվաճումները. ի՞նչ նշանավոր կառույցներ գիտեք, ո՞ւմ նախագծով են կառուցվել:

§ 3. ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Սփյուռքահայ դպրոցը: Սփյուռքահայ կյանքի կարևորագույն մաս կազմող դպրոցները երկու տիպի էին՝ ամենօրյա և մեկօրյա: Մեկօրյա դպրոցների լայն ցանց գոյություն ուներ ԱՄՆ–ում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում և Ավստրալիայում: Դպրոցական ցանցն ավանդույթի ուժով պահպանվում էր Թուրքիայում: Ստամբուլում

ապրող հայերի ճնշող մեծամասնության երեխաները, սկզբնական կրթությունը ստանալով ազգային նախակրթարաններում, մեծ մասամբ շարունակում էին սովորել հայկական միջնակարգ դպրոցներում, լիցեյներում, երբեմն՝ ֆրանսիական և ամերիկյան, հազվադեպ՝ թուրքական դպրոցներում:

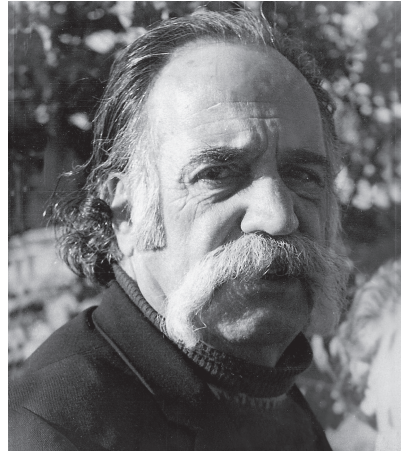
Շառլ Ագնավուր

Իրանում ապրող հայերն ունեին շուրջ 6 տասնյակ դպրոց: Որոշ հայ աշակերտներ ուսում էին ստանում օտար դպրոցներում, մասնավորապես՝ ֆրանսիական և ամերիկյան լիցեյներում: Հայկական նախակրթարաններն ավարտողների մի մասը նույնպես շարունակում էր սովորել օտար դպրոցներում:

Սփյուռքահայ կրթական կյանքի կենտրոնը *Լիբանանն* էր: XX դ. երկրորդ կեսին Բեյրութի գրեթե բոլոր դպրոցների համար կառուցվել էին հարմարավետ շենքեր: Բազմաթիվ միջնակարգ դպրոցներ ու տասնյակ մանկապարտեզ–նախակրթարաններ համընդհանուր ճանաչում ունեին:

Կազմակերպված դպրոցական համակարգ ուներ *սիրիահայ* գաղութը: Հալեպի ճեմարանները և վարժարանները Սփյուռքի լավագույն միջնակարգ դպրոցներից էին:

Մեծ համբավ ուներ *Կիպրոսի Մելգոնյան կրթական հաստատությունը*, որը, միջնակարգի ծրագրից բացի, երկամյա դասընթացով պատրաստում էր ուսուցիչներ, լրագրողներ ու այլ մասնագետներ:

Վիլյամ Սահրյան

ԱՄՆ-ում հայկական դպրոցաշինությունն ընդամենը 50–ամյա պատմություն ունի: Առաջին ամենօրյա դպրոցը բացվել է 1963–ին Լոս Անջելեսում: 1982–ին քաղաքում գործել է 8 ամենօրյա դպրոց: Նախակրթարաններ կային Նյու Յորքում, Ֆիլադելֆիայում, Սան Ֆրանցիսկոյում, Ֆրեզնոյում, Նյու Ջերսիում, Դետրոյտում: Մոնրեալում և Տորոնտոյում (Կանադա) գործում էին 4–ական ամենօրյա հայկական վարժարաններ:

Սփյուռքահայ կրթական հաստատությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ *Բեյրութի Հայկազյան համալսարանը*, որի շրջանավարտները ստանում էին արվեստի պսակավորի (բակալավր) և գիտության պսակավորի (մագիստրոս) տիտղոսներ: Դրանք հավասար էին լիբանանյան համալսարանների շրջանավարտներին շնորհվող աստիճաններին:

Սփյուռքահայ մամուլը: Սփյուռքի պայմաններում մամուլը շարունակում էր մնալ ազգային կյանքի զարգացման հիմնական սյուներից մեկը: Գրեթե ամեն քաղաքական կուսակցություն, ուսումնական հաստատություն, եկեղեցական, հասա-

րակական, հայրենակցական, բարեխնամ, մշակութային ու մարզական կազմակերպություն ուներ իր պարբերականը:

1961 թ. Սփյուռքում լույս էր տեսնում 134 անուն պարբերական, որից 16–ը՝ օրաթերթ: 1985 թ. դրանց թիվը հասել էր 225–ի: Ամերիկահայ գաղութն ուներ երեսունից ավելի թերթ ու ամսագիր: Ֆրանսահայ գաղթօջախում հրատարակվում էին տասից ավելի հայերեն պարբերականներ:

Լիբանանահայ մամուլն ուղղություն էր տալիս սփյուռքահայ կյանքին: **1946 թ. Բեյրութում** սկսեց հրատարակվել **«Անի» ամսագիրը**՝ բանաստեղծ Վահե Վահյանի խմբագրությամբ: Բեյրութում հրատարակվում էր հայերեն չորս օրաթերթ («Ազդակ», «Արարատ», «Զարթօնք», «Այգ»), հինգ շաբաթաթերթ, մի քանի ամսագիր և այլն:

Նախկին պարբերականների կողքին («Ժամանակ», «Նոր լուր», «Մարմարա» օրաթերթեր, «Սուրբ փրկիչ» տարեգիրք) հետպատերազմյան տարիներին Ստամբուլում ասպարեզ եկան նոր թերթեր ու հանդեսներ:

Շարունակում էին լույս տեսնել հայագիտական երկու հանդեսները՝ «Բազմավեպ»–ը՝ Վենետիկում, «Հանդես ամսօրյան»՝ Վիեննայում:

Սփյուռքահայ գրականությունը:

Սփյուռքահայ գրականությունն ունեցել է զարգացման մի քանի փուլ: Առաջին փուլին բնորոշ էր հայրենի հողի կարոտի թեման, որն ուներ ընդգծված գյուղագրական միտում: Երկրորդ փուլում տիրապետող էր դառնում ազգաձուլման վտանգը հաղթահարելու մտահոգությունը: Երկրորդ աշխարհամարտի և հետպատերազմյան տարիներին դրվեցին պայքարի, հայրենասիրության և ստեղծագործական վերելքի արտահայտիչ սփյուռքահայ նոր

գրականության հիմքերը: Այն դառնում էր համամարդկային ինքնատիպ դիմագծեր ունեցող գրականություն:

Գրական կյանքն անհամեմատ աշխույժ էր ԱՄՆ–ում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում, մասամբ՝ Թուրքիայում և Իրանում:

Լիբանանահայ գրականության մեջ 1930–ական թթ. ասպարեզ եկած գրողները գրական հասունացում ապրեցին հետպատերազմյան տարիներին: **Վահե Վահյանը** դարձավ սփյուռքահայ մի ամբողջ գրական հոսանքի առաջամարտիկներից թե՛ իր խմբագրած «Անի» ամսագրով և թե՛ գեղարվեստական ստեղծագործություններով, քննադատական–հրապարակախոսական հոդվածներով: **Անդրանիկ Ծառուկյանի** գլուխգործոցներից է «Մանկություն չունեցող մարդիկ» գիրքը, որն արտացոլում է Մեծ եղեռնից փրկված որբերի ծանր ու դժվարին ճանապարհը: 1940–1950–ական թթ. ասպարեզ եկան նոր գրողներ՝ **Վահե Օշականը**, **Գառնիկ Աղաարյանը** և ուրիշներ:

Սփյուռքահայ գրական կյանքի կարևոր դեմքերից է բանաստեղծ, դրամատուրգ **Մուշեղ Իշխանը**: Նրա ստեղծագործության ներքին ազդակը տարագիր հայի պայքարն է ուժացման վտանգի դեմ՝ հանուն սեփական դիմագծի պահպանման, ազգային և համամարդկային իդեալների կենսագործման:

Հայազգի գրողների մի մասը ստեղծագործում էր օտար լեզուներով: Ամենանշանավորը անգլերենով ստեղծագործող ամերիկահայ **Վիլյամ Սարոյանն** էր, որն արժանացել է համաշխարհային ճանաչման: Նա աշխարհում սիրված գրողներից մեկն է, «մարդկային սրտի համընդհանուր լեզվով» է գրել և հոգով մնացել է հայ: Ինչի մասին էլ որ գրել է, պահպանել է ազգային

պատկանելության գիտակցումը, հաճախ պատկերել է հայ հերոսների, ներկայացրել հայկական միջավայր:

Սփյուռքահայ կերպարվեստը:

Սփյուռքահայ կերպարվեստին ու քանդակագործությանը բնորոշ է ազգային ավանդույթների հենքի վրա սեփական դիմագծի կերտումը:

Եվրոպայում ստեղծագործող նշանավոր նկարիչներից էր *Ժիրայր Օրագյանը*, որն ապրում և ստեղծագործում էր Իտալիայում: Նրա ստեղծագործություններից ճանաչված են «Որբեր», «Եղեռնը» և այլ կտավներ:

Ֆրանսիական արդի գեղարվեստի խոշոր դեմքերից էր *Գառզուն (Գառնիկ Զուլումյան)*: Նա միջազգային համբավ էր ձեռք բերել 1953-ից, երբ Փարիզում բացվել էր նրա վենետիկյան բնանկարների ցուցահանդեսը: Նշանավոր են Գառզունի «Հայտնություն», «Ապոկալիպսիս», «Երկրային դրախտ» ու այլ նկարաշարեր, ինչպես և գրքերի նկարազարդումներ ու գրաֆիկական գործեր (վիմագրություններ): 1979 թ. Գառզուն ընտրվել է Ֆրանսիայի գեղարվեստի ակադեմիայի անդամ:

Ֆրանսիական արդի արվեստի ակադեմիայի դեմքերից է *Ժանսենը (Հովհաննես Սեմերջյան)*: 1954 թ. տակավին երիտասարդ՝ 34-ամյա Ժանսենին Ֆրանսիայում ազգային կենսաթոշակ է նշանակվել: Նրա ստեղծագործության վրա խոր հետք են թողել Մեծ եղեռնի արհավիրքները:

XX դարի ամերիկյան արվեստում բացառիկ տեղ է գրավում *Արշիլ Գորկին (Ռուսանիկ Ադոյան)*: 1920 թվականից հաստատվել է ԱՄՆ-ում: «Ինչպես մորս ասեղնագործ գոգնոցը բացվում է իմ կյանքում» (1944), «Արորը և երգը»

(1947) ու այլ կտավներ համաշխարհային հռչակ են բերել նրան՝ դարձնելով «գերիրապաշտական էքսպրեսիոնիզմ» ուղղության սկզբնավորողը:

Արտերկրի հայ նշանավոր դեմքեր:

Գրականության մեջ, արվեստի բնագավառում կան դեմքեր, որ, դուրս գալով հայկական շրջանակներից, հասել են համաշխարհային ճանաչման: Նրանցից է *Շառլ Ազնավուրը*՝ մեծատաղանդ աշխարհահռչակ արվեստագետը: Շ. Ազնավուրը հայտնի է որպես ֆրանսիացի երգիչ, բայց նրա երգարվեստում իր տեղն ունի հայկական մեղեդին:

Երգչուհի *Լուսին Անարան* նույնպես հռչակված և ճանաչված էր ամբողջ աշխարհում:

Համաշխարհային կինոարվեստի ականավոր ներկայացուցիչներից *Ռուբեն Մամուլյանը* ծնվել է հայ արվեստին ծառայողի ընտանիքում: Մոսկվայում կրթություն ստանալով և ռուսական ռեալիստական թատրոնի ավանդներով զինվելով՝ նա իր տաղանդի շնորհիվ հասել է միջազգային ճանաչման:

Հայրենիք—Սփյուռք մշակութային կապերի ամրապնդումը:

Հայրենիք—Սփյուռք մշակութային կապերի մերձեցման համար կարևոր ազդակ ծառայեցին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման 40-ամյա հոբելյանի նշումը, Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600 և Սայաթ-Նովայի 250-ամյակների հանդիսությունների կազմակերպումը:

Հայրենիք—Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում էական դեր խաղացին նաև հայ արվեստի գործիչների փոխադարձ այցելությունները, հայ գրողների գրքերի հրատարակումները Հայաստանում և Սփյուռքում:

Մայր Հայաստանի և Սփյուռքի հարաբերություններում նշանակալից իրադարձություն էր 1980 թ. նոյեմբերի 24–ին Երևանում բացված սփյուռքահայության ներկայացուցիչների ժողովը: Ժողովի նշանաբանն էր՝ «Վերածնված հայրենիքը և Սփյուռքը. պայքար հանուն խաղաղության և առաջադիմության»:

Հայկական մշակույթի զարգացման, հայրենիք—Սփյուռք մշակութային կապերի ամրապնդման գործում մեծ ջանքեր էր գործադրում Հայ եկեղեցին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա–ի գլխավորությամբ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Փաստերով հիմնավորե՞ք, որ դպրոցական կյանքը վերելք էր ապրում: Թվարկե՞ք Սփյուռքի նշանավոր ուսումնական հաստատություններ:
2. Ի՞նչ դեր էր խաղում մամուլը սփյուռքահայության կյանքում: Ի՞նչ նշանավոր սփյուռքահայ պարբերականներ գիտե՞ք, որտե՞ղ էին դրանք հրատարակվում:
3. Սփյուռքահայ գրականության նշանավոր ներկայացուցիչներից ո՞ւմ գիտե՞ք. թվարկե՞ք նրանց ստեղծագործություններից:
4. Ո՞ր նշանավոր սփյուռքահայ կերպարվեստագետներին գիտե՞ք: Թվարկե՞ք նրանց գործերը:
5. Գնահատե՞ք սփյուռքահայ մշակութային գործիչների դերը համաշխարհային մշակույթում:
6. Ձեր կարծիքով ինչո՞վ էր պայմանավորված հայրենիք—Սփյուռք կապերի աշխուժացումը: Ի՞նչ միջոցառումներ իրականացվեցին այդ կապերի սերտացման ուղղությամբ:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿ

§ 1. ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Մշակույթի վիճակը: Անկախության հռչակումից հետո վերացվեցին գաղափարական կապանքները, որոնք կաշկանդում էին մշակույթի, մասնավորապես ազգային մշակույթի զարգացումը: Ազատ ստեղծագործելու հնարավորություններ ընձեռվեցին: Բայց սոցիալ–տնտեսական դժվարին իրադրությունը բացասական ազդեցություն ունեցավ հոգևոր–մշակութային կյանքի վրա: Ճգնաժամ ապրեցին հայ թատրոնը և կինոն, կրճատվեց գրատպությունը, խախտվեցին մշակու-

թային կապերը, ծանր վիճակում հայտնվեց գիտությունը:

Մշակույթի կոթողները, ճարտարապետական հուշարձանները, թատրոնի և կինոյի շենքերը հայտնվեցին անմխիթար վիճակում: Արվեստի որոշ հիմնարկների սեփականաշնորհման հետևանքով ստեղծագործական շատ խմբեր անգործության մատնվեցին: Այդուհանդերձ, սոցիալ–տնտեսական ծանր ճգնաժամը չէր կարող լիովին արգելակել մշակույթի զարգացումը: Այդ բնագավառի շատ աշխատողներ շարունակում էին գործել ժամանակի պա-

հանջներին համահունչ: Պատահական չէ, որ Հայաստանի թատերական խմբերը, երգի և պարի համույթներն ունեցան նաև լուրջ ձեռքբերումներ:

Կրթական վերափոխումների քաղաքականությունը: Հայաստանի անկախ հանրապետության հռչակումից հետո սկսվեց կրթամշակութային ոլորտի վերափոխումը: Խորհրդային Հայաստանում ձեռք էր բերվել բարձր կրթական մակարդակ: Բայց անկախությունից հետո կրթական ոլորտը դժվարին վիճակի մեջ հայտնվեց: Նախկին համակարգը, որն ընդգրկում էր կրթության երեք հիմնական աստիճանները (միջնակարգ, միջնակարգ-մասնագիտական և բարձրագույն), փոխարինվեց բազմաստիճան համակարգով:

Հատկապես ծանր էր **հանրակրթության** վիճակը: Դպրոցների համար հրատարակվեցին նոր դասագրքեր, որոնցից ոչ բոլորն էին համապատասխանում հայ ազգային դպրոցի առջև դրված խնդիրներին: Ջեռուցման բացակայության պատճառով ուսումնական տարվա և դասաժամերի տևողության կրճատումը, լավագույն ուսուցիչների արտահոսքը, դասագրքերի, մեթոդական և օժանդակ գրականության պակասը, գրենական պիտույքների թանկությունը և այլ հանգամանքներ դժվարացրին ուսումնական գործընթացը: Ծանր վիճակում էր դպրոցների նյութատեխնիկական բազան, շինությունները չէին վերանորոգվում, և դրանց հետագա շահագործումը դառնում էր վտանգավոր:

Բարձրագույն կրթությամբ շատ ուսուցիչներ, հիմնականում՝ տղամարդիկ, սոցիալական ծանր վիճակի պատճառով հեռանում էին դպրոցից:

Կային նաև դրական տեղաշարժեր: Միջնակարգ դպրոցները ստացան որո-

շակի ազատություն, հատկապես՝ բարձր դասարաններում լրացուցիչ առարկաներ անցնելու, այլընտրանքային ծրագրեր և ուսումնական ձեռնարկներ ընտրելու հարցերում:

Միջնակարգ կրթությունը բաժանվեց **երեք աստիճանի՝ տարրական (4 տարի), միջին (5 տարի) և ախագ (3 տարի)** դպրոցներ: Ուսուցումը հանրակրթական դպրոցներում ազատվեց կոմունիստական գաղափարախոսության կապանքներից: Պետությունը չէր խոչընդոտում տարբեր տիպի, այդ թվում՝ մասնավոր դպրոցների ստեղծմանը:

Փոփոխություններ կատարվեցին հանրապետության բարձրագույն կրթության ոլորտում: Բուհերի ուսումնական ծրագրերից հանվեցին անցյալում պարտադիր առարկաները՝ կոմունիստական կուսակցության պատմությունը, մարքս-լենինյան փիլիսոփայությունը, գիտական կոմունիզմը, գիտական աթեիզմը և այլն:

Միջազգային կրթական համակարգի մեջ ներգրավվելու նպատակ էր հետապնդում կառավարության 1995 թ. հունիսի 12-ի որոշումը՝ բուհերում ուսուցման նոր՝ եռաստիճան համակարգի անցնելու մասին. բակալավրիատ՝ 4 տարի, մագիստրատուրա՝ 2 տարի, և ասպիրանտուրա (կադրերի պատրաստում բուհերի և գիտահետազոտական հիմնարկների համար):

Բուհերի ինքնուրույնությունն ընդլայնվեց, աշխուժացավ նրանց համագործակցությունն արտասահմանյան ուսումնական և գիտական հաստատությունների հետ:

Բժշկական, պոլիտեխնիկական (ճարտարագիտական), մանկավարժական և այլ ինստիտուտներ վերանվանվեցին ու դարձան համալսարաններ կամ ակադե-

միաներ: **1991 թ.** հիմնադրվեց **Հայաստանի ամերիկյան համալսարանը (ՀԱՀ)**՝ որպես Կալիֆոռնիայի (ԱՄՆ) համալսարանի մասնաճյուղ:

Եթե 1990–ական թթ. շեմին Հայաստանում գործում էր պետական 13 բուհ, որտեղ կադրեր էին պատրաստվում 103 մասնագիտությունների գծով, ապա 2000 թ.՝ 15 պետական բուհ՝ ավելի քան 158 մասնագիտություններով:

Նոր տնտեսական համակարգի պայմաններում բացված բազմաթիվ ոչ պետական համալսարանների ու քոլեջների մեծ մասի մակարդակը շատ ցածր էր բուհերին ներկայացվող պահանջներից, և մասնավոր շատ ուսումնական հաստատություններ ժամանակի ընթացքում փակվեցին:

Գիտության վիճակը: ԽՍՀՄ գոյության պայմաններում Հայաստանի գիտությունը և կրթությունը խորհրդային տերության երբեմնի հզոր ու միասնական գիտական համալիրի օրգանական բաղադրիչն էին: Մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը Հայաստանը գիտության զարգացման ցուցանիշներով առաջնակարգ դիրքեր էր գրավում նախկին միութենական հանրապետությունների շարքում:

Հայաստանի անկախացումից հետո ստեղծված տնտեսական ծանր վիճակը, նյութական և ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը, երկրի տնտեսական շրջափակումը, գիտական կապերի խզումը, գիտական տեղեկատվության սղությունը հանգեցրին հանրապետությունում գիտական կյանքի լճացմանը: Խաթարվեցին հիմնարար ու կիրառական գիտությունների և արտադրության միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կապերը, տկարացան ժամանակին մեծ համբավ ձեռք բերած գիտական դպրոցները:

Գիտությունը դիտարկվում էր որպես չափազանց ծախսատար բնագավառ և պետական միջոցներից ֆինանսավորվում էր նվազագույն չափով:

Հայաստանի ճյուղային գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասը՝ մոտ 80 %-ը, որ նախկինում կուտակել էր նյութատեխնիկական զգալի պաշարներ, գիտական և ինժեներատեխնիկական կադրեր, թուլացավ, մնացածներն էլ, նախկին միութենական գործընկերների հետ համատեղ կատարվող մշակումների ֆինանսավորման շնորհիվ, հազիվ կարողացան գոյատևել:

Հանրապետության գիտական համալիրի քայքայումը հանգեցրեց գիտական կադրերի («ուղեղների») արտահոսքի: Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների կենտրոնի հարցումների համաձայն՝ միայն ՀՀ ԳԱԱ-ի համակարգից 1991–1995 թթ. հեռացել էր 800 գիտաշխատող, որոնցից 200–ը մշտական բնակության էր մեկնել արտասահմանյան երկրներ:

Կադրային տեղաշարժ էր կատարվում նաև այսպես կոչված «ներքին արտահոսքի» միջոցով: Գիտնականներից շատերը, որոնք միջոցներ չունեին արտասահման մեկնելու, թողնում էին գիտական աշխատանքը և տեղափոխվում գործունեության այլ ասպարեզներ, որտեղ հնարավոր էր ապահովել կյանքի քիչ թե շատ տանելի պայմաններ:

Բայցևայնպես, անկախության պայմաններում հետզհետե հնարավոր դարձավ կապեր հաստատել աշխարհի առաջատար գիտական կենտրոնների հետ, ուսումնասիրել և կիրառել գիտության կազմակերպման համաշխարհային փորձը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի գիտական ներուժի օգտագործման հար-

ցում հետաքրքրություններ էին հանդես բերում ոչ միայն Արևմուտքի համալսարաններն ու գիտահետազոտական կենտրոնները, այլև ռազմական բնույթի, մասնավորապես Հյուսիսատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) կառույցները: Հայաստանի գիտնականների արտասահմանյան երկարաժամկետ գործուղումների մի մասը ֆինանսավորում էին «Հումբոլդտի»

(ԳԴՀ), «Բենջամին Ֆրանկլինի» (ԱՄՆ), «Սորոսի» (ԱՄՆ) հիմնադրամները և այլն:

Ժամանակի ընթացքում գիտության ոլորտում նկատվեցին ձեռքբերումներ: Այժմ կրկին հայ գիտնականները լուրջ ուսումնասիրություններ են կատարում և իրենց խոսքն են ասում բնական գիտությունների, բժշկության, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտներում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ներկայացրե՞ք անկախության սկզբնական շրջանում մշակույթի ձգնաժամի պատճառները:
2. Ի՞նչ փոփոխություններ տեղի ունեցան կրթության բնագավառում անկախության առաջին տարիներին: Փորձե՞ք վերհանել կրթական մակարդակի անկման պատճառները: Ներկայացրե՞ք ՀՀ արդի կրթական համակարգը:
3. Ինչո՞ւ գիտությունը հայտնվեց դժվարին վիճակում: Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ «ուղեղների արտահոսքը»: Պետության կողմից ի՞նչ քայլեր են ձեռնարկվում գիտության զարգացման նպատակով:

§ 2. ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐՎԵՍԸ

Գրականությունը: Հայաստանի երրորդ հանրապետության հռչակումից հետո ստեղծագործական գործունեությունը շարունակեցին գրական ավագ, միջին ու երիտասարդ սերունդները: Չափածո երկերի նոր ժողովածուներով ու շարքերով հանդես եկան նշանավոր քանաստեղծներ Համո Սահյանը, Վահագն Դավթյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Ռազմիկ Դավթյանը: Գրական կյանքի զարգացմանն իրենց մասնակցությունն ունեցան ավագ սերնդի ականավոր ներկայացուցիչներ Հրանտ Մաթևոսյանը, Աղասի Այվազյանը, Զորայր Խալափյանը և ուրիշներ:

Ժամանակակից մարդու հոգեբանությանը, հասարակական բարդ խնդիրների քննությանն են նվիրված *Լևոն Խեչոյանի* «Խնկի ծառեր», *Գուրգեն Խանջյանի* «Շարժասանդուղք» և «Ստվերներ

խամաճիկների փողոցում», *Արևես Շեկոյանի* «Մետաքսի ճանապարհը» ժողովածուները:

Անկախության տարիներին լույս տեսան մի շարք պատմավեպեր, որոնք շարունակեցին զարգացնել հայ դասական պատմավեպի հարուստ ավանդույթները:

Թատերգության ասպարեզում հետաքրքիր պիեսներով հանդես եկան *Ա. Այվազյանը*, *Ն. Աղայանը*, *Պ. Զեյթունցյանը*, *Գ. Խանջյանը* և ուրիշներ:

Նկարչությունը և քանդակագործությունը: Հետխորհրդային առաջին տարիներին դժվարին վիճակում հայտնվեցին նաև ազգային կերպարվեստն ու ճարտարապետությունը:

Ազգային արվեստն աշխարհին մատուցելու տեսակետից նշանակալից էր Գերմանիայի Բոխում քաղաքում 1995 թ.

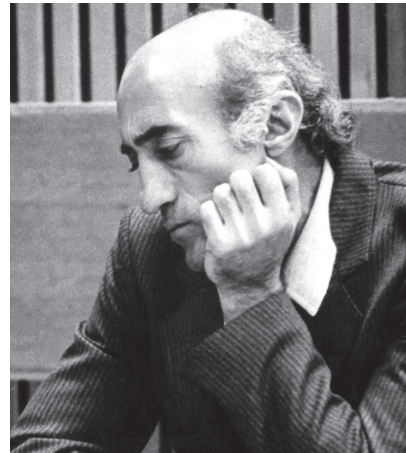
հունվարին բացված, մոտ երեք ամիս տևած «Հայաստան. հին մշակույթի վերագտնված երկիր» ցուցահանդեսը, ուր ներկայացված էին նախապատմական շրջանից ցայսօր հայերի ստեղծած մշակութային արժեքները:

Գեղարվեստական կյանքում որոշ աշխուժություն մտցրին մասնավոր պատկերասրահները: Այսօր Հայաստանում դրանցից հայտնի է «Մկրտչյան» պատկերասրահը, որի ուշադրության կենտրոնում XIX–XX դարերի հայ դասական կերպարվեստն է: Սփյուռքահայ նկարչուհի Սոնիա Պալասանյանի նախաձեռնությամբ 1994 թ. Երևանում կազմակերպվեց, 1995 թ. պաշտոնապես գրանցվեց, իսկ մեկ տարի անց իր դռները բացեց *Նորարար փորձատևական արվեստի կենտրոնը (ՆՓԱԿ)*՝ սեփական պատկերասրահով:

1990–ական թթ. ևս, ինչպես խորհրդային շրջանում, հայ կերպարվեստի առաջատար ճյուղը *գեղանկարն* էր: Այդ ասպարեզում աչքի ընկան *Սարգիս Մուրադյանը* («Զարթոնք»), *Փարավոն Միրզոյանը* («Նատյուրմորտ դաշտային ծաղիկներով»), *Ռուդոլֆ Խաչատրյանը* («Բազմաչափ օբյեկտ»), *Սոնիա Պալասանյանը* («Անվերնագիր»):

1990–ական թթ. մոնումենտալ արձանագործության համար դժվարին տարիներ էին: Այնուամենայնիվ, այդ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվեցին զոհված ազատամարտիկների և Սպիտակի երկրաշարժի զոհերի հիշատակը հավերժացնող մի շարք հուշարձաններ:

Դարասկզբի առաջին տասնամյակում Երևանում կանգնեցված հուշարձաններից հայտնի են *Արս Շիրազի* «Զորավար Անդրանիկ» (2002) և *Նորայր Կարգանյանի* «Հովհաննես Բաղրամյան» (2003) ձիարձանները, *Յուրի Պետրոսյանի*

Հրանտ Մաթևոսյան

«Հովհաննես Այվազովսկի» (2003), *Գևորգ Գևորգյանի* «Ծովակալ Իսակով» (2006) արձանները և այլն: Վերջին տարիների ստեղծագործություններից են Գյումրիում տեղադրված Մհեր Մկրտչյանի հուշարձանը (հեղ.՝ Ա. Շիրազ), Գարեգին Նժդեհին նվիրված հուշահամալիրը Կապանում (հեղ.՝ Գ. Գևորգյան) և այլն:

Երաժշտությունը: Անկախության առաջին տարիներին դժվար կացության մեջ հայտնվեց հայ երաժշտարվեստը:

Հովհաննես Բաղրամյանի ձիարձանը Երևանում

Էդգար Հովհաննիսյան

Սակայն ժամանակի ընթացքում իրավիճակը սկսեց կարգավորվել:

Սփյուռքահայ շատ արվեստագետներ եկան Հայաստան, մասնակցեցին մշակութային վերաշինության գործին: Առաջիններից էր դիրիժոր և կոմպոզիտոր **Լորիս Ճգնավորյանը**, որը մինչև 2000 թ. ստանձնեց Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նվագախմբի ղեկավարությունը: 1991 թ. նա հիմնեց Գյումրիի մշակութային կենտրոնը: Հայաստանում իր գործունեությունը վերսկսեց աշխարհահռչակ դիրիժոր

Օհան Դուրյանը: Սփյուռքահայ հանրահայտ երաժիշտներից **Արամ Նարաբեկյանը** ստանձնեց Հայաստանի պետական կամերային նվագախմբի ղեկավարությունը՝ բարձրացնելով այն նոր աստիճանի, հանդես գալով աշխարհի տարբեր երկրներում:

Ճանաչված կոմպոզիտոր **Էդգար Հովհաննիսյանը** (1930–1998 թթ.), որի ստեղծագործությունը հիմնականում կապված է մեր ժողովրդի պատմության և արդի կյանքի հետ, նոր իրականությունն իմաստավորեց խոհափիլիսոփայական երկերով («Գողգոթա» սիմֆոնիկ պոեմ, 1993 թ., «Գրիգոր Նարեկացի» օրատորիա, 1995 թ.):

Կոմպոզիտոր **Տիգրան Մանսուրյանի** ստեղծագործությունը համաեվրոպական երաժշտական մշակույթի լավագույն ավանդույթների սինթեզն է՝ հիմնված կոմիտայան սկզբունքների վրա:

Թատրոնը: Հայ թատրոնի վերջին քսանամյակն առանձնանում է հիմնարար փոփոխություններով: Աստիճանաբար երկրի սոցիալ–տնտեսական վիճակի

Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նվագախումբը

կայունացման հետ թատերական կյանքը կարգավորվեց:

1990–ականների սկզբին պետական թատրոնների կողքին հայտնվեցին մասնավոր թատերական խմբեր: 1991–ին ստեղծվեց Համազգային թատրոնը, որը կազմակերպվեց իբրև խաղացանկային թատրոն՝ մշտական թատերախմբով: Տասնամյա գործունեությունից հետո այս թատրոնը դարձավ պետական:

1990–ականների վերջից Հայաստանում սկսեցին կազմակերպվել թատերական փառատոններ՝ հանրապետական ու միջազգային: Միջազգային փառատոնների շրջանակում Հայաստան են ժամանում արտերկրի հայտնի թատերախմբեր, բեմադրիչներ ու դերասաններ:

Կինո: Անկախության առաջին տասնամյակի շատ բարդ պայմաններում Հայաստանում նկարահանվել են տասնյակ լիամետրաժ ու կարճամետրաժ խաղարկային ֆիլմեր և բազմաթիվ վավերագրական կինոնկարներ: Այդ տարիներին հիմնվեցին մի շարք անկախ ստուդիաներ: Ֆիլմերի մի մասը ոճի առումով մեր կինոյի ավանդական հիմքի վրա է ստեղծված (Առնոլդ Աղաբաբովի «Որտե՞ղ էիր, մարդ Աստծո», Արման Մանարյանի «Ընկեր Փանջունի», Դմիտրի Կեսայանցի «Անիծվածները» և այլն): Մյուս մասը առավել նոր կինոմտածողության կրողն է (Սուրեն Բաբայանի «Արյուն», Միքայել Դովլաթյանի «Լաբիրինթոս», Հարություն Խաչատրյանի «Վերադարձ ավետյաց երկիր», Վիգեն Չալոբանյանի «Չայն բարբառոյ...», «Տէր, ողորմե՛ա՛» ֆիլմերը):

Հայ ռեժիսորների ֆիլմերը ներկայացվում են միջազգային կինոփառատոններում: Հայաստանում նույնպես կազմակերպվում են կինոփառատոններ, որոնց մեջ առաջնությունը, որպես մշակութային

իրադարձություն, պատկանում է «Ոսկե ծիրան» միջազգային ամենամյա կինոփառատոնին:

Սփյուռքահայ մշակույթը: Հայրենի երկրից հեռու՝ օտար ափերում ապրող հայությունը, հարմարվելով և միասնացվելով իր բնակության երկրի հասարակական պայմաններին, մշտապես մտահոգվել է հոգևոր կյանքի կազմակերպման, ազգային ինքնությունը պահպանելու խնդիրներով: Համաշխարհայնացման (գլոբալացման) գործընթացի պայմաններում առավել, քան երբևէ կարևորվում է հայապահպանության խնդիրը: Այստեղ մեծ դեր է վերապահված Սփյուռքում գործող ազգային, հոգևոր և մշակութային բոլոր կառույցներին:

Հայկական դպրոցների թիվը Սփյուռքում թեև նվազում է, սակայն այսօր էլ, հատկապես մեծ գաղթօջախներում գործող հայկական դպրոցները շարունակում են ծանրակշիռ դեր ունենալ հայապահպանության գործում: Այդ դպրոցների մի մասն ունի միայն տարրական դասարաններ: Կան լրիվ միջնակարգ ուսուցման, ինչպես և կիրակնօրյա դպրոցներ: Բարձրագույն կրթական հաստատություն են Հայկազյան համալսարանը, Հայագիտական բարձրագույն հիմնարկը (Բեյրութ): Հայագիտական ամբիոններ են գործում աշխարհի տարբեր համալսարաններում (Կալիֆոռնիա, Միչիգան, Հարվարդ, Օքսֆորդ, Փարիզ, Վենետիկ և այլն):

Հայաստանի անկախության, Հայաստան—Սփյուռք համաժողովների, գրողների համատեղ համագումարների մթնոլորտում սփյուռքահայ գրականությունը ստանձնել է նոր խնդիրներ:

Սփյուռքահայ գրականությունը ստեղծվել է աշխարհի տարբեր երկրներում, քա-

ղաքական տարբեր պայմաններում, հետևաբար զարգացման տարբեր հնարավորություններ ու ազդակներ է ունեցել:

Պոլսահայ գրական կյանքում, չնայած ազգային թեմաներով ստեղծագործելու՝ իշխանությունների հարուցած արգելքներին, աշխուժացում մտցրեց գրական մի ողջ սերունդ: Այն ներկայացնում էին **Զահրասուր, Զարեհ Խրախունին, Ռուպեր Հաստեճյանը** և ուրիշներ՝ փորձառու **Հակոբ Մնձուրու** հետ միասին:

Սերը Հայաստանի նկատմամբ իր արտացոլումն է գտել իրանահայ բանաստեղծների տարբեր սերունդների՝ **Դևի, Արամ Գստոնեի, Հովհաննես Մարդի, Գալուստ Խանենցի, Ջորայր Միրզոյանի** և այլոց ստեղծագործություններում: Տարագիր բանաստեղծների հոգում հայրենիքը մշտական գոյություն է, սիրո ու ներշնչանքի առարկա:

Սփյուռքահայ բանաստեղծության դիմագիծը ստեղծում ու ամբողջացնում են բանաստեղծներ **Զավեն Սյուրմելյանը, Բյուզանդ Թովալյանը, Վազգեն Շուշանյանը** և ուրիշներ: Վերջին տասնամյակներին համաշխարհային ճանաչում ձեռք բերեց Վիլյամ Սարոյանի ավանդույթների շարունակող, ամերիկահայ գրող Փիթեր Պալաքյանը, որի ստեղծագործությունների մեջ առանձնանում է Հայոց մեծ եղեռնի թեման:

Վերջին երկու տասնամյակի սփյուռքահայ բանաստեղծությունն աչքի է ընկնում ոճական–արտահայտչական ձևերի նորացման, ազգային ու եվրոպական բանաստեղծության խաչաձևման փորձերով, բովանդակության մեջ համամարդկային որակի հարստացմամբ:

Վերջին տասնամյակներում զարգացում է ապրում սփյուռքահայ **արվեստը**:

Մեծ է իրանահայ երաժիշտների ներդրումը հայ ազգային և իրանական ժողովրդական երաժշտության մեջ: Թեհրանի օպերային թատրոնում երգել են Հ. Կարախանյանը, Ս. Աղաբաբյանը, Շ. Մակարյանը: Գործող հայկական երգչախմբերից են «Գողթան», «Գուսան», «Անի» և այլ խմբեր: Վերջին տարիներին հռչակվեց «Գոհար» երգչախումբը, որը շրջեց շատ երկրներում:

Թատրոնի ու կինոարվեստի ոլորտում իրենց ներդրումն ունեն լիբանանահայերը: Լիբանանահայ թատերական կյանքում կարևոր ավանդ ունի Ժիրայր Խաչերյանը: Աչքի ընկնող բեմադրություններով է հանդես գալիս «Գասպար Իփեկյան» թատերախումբը: Կինոարվեստի բնագավառում աչքի է ընկնում Լիբանանում առաջին դերասանական քայլերն արած, Եգիպտոսում հռչակ ձեռք բերած դերասանուհի **Լիզ Սարգիսյանը (Իման)**:

ԱՄՆ–ում վերջին շրջանում գործում են Նյու Յորքի «Համազգային», Բոստոնի «Պարոնյան», Լոս Անջելեսի «Վարդան Աճեմյան» և այլ թատերախմբեր: Տեղի հայկական համայնքի ազգային կյանքի շրջանակներում նշանակալի դերակատարում ունեն մի շարք երգչախմբեր:

Ամերիկահայ կինոյի նշանավոր դերասաններից է **Ջոն Բյուրքչյանը**: Վավերագրական, հատկապես Հայոց ցեղասպանության մասին ֆիլմերի պատրաստման գործում գնահատելի է Հայկական ֆիլմերի հիմնադրամի հիմնադիր **Մայքլ Հակոբյանի** կատարած աշխատանքը:

Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ աշխարհում մեծ ճանաչում են ունեցել Հայոց ցեղասպանության թեմայով աշխարհահռչակ ռեժիսոր **Անրի Վեռնոյի** նկարահանած «Մայրիկ» և կանադահայ ռեժիսոր **Ատոմ Էգոյանի** «Արարատ» ֆիլմերը:

Հարցեր և ասուջադրանքներ

1. Ի՞նչ առանձնահատկություններով է զարգանում արդի հայ գրականությունը: Ընդհանուր գծերով ներկայացրե՛ք արդի հայ գրականության հիմնական ուղղությունները, նշանավոր ներկայացուցիչներին և նրանց ստեղծագործությունները:
2. Հակիրճ ներկայացրե՛ք արդի հայ արվեստի զարգացման միտումները, ներկայացուցիչներին ու նրանց գործերը: Բերե՛ք փաստեր, որոնք վկայում են մշակութային կյանքի զարգացման մասին:
3. Որո՞նք են Սփյուռքի գոյության հիմնական հենասյուները: Դրանցից ո՞րն եք կարևորում, ինչո՞ւ: Ի՞նչ նշանավոր կրթական հաստատություններ գիտեք Սփյուռքում:
4. Հայ գրականությունը ի՞նչ առանձնահատկություններով ու ընդհանրություններով է զարգանում սփյուռքահայ կենտրոններում: Սփյուռքահայ նշանավոր արձակագիրներից ու բանաստեղծներից ո՞ւմ գիտեք:
5. Համառոտ ներկայացրե՛ք սփյուռքահայ արվեստի զարգացման միտումները, հայտնի գործիչներին ու ստեղծագործությունները: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք արդի հայ մշակույթը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- 1920 թ. դեկտեմբերի 2 — Երևանի համաձայնագրի ստորագրումը և Հայաստանի խորհրդայնացումը
- 1922 թ. նոյեմբերի 20 — 1923 թ. հուլիսի 24 — Լոզանի կոնֆերանսը
- 1925 թ. — Հ. Աղամյանի ստեղծած եռագույն հեռուստատեսության և լուսահեռագրության սարքի ցուցադրումը Երևանում
- 1925 թ. — Հայկական առաջին գեղարվեստական կինոնկարի՝ «Նամուսի» ցուցադրությունը
- 1933–1940 թթ. — Երևանի արհեստական կաուչուկի գործարանի կառուցումը
- 1935 թ. — Հայկական առաջին հնչյունային կինոնկարի՝ «Պեպո»-ի ցուցադրությունը
- 1938 թ. — Երևանի Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնի բացումը
- 1939 թ. սեպտեմբերի 1 — 1945 թ. սեպտեմբերի 2 — Երկրորդ աշխարհամարտը
- 1941 թ. հունիսի 22 — 1945 թ. մայիսի 9 — Հայրենական մեծ պատերազմը
- 1943 թ. նոյեմբերի 29 — ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումը
- 1945 թ. հուլիսի 22–23 — Հայկական տարածքների հարցի քննարկումը Պոտսդամի կոնֆերանսում
- 1946–1948 թթ. — Զանգվածային հայրենադարձությունը. աշխարհի 12 երկրներից շուրջ 90 հազար հայերի վերադարձը հայրենիք
- 1947 թ. ապրիլի 30 — մայիսի 4 — Հայկական համաշխարհային կոնգրեսի գումարումը Նյու Յորքում
- 1949 թ. հունիսի 14 — Հայ բնակչության հոծ զանգվածի արտաքսումն Ալթայի երկրամաս
- 1956 թ. — Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտի ստեղծումը
- 1967 թ. — Երևանի էլեկտրոնային արագացուցչի գործարկումը
- 1976 թ. — Հայկական ատոմակայանի առաջին էներգաբլոկի գործարկումը
- 1985 թ. մարտ — Վերակառուցման քաղաքականության սկիզբը ԽՍՀՄ-ում
- 1987 թ. հունիսի 18 — Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Եվրախորհրդարանի կողմից
- 1988 թ. փետրվարի 20 — ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի պատմական որոշման ընդունումը
- 1988 թ. փետրվարի 27–29 — Սումգաիթի հայության կոտորածը
- 1988 թ. դեկտեմբերի 7 — Սպիտակի աղետալի երկրաշարժը
- 1989 թ. նոյեմբերի 4 — Հայոց համազգային շարժման առաջին համագումարի բացումը
- 1989 դեկտեմբերի 1 — «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» համատեղ որոշման ընդունումը
- 1990 թ. հունվարի 13–20 — Բաքվի հայության կոտորածն ու տեղահանությունը
- 1990 թ. մայիսի 20 — ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի այլընտրանքային ընտրությունները
- 1990 թ. օգոստոսի 4 — Լ. Տեր-Պետրոսյանի ընտրվելը Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ
- 1990 թ. օգոստոսի 23 — «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթղթի ընդունումը
- 1991 թ. ապրիլի 30 — մայիսի 7 — «Կոլցո» («Օղակ») ռազմական գործողության իրականացումը
- 1991 թ. մայիս — 1994 թ. մայիս — Ղարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմը
- 1991 թ. սեպտեմբերի 2 — «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին» փաստաթղթի ընդունումը

- 1991 թ. սեպտեմբերի 21 — Անկախության հանրաքվեի անցկացումը Հայաստանում
- 1991 թ. սեպտեմբերի 23 — Հայաստանի անկախության հռչակումը
- 1991 թ. հոկտեմբերի 16 — ՀՀ առաջին նախագահական ընտրությունները
- 1991 թ. դեկտեմբերի 10 — Լեռնային Ղարաբաղի անկախության հանրաքվեի անցկացումը
- 1991 թ. դեկտեմբերի 21 — ԱՊՀ-ի ստեղծումը
- 1992 թ. հունվարի 28 — Հայոց ազգային բանակի ստեղծման սկիզբը
- 1992 թ. մարտի 2 — ՀՀ-ի դառնալը ՄԱԿ-ի լիիրավ անդամ
- 1992 թ. մայիսի 9 — Շուշիի ազատագրումը
- 1992 թ. մայիսի 18 — Լաչինի ազատագրումը. Արցախի շրջափակման օդակի ձեղքումը
- 1994 թ. մայիսի 12 — Զինադադարի կնքումը. ադրբեջանա-արցախյան պատերազմի ավարտը
- 1995 թ. հուլիսի 5 — Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունումը
- 1998 թ. փետրվարի 3 — ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը
- 1999 թ. սեպտեմբեր — Հայաստան—Սփյուռք առաջին խորհրդածողովը Երևանում
- 1999 թ. հոկտեմբերի 27 — Արյունալի ահաբեկչություն ՀՀ Ազգային ժողովում
- 2001 թ. — Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի տոնակատարությունները
- 2001 թ. սեպտեմբերի 23 — Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու օծումը
- 2003 թ. սեպտեմբեր — Հայագիտական միջազգային առաջին համաժողովը Երևանում
- 2004 թ. հուլիս — «Ոսկե ծիրան» միջազգային առաջին կինոփառատոնը Երևանում
- 2004 թ. օգոստոս — Համահայկական կրթական առաջին համաժողովը Երևանում
- 2004 թ. օգոստոսի 27 — «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» համահայկական առաջին փառատոնը Երևանում
- 2006 թ. դեկտեմբերի 10 — ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունումը
- 2008 թ. փետրվարի 19 — Նախագահական հինգերորդ ընտրությունները ՀՀ-ում
- 2008 թ. մարտի 1-2 — Հետընտրական մթնոլորտի շիկացումը և ողբերգական դեպքերը Երևանում
- 2009 թ. հոկտեմբերի 10 — Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև «Երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և զարգացման մասին» արձանագրությունների ստորագրումը Ցյուրիխում
- 2010 թ. ապրիլի 22 — ՀՀ նախագահի հրամանագրով հայ-թուրքական արձանագրությունների վավերացման գործընթացի կասեցումը
- 2015 թ. ապրիլի 24 — Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցը՝ «Հիշում եմ և պահանջում»
- 2015 թ. դեկտեմբերի 6 — ՀՀ սահմանադրական երկրորդ փոփոխությունների հանրաքվեն
- 2016 թ. ապրիլի 2-5 — Քառօրյա պատերազմը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....3

ԲԱԺԻՆ 1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
§ 1. Նոր տնտեսական քաղաքականությունը: Արդյունաբերացումը և կոլեկտիվացումը 5
§ 2-3. Հասարակական-քաղաքական կյանքը 10

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1941-1945 ԹԹ.)
§ 1. Հայ ժողովրդի ներդրումը Մեծ հայրենականում. 16
§ 2. Հայ առաքելական եկեղեցին և սփյուռքահայությունը երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին. 21

ԳԼՈՒԽ 3. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1945-1985 ԹԹ.)
§ 1. Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1945-1965 թթ. ... 24
§ 2. Սոցիալիստական հասարակարգի հակասությունների սրումը. 29

ԳԼՈՒԽ 4. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
§ 1-2. Վերակառուցման քաղաքականությունը: Արցախյան շարժումը. 33
§ 3. Հայաստանի անկախացման գործընթացը 41

ԲԱԺԻՆ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
§ 1. Անկախ պետականության կայացման գործընթացը 45
§ 2. Սոցիալ-տնտեսական դրությունը 50
§ 3. Հասարակական-քաղաքական կյանքը 54
§ 4. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը. 59

ԳԼՈՒԽ 2. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
§ 1. Անկախության հռչակումը: Արցախյան ազատագրական պատերազմը 65
§ 2. ԼՂՀ միջազգային դրությունը 71

ԲԱԺԻՆ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1920-1939 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ
§ 1. Սփյուռքահայությունը 1920-1939 թվականներին և հայրենիք—Սփյուռք առնչությունները 75

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ 1945-1991 ԹԹ.
§ 1. Հայրենադարձությունը: Սփյուռքահայ կենտրոնները. 80
§ 2. Հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հայրենիք—Սփյուռք կապերը. 84

ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ ԱՐԴԻ ՓՈՒԼՈՒՄ
§ 1. Հայրենիք—Սփյուռք հարաբերությունները 88
§ 2. Հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հայկական համայնքները արդի փուլում 91

ԲԱԺԻՆ 4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ԳԼՈՒԽ 1. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ 1920–1941 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	
§ 1. Կրթական նոր համակարգը: Գիտության զարգացումը	96
§ 2. Գրականությունը և արվեստը	100
§ 3. Սփյուռքի հոգևոր–մշակութային կյանքը	103
ԳԼՈՒԽ 2. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԵԼՔԸ (1945–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)	
§ 1. Կրթությունը և գիտությունը	104
§ 2. Գրականությունը և արվեստը	108
§ 3. Սփյուռքահայ մշակույթը	111
ԳԼՈՒԽ 3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ	
§ 1. Կրթամշակութային կյանքը	115
§ 2. Արդի հայ գրականությունը և արվեստը	118
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	124

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Յ. ՀՈՎԱՍԵՓՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

12-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ (ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)
1922 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՎ ԲՆԱԳԻՏԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ

Երկրորդ՝ լրամշակված հրատարակություն

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Քարտեզների համակարգչային մշակումը՝
Վերստուգող սրբագրիչ՝

Էմին Մկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Գրիգորի Հարությունյանի
Աննա Գալոյանի
Տաթևիկ Մանուկյան

ISBN 978-99941-1-924-0

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 8 տպ. մամուլ, 20,8 պայմ. մամուլ: Տառատեսակը՝ GHEA Mashtots:
Պատվեր՝ ՀՀ ԿԳՆ ԾՁԲ-16/25: Տպաքանակը՝ 18 600:

ՇԱՊԻԿԻՆ

«Արարատը խոր Վիրապից» © iStockphoto.com/Claudia Dewald
Անկախության հանրահավաք 1988 թ./Հայաստանի ազգային արխիվ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՆԿԱՐՆԵՐ

Էջեր՝ 7, 9, 14, 18, 20, 22, 30, 35, 40, 46, 69, 71, 98, 100, 102, 107, 110, 112, 120 / Հայաստանի
ազգային արխիվ, էջեր՝ 56, 93, 95, 113 / www.president.am, էջ 103՝ Հանրապետության հրա-
պարակ © Հովիկ Կարապետյան, էջ 106՝ ՀՀ ԳԱԱ © Հովիկ Կարապետյան, էջ 120՝ Հովհան-
նես Բաղրամյանի ձիարձանը © Հովիկ Կարապետյան, էջ 120՝ Էդգար Հովհաննիսյան © Սեր-
գեյ Առաքելյան, էջ 121՝ Հայաստանի ֆիլիարմոնիկ նվագախումբը © Յուրի Յուզբաշյան:

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am
Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak